

Д
Р
У
Г
А

С
В
І
Т
О
В
А

В
І
Й
Н
А

Д
О
Л
Я

Н
А
Р
О
Д
І
В

У
К
Р
А
Ї
Н
И

Громадський комітет для вшанування пам'яті
жертв Бабиного Яру

Державний комітет України
у справах національностей та міграції

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Інститут історії України НАН України

Український центр вивчення історії Голокосту

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ

Матеріали
Всеукраїнської наукової конференції
Київ, 23–24 червня 2005 р.

Редакційна колегія

	В. М. Воронін,
акад. НАНУ	І. Ф. Курас (співголова),
д.і.н.	О. Є. Лисенко,
д.і.н.	О. М. Майборода,
	В. Р. Нахманович (відповідальний секретар),
д.і.н.	М. І. Панчук,
	Т. І. Пилипенко,
к.і.н.	А. Ю. Подольський,
акад. НАНУ	М. В. Попович (співголова),
чл.-кор. НАНУ	О. П. Реєнт,
акад. НАНУ	В. А. Смолій (співголова)

*На обкладинці: Кете Кольвиц. «Батько»,
пам'ятник загиблим під час Першої світової війни.
Роггевельде, Німеччина*

Слово до читача	9
-----------------	---

Проблеми вивчення історії народів України під час Другої світової війни

<i>Лисенко О.Є.</i> Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни	11
<i>Нахманович В.Р.</i> Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни	18
<i>Шайкан В.О.</i> Дослідження Другої світової війни в сучасних умовах і деякі ідеологічні підходи до висвітлення проблеми	27
<i>Подольський А.Ю.</i> Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій (<i>тези доповіді</i>)	32

Друга світова війна і загальні процеси в житті народів України

<i>Перевезій В.О.</i> Етноконфесійні зміни структури українського суспільства у воєнні і перші повоєнні роки	34
<i>Шайкан В.О.</i> Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причини виникнення, особливості, масштаби	44
<i>Ковба Ж.М.</i> Вплив політичної ситуації на соціальну та етнічну ідентифікацію населення України у період Другої світової війни (<i>тези доповіді</i>)	52
<i>Вишиванюк О.Г.</i> Етноконфесійні процеси в Україні у період 1944–1953 рр. (<i>тези доповіді</i>)	55

Міжнаціональні відносини

<i>Гон М.М.</i> Архітектоніка політичної культури міжетнічної взаємодії: фактор інтелігенції	57
--	----

<i>Андрійчук М.Т.</i> Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни	67
<i>Гончаренко О.М.</i> Політика нацистського геноциду і участь місцевого населення Київщини у порятунку євреїв (за документами радянських спецслужб)	73
<i>Пастушенко Т.В.</i> До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини	84
<i>Левикін В.В.</i> Національний аспект проблеми перебування іноземних військовополонених західних армій у радянському полоні	92
<i>Найман А.Я.</i> Вторая мировая война в освещении современных антисемитских изданий Украины	99
<i>Дубик М.Г.</i> Міжнародні відносини у середовищі в'язнів концтабору Маутхаузен (<i>тези доповіді</i>)	108

Національно-визвольні рухи

<i>Романько О.В.</i> Освободительное движение народов России и украинский вопрос в период Второй мировой войны	111
<i>Шульга С.А.</i> «Бланік» – організація Руху опору волинських чехів	119
<i>Кот С.І.</i> Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943	126

Національне життя народів України

<i>Король В.Ю.</i> Украинская культурная и общественная жизнь в эвакуации	141
<i>Луняк Є.М.</i> Образ Тараса Шевченка та кирило-мефодіївців у прорадянській і антирадянській пропаганді часів Великої Вітчизняної війни	150
<i>Винокурова Ф.А.</i> Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел	156

Національна політика нацистської Німеччини на українських землях

<i>Титаренко Д.М.</i> Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України	165
---	-----

Майборода О.М. Ідеологічні засади нацистської політики в національному питанні (<i>тези доповіді</i>)	172
Тяглий М.И. «Расовые враги» и «асоциальные элементы»: политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган (<i>тези доповіді</i>)	174
Ачкинази И.В. «Не забывайте несчастный наш народ, погибший от рук солдат» (<i>тези доповіді</i>)	178
Кондрашова В.М. Голокост у Запорізькому краї (<i>тези доповіді</i>)	180

Радянська національна політика на українських землях

Гриневич В.А. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр.	182
Надольська В.В. Поширення на західноукраїнські землі радянської національної політики в 1939–1941 рр. (<i>тези доповіді</i>)	188
Віднянський С.В. Доля угорців та німців Закарпаття під час «радянізації» краю у 1944–1945 рр. (<i>тези доповіді</i>)	191
Буцко О.В. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. (<i>тези доповіді</i>)	194

Національна політика держав Східної Європи на українських землях

Крамар Ю.В. Політика «зміцнення польської присутності» на Волині та її вплив на характер українсько-польських стосунків напередодні Другої світової війни	196
Михайлуца М.І. Національно-релігійне питання у Південній Бессарабії напередодні Другої світової війни	206
Суровцев О.А. Трудова експлуатація єврейського населення Північної Буковини в період румунської окупації краю в 1941–1944 рр.: огляд та аналіз матеріалів Державного архіву Чернівецької області	211
Відомості про авторів	216

Цього року виповнюється 60 років від дня закінчення Другої світової війни, зокрема 9 травня Україна і весь світ відзначали день Перемоги над нацистською Німеччиною.

Нашій країні ця війна принесла надзвичайно багато жертв. У першу чергу це стосується саме українського народу. Друга світова війна для українців почалась ще навесні 1939 року, коли було знищено незалежну Карпатську Україну, а закінчилась майже в середині 1950-х, коли остаточно було придушено повстанський рух в Західній Україні.

Великих втрат зазнали й інші народи нашої країни, в першу чергу євреї і цигани, які стали об'єктом цілеспрямованого нацистського геноциду. В ці сумні дні ми маємо згадати також тих, хто протягом війни був підданий масовим репресіям та примусовому виселенню з боку радянської влади (українці, поляки, кримські татари, німці, греки, вірмени, румуни тощо). Численними жертвами цивільного населення супроводжувалися український і польський національно-визвольні рухи.

Взагалі, складні питання історії народів України під час Другої світової війни потребують всебічного фахового обговорення і комплексного наукового дослідження. Але задля цього треба усвідомлювати, що дослідження настільки гострих і актуальних питань завжди знаходиться під тиском зовнішніх позанаукових чинників.

На жаль, суб'єктивні фактори впливають на науковий процес, починаючи від вибору теми дослідження і відбору історичних фактів і закінчуючи трактуванням історичних подій і оцінкою історичних явищ. Наслідком цього є продукування нових історичних міфів.

На перешкоді цьому, по-перше, має стати індивідуальна і колективна наукова рефлексія, а по-друге, наукова спільнота повинна напрацювати певні механізми, які здатні знівелювати дію суб'єктивних чинників. Ці механізми слід задіяти вже на етапі планування дослідження і продовжуватись після появи його друкованих результатів, тобто в процесі публічного рецензування і громадського обговорення.

Головною ланкою такого механізму кшталту мало б стати створення постійних і тимчасових творчих колективів (товариств, асоціацій), об'єднаних не місцем роботи, а спільною сферою наукових інтересів. Безумовно, їх поява може бути результатом виключно добровільного волевиявлення учасників. Робота таких колективів створила б можливість не тільки но-

вого погляду на давно досліджені питання. Вкрай важливим є введення до наукового поля проблем, які до цього часу або взагалі не були об'єктом фахового історичного дослідження, або висвітлювались поодинокими вченими, часто-густо з вкрай ідеологізованих позицій.

Серед таких питань можна виділити:

- порівняльний аналіз долі різних етнічних і конфесійних спільнот під час війни;
- релігійна, громадська і політична думка народів України напередодні, в часи і після війни;
- форми національного життя народів України під час війни і проблема національної колаборації;
- побутові міжнаціональні відносини у різних регіонах України під час війни;
- міжнаціональні взаємини у регулярних та партизанських збройних формуваннях, що діяли на теренах України під час війни;
- національна (расова) політика воюючих сторін.

Треба усвідомлювати, що подальша суб'єктивізація (і, як кінцевий наслідок, депрофесіоналізація) історичних досліджень найбільш гострих моментів історії України в свою чергу запобігає можливості дійти громадської згоди. Разом з тим вона негативно впливає на імідж історичної науки та істориків як таких, а відтак залишає їх на узбіччі державного будівництва і громадського життя, не дає змоги набути відповідного соціального впливу і статусу.

Ми сподіваємось, що цей збірник стане вагомим кроком на шляху подолання зазначених негативних тенденцій, надасть поштовх для подальшого розгортання комплексних високопрофесійних досліджень складних питань історії нашої країни.

Редколегія

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НАРОДІВ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Олександр Лисенко (Київ)

Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни

*Самодержавство народу — найстрашніше
самодержавство, бо воля одного і
воля небагатьох не може так далеко
сягати свої претензії, як воля всіх.*

М. Бердяєв

У 1918 р. М. Бердяєв писав: «Проблема націоналізму і проблема імперіалізму дуже загострені світовою боротьбою народів. У галузі думки одним з плодів нинішньої війни буде філософія націоналізму та філософія імперіалізму»¹.

Великий філософ був переконаний, що коли після Першої світової війни Росія претендуватиме на роль світової держави, їй необхідно буде докорінно змінити національну політику. «Велика світова імперія, — зазначав він, — в основі якої лежить сила, а не слабкість пануючого національного ядра, не може вести націоналістичної політики, що викликає зло у тих народів, які вона охоплює, навіть усім нелюбов до себе і жагу визволення... Російська (русская) політика може бути лише імперіалістичною, а не націоналістичною, й імперіалізм наш, за нашим становищем у світі, має бути щедро-дарчим, а не хижацько-віднімаючим»².

¹ Бердяєв Н. Судьба России. — М., 1990. — С. 110.

² Там само. — С. 111.

Дещо по-іншому трактує російський імперіалізм і націоналізм Р. Конквест. Стверджуючи, що російський націоналізм виник порівняно недавно, він наголошує: «Російська імперія завжди розглядалась не як етнічна чи навіть культурна цілість, а як просто імперія: слово «російський» стосується саме імперії, воно не має етнічної коннотації слова «русский». Це слово символізує саму імперію, безперечно, російську й православну за змістом, але ідентифіковану так лише частково.

Це правда, що давня (й поступова) анексія Росією України призвела до придушення українських культурних інституцій...

Відомо, що Російська держава більше, ніж будь-яка інша, засновувалася на принципі, який був супротивний нормальному розумінню громадянства³.

Відсутність громадянського суспільства, з одного боку, створювала передумови для виникнення тоталітаризму, а з іншого — сприяла оформленню опозиції у національно-визвольні рухи.

Проукраїнську риторіку радянського керівництва слід розглядати виключно як обумовлений прагматичними міркуваннями технологічний інструментарій. Підтвердженням цього є не тільки покваліфіковане припинення необережного експерименту з українізацією, процес над Спілкою визволення України, розгортання боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» тощо, а й конкретні кроки Кремля в Західній Україні у 1939–1941 рр. Свідомо протиставляючи поляків українцям, Кремль загравав з національними почуттями останніх. «Возз'єднання» Західної України із загальноукраїнським материком мало на меті продемонструвати турботу більшовиків про долю українського народу й стимулювати його лояльність щодо сталінського режиму. Однак сама природа системи, виплеканої «кремлівськими мрійниками», що не могла і дня прожити без жертв, запустила механізм терору в Західному регіоні. Його розпізнавальні сенсори реагували на етнічні, релігійні, політичні, морально-психологічні, соціокультурні та будь-які інші ознаки нелояльності, а ненаситне нутро захоплювало все більше людей.

Однією з особливостей політики «червоного імператора» у сфері національних стосунків (як і в інших галузях суспільного життя) стало поєднання превентивних заходів з тими, які були детерміновані певними обставинами. У першому випадку йшлося не тільки про справжню, а й уявну опозицію режимові. Вважаючи Польщу ворожою державою, радянське керівництво відразу після ліквідації Другої Речі Посполитої вдалося до масштабних депортацій т.зв. «польських осадників», які разом з біженцями налічували 210,6 тис. осіб⁴. Водночас радянська влада почала

³ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К., 2003. — С. 83.

⁴ Там само. — С. 85.

загравати з українською спільнотою краю, протегуючи її соціально-економічним і культурно-освітнім зусиллям. Та радянські спецслужби з першого дня перебування в західних областях республіки системно відстежували всіх, хто міг становити хоча б потенційну загрозу новій владі: інтелігенцію, священнослужителів, членів націоналістичного підпілля. Про «результативність» цієї роботи свідчить кількість в'язнів — 34 тис., — які утримувались у тюрмах регіону. Не зумівши вивезти всіх їх на схід, Берія дав наказ про фізичне знищення бранців. Подібна доля чекала на багатьох польських військовополонених, громадських і політичних діячів.

Інтелігенцію, селян, робітників, священників тисячами розстрілювали у в'язницях у перші дні війни, коли, можливо, саме цих набоїв не вистачало, аби стримати ворожу навалу.

До категорії «ворожих» народів потрапили етнічні німці, які проживали на території Союзу. За «пособництво гітлерівським загарбникам», «ворожу налаштованість до Рад» з різних куточків країни, у тому числі із Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Харківської областей і Криму, почалося виселення німецьких родин. Надумана фальсифікація презумпції їх вини не викликає жодного сумніву.

З 1943 р. настає черга «детермінованих» репресалій. Але, як і в першому випадку, в їх основі лежить система колективного заручництва за національною ознакою. У 1944 р. з Кримського півострова депортовано 229 тис. татар, греків, болгарів, вірменів. З вересня 1944 р. пішов потік спецпоселенців із Західної України — «членів родин оунівців»⁵.

Однак Сталін не був би самим собою, якщо б обмежився тільки терором проти цілих народів. Ще в ході війни розпочалась широко закреслена антиунійна акція, внаслідок якої з весни 1946 р. припинила існування Греко-католицька церква — одна з найбільш авторитетних інституцій, яка підтримувала національно-демократичний політикум та ідею суверенності України.

Показово, що інтенсивність каральних акцій режиму практично не залежала від зовнішньополітичної і внутрішньополітичної ситуації. У 1939–1940 рр. їх можна пояснити бажанням ліквідувати потенційну «п'яту колону» з антикомуністично налаштованих «елементів». Коли ж перемоги на німецько-радянському фронті практично визначили кінцевий результат війни, Сталін вдався до тривіальної помсти цілим народам і категоріям населення: «остарбайтерам», військовополоненим.

Чим можна пояснити такі масштабні репресії, що виходять за межі здорового глузду і будь-яких, навіть найбільш цинічних розрахунків?

⁵ Бердяєв Н. Зазн. праця. — С. 104.

Як не дивно це звучить, — Сталін боявся. Боявся народів, вождем яких його величали, боявся втратити контроль і владу над ними, яку чисто по-азійськи розумів як всевладність тирана і позахмарного мешканця Олімпу.

Більшовицький алгоритм управління і технологія влади формувалися в руслі філософії насильства і принципового невизнання соціокультурної множинності та політичного плюралізму. Симфонія між державою і народом в ув'язненні Сталіна означала тотальне упокорення й уніфікацію всіх форм життя, в тому числі національного.

Іншими політичними кроками Кремль спробував підкріпити лояльність українських національно свідомих сил. Національним почуттям українців мали лестити орден Б. Хмельницького, перейменування 4-х фронтів в Українські, а державницькі домагання покликані були забезпечити формальні атрибути суверенітету республіки — наркомати оборони і закордонних справ та членство УРСР в ООН.

Користуючись правом переможця, радянський лідер вирішив і «польське питання» на користь «українського», відсунувши західні кордони на «лінію Керзона». Сталін отримав гідну сатисфакцію за приниження і кривди, яких завдала Польща «першій державі соціалізму».

Однак оцінювати «польське питання» виключно через кризу двосторонніх радянсько-польських стосунків — значить, бачити лише частину проблеми. Геополітичний пасьянс склався таким чином, що «польське питання» виявилось у фарватері загальної лінії Москви на зміцнення власних позицій у повосенній Європі. Це був засіб тиску на союзників і компенсації за морально-політичні втрати за підтримку Францією й Англією Варшави у міжвоєнний період.

За останні 10–15 років було здійснено справжню інтелектуальну атаку на проблему українсько-польських стосунків, причому позиції вітчизняних і польських істориків «притиралися» у безпосередніх контактах, гострих дискусіях, суспільній апробації. Генеральною методологічною лінією для висвітлення питань вважається широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини однієї зі сторін.

Слід визнати, що проблема українсько-єврейських взаємин, особливо в роки Другої світової війни, не пройшла такого «чистилища». І це нез'ясоване, нерозпізнане минуле тягне нас за собою, не дозволяє висповідатись і чесно дивитись один одному у вічі.

Характер українсько-єврейських стосунків визначався як внутрішніми (суто міжетнічними), так і зовнішніми впливами. Незрідка зовнішні, нав'язані іншими силами чинники виявлялися домінуючими. Р. Конквест з цього приводу зазначає: «Поляки, євреї, німці, українці, росіяни мільйонами жили собі впереміш у стані непевної загальної ворожості. Але тільки з виникненням «наукового» антисемітизму в останні роки ХІХ сторіччя

антисемітизм став програмою, Ідеєю — хоча й тоді він був ще спорадичним явищем. Громадська війна в Росії принесла з собою й масштабні погроми, але вони все ще були в душі прадавньої племінної, чи релігійної, чи класової ворожнечі...

Нацисти, напавши на Радянський Союз, спочатку досить легко могли підбурювати місцеве селянство чинити наскоки на єврейські поселення. Але нарікали, що швидко настала апатія, й операції справжнього геноциду не діставали підтримки у місцевого люду»⁶.

Тут слід позначити відомості між нацистським антисемітизмом та антисемітизмом українців. Німецька філософська й політична думка, література закладали у суспільну свідомість виключність та обраність німецького народу. Ще задовго до приходу Гітлера до влади Дреус говорив про необхідність творення німецької релігії, релігії героїзму, суто арійської, але не християнської чи антихристиянської⁷.

Модифіковану, антихристиянську версію цієї релігії і витворили наци.

Саме вони піднесли на ірраціональний рівень месіянське призначення німців і прирікали інші народи, в т.ч. єврейський, на заклання.

Оформлений відповідною організацією і атрибутикою, «юдео-більшовизм» став тією рідиною для «промивання мізків», якою відомство Геббельса отруювало населення окупованих територій.

Чи можна з повною відповідальністю казати, що ці зерна впали у поживний ґрунт? Для цього слід зробити невеликий історичний екскурс. Не претендуючи на вичерпну картину того, як складалися українсько-єврейські взаємини в минулому, спробуємо зупинитися на кількох, можливо, й не визначальних, та все ж важливих моментах.

Практично кожна більш-менш консолідована етнічна спільнота рано чи пізно вдається до територіальної, економічної, військово-політичної, релігійної, мовної, культурної експансії. Методи і форми поширення свого впливу й завоювання нового життєвого простору у багатьох народів суттєво відрізняються.

Здавна дифузія європейського етнічного компоненту в український та польський соціуми здійснювалась, в основному, через економічну і науково-культурну ніші. Солідаризм і певна замкнутість європейської спільноти, мовні та релігійні відмінності створювали відповідні бар'єри, увінчані дражливими міфами й стереотипами, забобонами й пересудами.

Та все ж за складної соціально-економічної ситуації саме цей сегмент співжиття виявився ареною конкуренції, з якої час від часу вибухало протистояння у насильницьких формах.

⁶ Конквест Р. Зазн. праця. — С. 85.

⁷ Бердяєв Н. Зазн. праця. — С. 104.

Для прикладу: в середині XVII ст. 114 тис. осіб єврейського походження, які мешкали на Правобережжі, отримували зиск від шинкарства.

У Галичині спокування місцевого люду і привласнення його землі набуло загрозливого характеру. Населення Камарнянського і Турчанського повіту в кінці XIX ст. щороку пропивало по 100 тис. крейцерів. У період 1885–1895 рр. євреї скупили в українських селян за півціни 14,4 тис. моргів землі (10%).

З XVI ст. одним із найбільш політичних, економічно-правових заходів уряду Польщі стало запровадження пропінації, яка відкрила шлюзи для швидкого економічного зміцнення єврейства й зубожіння українців. Все це запрограмовувало майбутні конфлікти.

Іншою, більш складною була ситуація в містах, де, власне, й вирувало політичне життя. ОУН виступала проти всіх держав, які розчленували Україну, а євреїв звинувачували в тому, що поділяли комуністичну ідеологію.

Нацистська доктрина базувалася на вищості арійської раси над іншими. Цей догмат став опорним пунктом політичного курсу керівництва III Райху в національній сфері. Стратифікація етнічних груп загарбаних територій за расовою ознакою одних (циган, євреїв) прирікали на цілковите знищення, а інших (слов'янські народи) — на часткове «скорочення» (шляхом голоду та фізичної ліквідації), депортації та відсепарування осіб арійського типу.

Керуючись принципом «розподіляй і володарюй», гітлерівська окупаційна адміністрація прагнула посягти зерна міжнаціонального розбрату, зіштовхуючи між собою українців, поляків, росіян, євреїв. Одним із наслідків цієї лінії стала кривава Волинська трагедія, хоча справжні масштаби українсько-польського протистояння значно ширші.

Історикам належить детально вивчити методи, за допомогою яких нацисти так би мовити «регулювали» українсько-російські стосунки (мова, етноконфесійна політика, статус «фольксдойче» тощо). Назагал можна говорити, що в даному випадку Берлін прагнув обмежити російські впливи в Україні, хоча водночас жорстоко лімітував організовані громадсько-політичні вияви української національної свідомості.

Експлуатуючи концепт «юдео-більшовизму», гітлерівська верхівка намагалася виправдати геноцид європейського єврейства. Небезпідставно побоюючись повного несприйняття населенням окупованих країн способу, яким здійснювалося «остаточне розв'язання єврейського питання», нацисти синтезували етнічний і суто політичний компоненти і вивели іудейсько-більшовицьку «загрозу» в ранг виклику Німеччині та її союзникам. Та якщо політика і практика лідерів III Райху щодо євреїв в Україні в принципі з'ясована, то ґрунтовних досліджень зворотного зв'язку, тобто

реакції несврейського населення на Голокост, ступеня його заангажованості (ідеологічної, ментальної, організаційної) в ці акції, участь у русі Опору (ми донині й приблизно не знаємо реальної кількості «праведників миру»), явно бракує.

Відтворення загальної картини неможливе без розкриття форм і засобів діяльності румунських окупаційних властей у південно-західному регіоні України, яка мала свої специфічні риси й спрямування.

До кінця не з'ясованим залишається т.зв. «русинське питання», зокрема в тій частині, яка пов'язана з його каталізацією зовнішніми чинниками. І хоча слід вести мову про комплексне вивчення даної проблеми, все ж є підстави вважати, що найбільш вагомими результатами можна очікувати від з'ясування не етнографічних чи мовних, а, насамперед, політичних і ментальних аспектів.

На відміну від митців і політиків, науковці мають один розкішний привілей: відмовитися від евфемізмів, облудних образів і сумнівної солідарності на будь-якому політичному, етнічному, конфесійному підґрунті і фіксувати правду.

Було б зайвим нагадувати, що це і є родова ознака та призначення історичної науки.

Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни

Першою методологічною посилкою даної роботи є розподіл проблем, що впливають на історичне дослідження, на об'єктивні і суб'єктивні.

До об'єктивних ми зараховуємо проблеми, пов'язані із загальним станом історичного знання, як-то:

- відсутність або ситуативна недоступність джерел;
- невідпрацьованість науково-дослідницьких методологій.

Проблемами суб'єктивними ми вважаємо ті, що пов'язані з впливом на дослідників людських оцінок історичних подій. Їх можна розподілити на:

- державні — тиск пануючої ідеології;
- громадські — тиск пануючої суспільної міфології;
- особисті — тиск етно-конфесійної самоідентифікації дослідника (а також його вікових, статевих, соціальних, освітніх і мовних характеристик).

Поряд з цими проблемами, які тиснуть на істориків у будь-якій країні світу, існують специфічні проблеми, вплив яких виразно виявляється саме в Україні. До них можна віднести:

- відсутність узгодженої державної ідеології, яка сьогодні, замість того, щоб надати досліднику можливості і навіть створити умови для незаангажованого наукового пошуку, чинить подвійний напів-офіційний тиск з боку як пострадянської, так і української неонаціоналістичної ідеології;
- необхідність пристосування до пануючих у світі ідеологем Другої світової війни — історії, написаної державами-переможцями. І це в час, коли багато народів Східної та Центральної Європи, у тому

числі український народ, «програли» війну не як союзники нацистської Німеччини, а як «жертви Ялти»;

- співіснування і конкуренція різних підходів до оцінки подій з боку представників різних етносів і конфесійних спільнот з різною колективною долею під час війни.

Нижче ми спробуємо розглянути, як впливають зазначені чинники на вивчення історії євреїв України під час Другої світової війни.

Сукупність суб'єктивних факторів діяла по-різному в різних країнах. У Радянському Союзі тема «Євреї і війна» існувала недовго час, а саме до 1948 р., тобто до початку т.зв. «боротьби з космополітизмом», а насправді — офіційної антисемітської кампанії.

Треба зауважити, що тема «Народи-зрадники» (а «космополіт» — це теж зрадник, тільки не у збройній, а у холодній війні) почала існувати в офіційній радянській ідеології з самого початку Другої світової війни. На той час, коли почалась антиєврейська кампанія, яка (що сьогодні може вважатися доведеним) мала закінчитися тотальною висилкою євреїв на Далекий Схід, до складу «зрадників» вже було записано німецький, кримськотатарський, чеченський, інгушський народи, а в окремих регіонах — українців, угорців, вірмен, греків, литовців, латишів, естонців. Наслідком цього була тотальна чи вибіркова висилка представників цих народів до східних регіонів СРСР та винищення їхньої культури.

Ідеологеми «Народи-зрадники» вимагала сама суть радянського режиму, який був побудований на постійному існуванні системного внутрішнього ворога як основи для консолідації основної частини суспільства. Ресурс ідеологеми «ворожого класу», по-перше, був реально вичерпаний, а по-друге, під час війни продемонстрував свою небезпечність з точки зору масової лояльності режиму. Тому на зміну йому прийшла шовіністична ідеологія, яку було замасковано під боротьбу з «фашистським націоналізмом» і «космополітизмом». У пост-сталінські часи першу ідеологеми було замінено на «буржуазний націоналізм», а другу — на «сіонізм».

Тобто якщо під час війни український національний рух у Радянському Союзі мав офіційну назву «українсько-німецького націоналізму» або «українсько-фашистського націоналізму», то починаючи з часів М. Хрущова він став зватися «українським буржуазним націоналізмом». Так само замість «єврейського націоналізму» використовувались поняття «космополітизм», а пізніше «сіонізм». При цьому обидва терміни залишались системно пов'язаними з поняттям «фашизму», з яким їх постійно ототожнювали. Слід підкреслити, що до складу «буржуазних націоналістів» та «сіоністів» зараховували не лише справжніх націоналістів, тобто людей, які прагнули створення власної незалежної держави, а всіх, хто намагався сприяти розвитку своєї національної культури поза офіційно встанов-

леними межами. Це давало змогу радянському режимові отримати більш-менш помітну групу внутрішніх ворогів, боротьбою з якими можна було наповнити ідеологічне існування суспільства.

При цьому саме євреї напрочуд гарно підходили на роль іманентних «зрадників», тому що мали свою історичну батьківщину поза межами СРСР. Будь-який єврей, який хотів повернутися на землю предків, повинен був кинути «Отечество пролетарской революции» і переселитись до держави, де панують «класові вороги». Таким чином, емігрант мав вчинити, з точки зору радянської ідеології, подвійний акт зради: державної та ідеологічної.

Іншою завадою на шляху вивчення історії євреїв під час війни стало створення офіційного міфу про «Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» (таку назву отримала колишня «Велика Вітчизняна війна радянського народу»). Одним зі стрижнів цього міфу була героїзація всіх воєнних подій. Зрозуміло, що численні страждання мирного населення, яке не чинило збройного опору окупантам, не вписувались у цю схему. З точки зору радянської ідеології саме просто перебування на окупованій території, яке не сумішалось з участю у русі Опору, стало підозрілим і на все подальше життя накладало на людину тавро. Навіть смерть не рятувала від державно-суспільної зневаги, якщо це була не смерть під час бою.

Таким чином, у хрущовсько-брежнєвські часи єдиною можливістю залишалось описування героїчних подвигів окремих євреїв — військових або учасників підпільного і партизанського рухів. Але навіть за цього не припускалося згадки про національність героїв. Так само нечисленні дослідження, присвячені нацистському терору, описували загалом «знищення мирного радянського населення», ігноруючи особливе ставлення окупантів саме до єврейського народу.

Треба відзначити, що до 1948 р. шойно було закладено деяку джерельну базу історії євреїв у часи війни. Це пов'язано, в першу чергу, з діяльністю Надзвичайної Державної слідчої комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів, зі слідчими діями під час підготовки окремих відкритих процесів над німецькими злочинцями, зі збиранням матеріалів для «Чорної книги» І. Еренбургом і В. Гроссманом, а також з діяльністю Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. Але якщо матеріали Надзвичайної Комісії (у відповідній частині) і «Чорна книга» мали висвітлити виключно картину тотального знищення єврейського населення на території СРСР (терміна Голокост на той час ще не існувало), то матеріали Комісії з історії війни висвітлювали також участь євреїв у комуністичному підпіллі, воєнних діях, праці в тилу. Зміна політичного курсу не дала змоги видати «Чорну книгу», а міф про «Велику Вітчизняну війну» на довгі десятиліття закрив для оприлюднення матеріали Комісії з

історії війни, що не вписувалися у вузькі ідеологічні рамки. Така ж доля спіткала й численні матеріали підпільно-партизанського руху, і, в першу чергу, докладні співбесіди з його учасниками, які проводились різними партійними інстанціями, від райкомів до ЦК КПУ. У цих відвертих розмовах теж досить багато розповідалось про знищення єврейського населення, про рятування євреїв і про участь євреїв у русі Опору. Частково було оприлюднено тільки матеріали надзвичайних комісій, а саме їх висновки. Найцікавіша частина цих матеріалів — протоколи допитів свідків — залишалася недоступною до кінця радянського режиму. Це стосується і матеріалів процесів над нацистськими злочинцями, які відбувалися безпосередньо по звільненні території України та наступними десятиріччями.

Інші чинники впливають на єврейську історіографію. Одним з них є офіційна ідеологія Держави Ізраїль, яка вимагає протиставлення Ізраїлю, як єдиної можливості стратегічного врятування єврейського народу, непевності перебування у Діаспорі, де з євреями щодня можуть статись будь-які біди, апофеозом яких був Голокост. За цього вказані ідеологічні настанови вимагають демонструвати повну безвихідність ситуації, тобто для євреїв не залишається жодного виходу, як вмирати або емігрувати на історичну батьківщину. Такий підхід призводить до обмеження тематики дослідження виключно саме Голокостом, тобто історією переслідувань і знищення євреїв під час війни.

З іншого боку, численні міжнародні єврейські організації, від яких великою мірою залежить фінансування наукових досліджень, зацікавлені у культивуванні саме трагічної сторони єврейської історії. Але, на відміну від Ізраїлю, вони виходять з двох посилок. Перша — це постійне нагадування саме про Голокост як про символ всесвітнього антисемітизму, пам'ять про який має стати запорукою невідтворення нацистської або інших ксенофобних ідеологій у майбутньому. Стаючи на такий шлях, єврейські діячі виходять з простої тези, що будь-яка ксенофобія рано чи пізно призводить до антисемітизму, тобто в інтересах євреїв якомога раніше вживати профілактичних засобів, найкращим з яких є пропагування толерантності взагалі і вивчення т.зв. «уроків Голокосту», зокрема.

Друга посилка — суто меркантильна. Так звана «індустрія Голокосту» породила численні «благодійні» структури, сенсом діяльності яких є одержання, з одного боку, компенсацій від держав і корпорацій, які так чи інакше були причетні до Голокосту, а з другого, грантів від тих, хто вважає за свій моральний обов'язок зробити внесок у вшанування пам'яті загиблих або запобігання повторення жаклих подій середини минулого сторіччя.

За цього на єврейську історіографію в даному питанні впливає громадська свідомість ізраїльського суспільства і Діаспори, переобтяжена

пам'яттю про трагічні сторінки українсько-єврейських взаємин. Треба брати до уваги, що населення Ізраїлю і діаспорні єврейські громади значною мірою формувалися за рахунок тих, хто емігрував з теренів сучасної України внаслідок трьох хвиль погромів останньої чверті XIX — першої чверті XX сторіччя. Крім того, радянські емігранти кінця 1960-х — початку 1980-х років винесли з собою не тільки спогади про радянський державний антисемітизм, але й увібрали в себе всі постулати радянської пропаганди щодо «українських націоналістів — поплічників фашистів». За цих умов велике місце в єврейській історіографії Голокосту в Україні посідає дослідження й обґрунтування тези про тотальну співучасть місцевого українського населення у знищенні євреїв. Цьому сприяє й вибіркоче використання наявної джерельної бази, основний масив якої складають, у першу чергу, спомини євреїв, що пережили Голокост.

Німецька історіографія знаходиться під значним впливом двох суспільних чинників. З одного боку, національне каяття призвело до цілої низки гучних процесів над нацистськими злочинцями, у т.ч. і над тими, хто брав безпосередню участь у знищенні єврейського населення на землях сучасної України. На цьому тлі було опубліковано як матеріали цих процесів, що надали найцікавіший історичний матеріал, так і багато відповідних документів каральних органів, створених безпосередньо під час війни.

З іншого боку, стан постійного самокатування є неможливим для існування здорової нації і формування повноцінної людини. Тому з самих часів закінчення війни у Німеччині здійснюються спроби звільнити громадську свідомість від почуття іманентної провини. Радикальним шляхом тут є загальне заперечення факту нацистських злочинів проти людяності, насамперед Голокосту. Але оскільки ця позиція брутально суперечить історичним фактам, доведеним численними джерелами, вона залишається на узбіччі історичної науки. Більш перспективним є, по-перше, локалізація відповідальності виключно на окремих структурах колишнього Рейху (на спеціальних каральних загонах або на СС взагалі), а по-друге, перерозподіл відповідальності з посібниками нацистів з-поміж місцевих жителів окупованих країн. Стосовно нашої теми це призводить до перебільшення ролі саме українських допоміжних формувань, які, згідно з цією концепцією, і виконували основну брудну роботу по знищенню єврейського населення.

Слід мати на увазі, що взагалі західна (в т.ч. єврейська і німецька) історіографія знаходиться під значним впливом англо-американського міфу про Другу світову війну, як таку, в якій «добросесні сили демократії перемогли злочинний тоталітарний режим». Для нашої проблеми це має наступні наслідки.

По-перше, поза увагою дослідників мають залишатися питання відповідальності союзних держав за Голокост, як внаслідок відмови до і під час війни прийняти єврейських біженців з Німеччини і окупованих нею країн, так і ігнорування закликів до знищення нацистських таборів смерті. Це також призводить до замовчування проблеми відповідальності радянського режиму за знищення єврейського населення України внаслідок відсутності своєчасного інформування і організованої евакуації.

По-друге, до «ворожого стану» автоматично зараховуються всі ті структури і навіть народи, які під час війни намагались вирішити проблему свого національного самовизначення або у співпраці з німцями, або навіть, не співпрацюючи з німцями, протистояли у збройній боротьбі силам союзників. Для загальної історії євреїв під час війни це виключає можливість повноцінного дослідження питань боротьби єврейського національного руху з англійською колоніальною адміністрацією за створення своєї держави у Палестині. Для історії євреїв в Україні це надає можливість і навіть потурає бажанню звинуватити український національно-визвольний рух як відповідальний либонь чи не за всі антиєврейські акції.

За цих умов власне українська історіографія (до якої до недавніх часів можна було відносити виключно західну емігрантську історіографію) опинилась у лещатах зовнішнього (про який йшлося вище) і внутрішнього тиску. Внутрішній тиск був зумовлений прагненням емігрантських організацій, по-перше, реабілітувати в очах світу український національно-визвольний рух і український народ взагалі, а по-друге, перерозподілити історичну відповідальність за справжні міжнаціональні ексцеси, які відбувались на теренах України під час війни.

Стосовно єврейського питання це викликало до життя декілька історичних міфологем. По-перше, вороже ставлення українського народу до євреїв пояснювалось широкою участю євреїв у репресіях радянського режиму взагалі й у створенні штучного голоду на початку 1930-х років зокрема. Для Західної України зріст антисемітизму, згідно з цією концепцією, був зумовлений радісною зустріччю єврейським населенням Червоної Армії у 1939 р. і подальшою співпрацею євреїв з радянськими каральними органами. По-друге, йшло старанне відокремлення власне національних українських збройних формувань від участі у протиеврейських ексцесах, відповідальність за які перекидалася на окремих змаргіналізованих представників місцевого населення або допоміжні частини, що склалися зі строкатої потлочі, далекої від національної свідомості. Нарешті, головним засобом у цьому ідеологічному протистоянні було протиставлення трагедії українського народу, уособленням якої був Голодомор, єврейському Голокосту. Треба підкреслити, що такому трактуванню історичних подій сприяла наявна джерельна база, яка складалася пере-

важно зі спогадів учасників українського національно-визвольного руху і документів націоналістичних організацій.

Таким був стан справ, коли п'ятнадцять років тому почалося становлення сучасної історіографії цього питання в Україні. Її формування йде за відсутності сталого національної ідеології, яка хитається в межах від пострадянської до неонаціоналістичної. За цього громадські організації, які мали б перебрати на себе ініціативу створення національної ідеї, переважно знаходяться під значним впливом іноземних ідеологем.

Стосовно нашої проблеми це призвело, в першу чергу, до вкорінення в українському ґрунті російсько-радянських, закордонних єврейських і емігрантських українських історичних міфів. Це було тим простіше, що, як виявилось, громадськість (з урахуванням етнічної приналежності) значною мірою сприйняла радянські антиєврейські і антиукраїнські міфологеми.

Таким чином, ми бачимо сьогодні в Україні, умовно кажучи, єврейську історіографію, яка переймається виключно питаннями Голокосту, у вузькому розумінні цього питання, тобто історією знищення єврейського населення, українську історіографію, яка займається реабілітацією українського населення, і радянську історіографію, яка взагалі всіма цими проблемами не цікавиться. Разом з тим спостерігаються, так би мовити, творчі симбіози різних історичних традицій.

Так, пострадянська єврейська історіографія, по-перше, зосередилась на описуванні героїчних подвигів євреїв у складі Радянської Армії і радянського руху Опору. По-друге, вона ввійшла у творчу співпрацю із закордонною єврейською історіографією і почала активно опрацьовувати тему антисемітизму в українському суспільстві під час війни. В свою чергу, пострадянська українська історіографія, досі ігноруючи події Голокосту, почала, знов-таки у традиціях емігрантської історіографії, розвивати тему участі євреїв у радянських репресіях як передумови антисемітизму часів війни. Окремим напрямком можна вважати спроби загального заперечення факту Голокосту взагалі, або хоча б на теренах України, що можна вважати за переспіви найбільш одіозних напрацювань німецької та української емігрантської історіографії.

Нові напрямки сучасної історіографії в Україні пов'язані насамперед зі спробами створення нової моделі української надетнічної ідентичності західного кшталту. Але поки що ці спроби, які мають бути пов'язані з відкритим міжетнічним діалогом, не знаходять серйозної підтримки як на державному, так і на громадському рівнях. За цих умов особливого значення набувають особисті характеристики кожного окремого дослідника, які або інтегрують його в одну з існуючих історіографічних шкіл, або дають йому можливість йти своїм шляхом. Навіть за цього не можна

обминути вплив, який чинять, у першу чергу, етно-конфесійна самоідентифікація вченого, а подалі його вік, особиста біографія, морально-психологічні властивості тощо. Щодо цього можна констатувати, що ставлення дослідників до подій Другої світової війни можна досить чітко співвіднести з їх соціальними характеристиками. Це не дивно, коли йдеться про результати соціологічних досліджень. Але в нашому випадку це може означати тільки відсутність саме наукового підходу і самопідпорядкування науки «громадському замовленню».

Безумовно, все викладене вище є узагальненням, і, як усяке узагальнення, воно не враховує численних виключень. Але, так чи інакше, ми поки що можемо констатувати наявність великого кола проблем, які до цього часу або взагалі не були об'єктом фахового історичного дослідження, або висвітлювались поодинокими вченими, часто-густо з вкрай ідеологізованих позицій. Серед таких питань історії євреїв України під час Другої світової війни можна назвати наступні:

- єврейське питання і доля євреїв як складова національної (расової) і взагалі гуманітарної політики усіх воюючих сторін;
- доля євреїв порівняно з долею інших етнічних і конфесійних спільнот;
- єврейська релігійна і громадська думка напередодні, в часи і після війни;
- моделі особистої поведінки євреїв на окупованій території: релігійна жертвовність, побутовий фаталізм, переховування, етно-конфесійна мімікрія, співпраця з окупантами, участь у русі Опору тощо;
- юденрат як форма колаборації, що дає додаткові можливості виходу на питання колаборації взагалі;
- власне єврейська партизанка і її взаємини з іншими;
- міжнаціональні взаємини у радянській, українській націоналістичній і польській партизанках;
- побутові міжнаціональні відносини на різних землях України під час війни і їх залежність від численних чинників (релігійних, історико-міфологічних, соціальних, пропагандистсько-ідеологічних тощо).

Все це підтверджує справедливість запропонованої постанови питання. Ми бачимо, що суб'єктивні чинники впливають на:

- вибір теми дослідження;
- відбір історичних фактів;
- трактування історичних подій;
- оцінку історичних явищ і, як результат,
- формування ідеологем.

Коло замикається, суб'єктивізм продукує подальший суб'єктивізм. Безумовно, ми не стоїмо на точці зору класичного позитивізму XIX ст. і розуміємо, що, як писав В. Ленін, «не можна жити в суспільстві і бути вільним від суспільства». Але ж ми також не поділяємо подальшу думку класика марксизму і не вважаємо, що результатом такого розуміння має стати свідомо «партійність» дослідника, тобто історики мають поділитися на «українських», «єврейських», «російських», або «радянських», і «європейських», або «католицьких» і «мусульманських».

Об'єктивний вплив суб'єктивних факторів штовхає нас саме в цьому напрямі. Але на перепоні цьому, по-перше, має стати індивідуальна і колективна наукова рефлексія, а по-друге, наукова спільнота має напрацювати певні механізми, які повинні знівелювати дію суб'єктивних чинників.

Треба усвідомлювати, що подальша суб'єктивізація (і, як кінцевий наслідок, депрофесіоналізація) історичних досліджень найбільш гострих моментів історії України в свою чергу запобігає можливості дійти громадської згоди. Разом з тим вона негативно впливає на імідж історичної науки та істориків як таких, а так залишає їх на узбіччі державного будівництва і громадського життя, не дає набути відповідного соціального впливу і статусу.

Валерій Шайкан (Кривий Ріг)

Дослідження Другої світової війни в сучасних умовах і деякі ідеологічні підходи до висвітлення проблеми

Шістдесят років післявоєнного часу дали таку кількість наукових досліджень, художніх творів, спогадів учасників бойових дій чи просто пересічних громадян, котрі пережили війну, що, здавалось би, немає нічого невивченого в історії Другої світової війни. Разом з тим, як показує досвід, і до сьогодні чочуться серйозні дискусії між різними прошарками суспільства, в тому числі і серед науковців, в питаннях розуміння ролі різних сил у боротьбі проти гітлерівських окупантів. Прикладом можуть служити регіональні та міжнародні конференції, які відбулися у м. Хмельницькому 14–16 жовтня 2004 р., в Інституті історії України НАН України 17 грудня 2004 р., у Національній академії МВС України 22 квітня 2005 р., лист 10-ти відомих професорів-істориків до Президента України з проханням посприяти незаангажованому дослідженню історії Другої світової війни. Здебільшого ці дискусії виникають на підґрунті відмови ряду вітчизняних вчених від старих стереотипів дослідження війни, котрі базувалися на комуністичній ідеології, на ідеалах радянських компартійних часів. Творчий пошук сучасних науковців підштовхує зазирнути за ширму раніше невідомого, забороненого, захищеного багатьма замками. Звичайно, це не всім подобається. Отже, сьогодні мова йде, по суті, не про самі бойові дії, плани операцій і т. п., а, скоріше, про ідеологію війни та ідеологію висвітлення війни. Ця проблема, як виявляється, далеко не вичерпана, а в новому геополітичному просторі, який утворився після розпаду СРСР, набуває дещо нових відтінків. Приведемо лише одну цитату з монографії відомих російських істориків Є.М. Кулькова, М.Ю. Мягкова, О.А. Ржешевського «Война 1941–1945. Факты и документы»: «Самые

© В.О. Шайкан, 2005.

тяжелые испытания и жертвы выпали на долю России, в то время — Советского Союза»¹. Вочевидь, тут Росія ототожнюється з Радянським Союзом. Виникає питання: а де ж місце інших 14 республік, що входили до складу СРСР? Що це, нехтування історією, чи новий ідеологічний підхід? Крім того, загальновідомо, що понад 40% збитків СРСР у війні припадає саме на долю України, по чий території війна прокотилася двічі. Перший раз — у період наступу гітлерівців, коли Червона Армія знищувала все, щоб не залишити ворогові, вдруге — в період відступу німців, коли вони застосували тактику «випаленої землі».

Ще один приклад. До 60-річчя Перемоги вийшла збірка статей «Секретные материалы 20 века (Досье. Специальный выпуск № 2/2005)». У статті Дмитра Мітюріна йдеться про долю футболістів команди «Динамо» (Київ), які в той час працювали на хлібозаводі № 1 окупованого німцями Києва. Ось що пише автор: «Весной 1942 г. команда хлебозавода № 1 взяла себе новое название — «Старт». Одновременно в Киеве появился еще один футбольный клуб — «Рух» (по украински — движение). Его возглавил тренер бывшего «Локомотива» Шевцов, а в состав команды вошли те, кто сочувствовал украинским националистам. Первая встреча между двумя командами состоялась 7 июня 1942 г. и завершилась блестящей победой стартовцев (7:2). Уже в этом матче футбольное противостояние приобрело черты противостояния политического. По сути, игра шла не между двумя киевскими командами, а между командой советской и украинской»². Що хотів автор підкреслити цими словами? Ототожнити команду «Рух» з українськими націоналістами? То відомо, що до того часу осередки ОУН у Києві були знищені, а їх лідери були розстріляні гітлерівцями. Чи може те, що Україна ніколи не була радянською? У будь-якому разі немає сумніву в ідеологічному підґрунті таких висловлювань.

У тому ж таки збірнику вміщено статтю Олексія Щербакова, присвячену питанням пропагандистських досягнень і прорахунків Радянського Союзу і Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни «Блеск и нищета пропаганды». Автор, без претензії на всебічність висвітлення проблеми, наводить приклади вдалих і зовсім невдалих пропагандистських заходів з боку обох сторін, намагаючись бути об'єктивним в оцінці подій. Разом з тим, власна позиція О. Щербакова, яка досить легко простежується в публікації, примушує замислитись. Так, даючи оцінку битви під Москвою, автор пише: «Сделали кино «Разгром немцев под Москвой». И это тоже было правильно. В результате не слишком удачная военная операция все-

¹ Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О. Война 1941–1945. Факты и документы. — М., 2001. — С. 8.

² Митюрин Д. Третий тайм // Секретные материалы 20 века. — Досье. Специальный выпуск. — 2005. — № 2 (далі — Секретные материалы 20 века). — С. 37.

лила бодрость не только в российских солдат, но и в наших зарубежных друзей»³. З нашої точки зору не викликає жодних сумнівів внутрішнє і міжнародне значення битви під Москвою. Звернемо увагу на словосполучення «российских солдат». Виходить, що в Червоній Армії служили лише росіяни. Мабуть, ніхто не буде заперечувати, в тому числі й автор, той факт, що Червона Армія за своїм складом була багатонаціональною і називалася вона не російською, Червоною, а пізніше Радянською.

Інший приклад з цієї статті. Автор критикує пропагандистську машину вермахту за те, що вона постійно видавала бажане за дійсність. Читаємо: «Германская пропаганда была настроена на беспредельный оптимизм... Пока дела шли хорошо, пока вермахт громил Польшу, Францию и другие страны — это сходило. Но вот когда дело дошло до России...»⁴. Критика автором Геббельсівської брехні не викликає негативних емоцій, а от вираз «когда дело дошло до России» викликає запитання. Чому тільки до Росії? Може, О. Щербаков мав на увазі Радянський Союз? Адже таке довільне ототожнення, як ми уже зауважували, історично невірне й ідеологічно спрямоване на перевищення ролі Росії у війні та приниження ролі інших союзних республік. Справедливості заради відзначимо, що іншу свою статтю «Легенда о заградотрядах» Олексій Щербаков закінчує словами: «Не мы их — так они нас. И победил-то Советский Союз! А рассудения на тему, можно ли было это сделать как-нибудь по-другому, из серии досужий...»⁵. Це лише деякі зауваження, їх можна продовжити.

Наведені приклади не поодинокі і свідчать про певні ідеологічні зміни в оцінці подій Другої світової війни деякими дослідниками. Очевидно, після розпаду Радянського Союзу на зміну ідейно-політичному принципу інтернаціоналізму поступово приходить ідея націоналізму, в даному контексті — ідея панрусизму, що знаходить свій відбиток і в термінології приведених публікацій. Взагалі, національна ідея, будь-то українська чи російська, має право на існування і потребує подальшої розробки, але без викривлення історичної правди, що іноді трапляється через довільне або цілеспрямоване використання історичних термінів. З огляду на те, що мова йде про публікації, адресовані широкому загалу української спільноти, в тому числі молоді, треба особливо обережно користуватися термінологією, яка впливає на інтерпретацію історичних процесів.

Не можна також не погодитися з С. Кудряшовим, автором статті «Победители, «освободители» или жертвы войны?», який стверджує, що після розпаду СРСР у грудні 1991 р. годі й говорити про якусь єдину радянську

³ Щербаков А. Блеск и нищета пропаганды // Секретные материалы 20 века. — С. 24.

⁴ Там само. — С. 25.

⁵ Там само. — С. 50.

історичну науку⁶. Зважимо, що сказане відноситься до 1993 р. Отже, вже тоді було очевидним, що на пострадянському науковому просторі формуються різні методологічні й ідеологічні засади в історичних дослідженнях. Але вже тоді стало зрозуміло, що історична наука, наприклад, у Росії не стала вільною від політичних уподобань. Так, у наведеній статті С. Кудряшов, даючи оцінку вивчення проблеми колабораціонізму в Росії, пише: «Превратно толкуя ... понятие «патриотизм», ряд политиков, а вслед за ними и историки пытаются оправдать лиц, сотрудничавших в годы войны с немецко-фашистскими властями. Особенно заметна эта тенденция в странах Прибалтики и на Украине, где политическая реабилитация коллаборационистов фактически уже завершилась...»⁷. Цікаво, кого конкретно з істориків мав на увазі автор статті? Посилань немає. З контексту видно, що йдеться про діяльність Організації Українських Націоналістів. Очевидно, що оцінку цієї діяльності він для себе вже визначив, але виникає запитання, що йому відомо про національно-визвольний рух в Україні в роки Другої світової війни, чи в тій самій Прибалтиці, яка була фактично окупована Радянським Союзом у 1940 р.? Невже С. Кудряшов не вважає ОУН і її бойову структуру УПА борцем проти фашизму? Виявляється, дещо відомо. Він визнає, що «...когда оуновцы стали проявлять стремление к самостоятельности, к проведению собственной политики, германское командование разогнало их организации, арестовало Бандеру. ОУН вынуждена была уйти в подполье и фактически до конца войны воевала на два фронта»⁸. Далі автор пише, посилаючись на газету «Комсомольская правда» від 26 січня 1993 р.: «...даже некоторые высшие руководители современной Украины считают за честь публично обнародовать тот факт, что в детстве им доводилось оказывать помощь бандеровцам»⁹. От така дивна логіка. З одного боку, боротися проти гітлерівців це добре, а от допомагати борцям за свободу — не дуже. Це не що інше, як прояв подвійних стандартів, політичної заангажованості, проти якої так «бореться» С. Кудряшов у своїй статті, і не має нічого спільного з вивченням теми колабораціонізму.

Очевидно, однією з методологічних проблем дослідження ідеологічних процесів, які відбувалися під час Другої світової війни, є спроби деяких сучасних істориків спиратися в оцінці явищ на сьогоднішнє розуміння моралі, етики, культури, правові норми. Але чи правомірно це по

⁶ Кудряшов С. Предатели, «освободители» или жертвы войны? Советский коллаборационизм (1941–1942) // Свободная мысль. — 1993. — № 14. — С. 85.

⁷ Там само. — С. 85.

⁸ Там само. — С. 89.

⁹ Там само. — С. 85.

відношенню до минулого? Тисячі років війна була природним засобом існування народів, держав, цивілізацій, і було б невірно оцінювати, наприклад, жорстокі завойовницькі походи Олександра Македонського або Юлія Цезаря з позицій сьогоднішнього розуміння справедливості чи несправедливості війни. На наш погляд, у своїй оцінці історичних явищ дослідник повинен стати «сучасником» подій, тільки тоді можна сподіватися на об'єктивне їх висвітлення.

Спираючись на вище викладене, можна дійти наступних висновків:

- Офіційна відмова від комуністичної ідеології на пострадянському науковому просторі не привела до деідеологізації історичної науки;
- На зміну інтернаціоналізації осмислення історичних процесів прийшла національна ідея — переосмислення розвитку національної історії;
- Крах старих комуністичних ідеологем відбувається у процесі створення нових;
- Історична наука у пострадянську добу часто залучається до обґрунтування сучасної політики.

Отже, на нашу думку, ідеологічна складова у дослідженні історії Другої світової війни сьогодні набуває все більшої актуальності.

Анатолій Подольський (Київ)

**Тема Голокосту
в сучасній українській історіографії:
проблеми наукових досліджень та інтерпретацій
(тези доповіді)**

Сучасна українська історична наука поступово, але дуже важко інтегрує наукові праці з історії Голокосту в офіційну історіографію. Причини такого становища можуть бути різні, ймовірно, надто важко відбуваються процеси подолання ідеологічних та інших штампів, які були присутні (часто-густо залишаються й сьогодні) в радянській історіографії щодо євреїв та їхньої історії, особливо в буремному ХХ столітті. На превеликий жаль, найсучасніші розвідки з проблем історіографії та історії України модерного періоду майже не включають огляд та більш-менш ґрунтовний аналіз праць з історії Голокосту на теренах України¹, яких за останні 15 років з'явилося в Україні вже десятки, а кількість та якість статей, матеріалів та наукових збірників привертає увагу наших зарубіжних колег. Можливо, для «старої» школи українських істориків насправді важко проходить процес подолання стереотипів. Поряд з цим, за оцінками дослідників модерної української історії, представників «нової» школи (проте, зрозуміло, що цей поділ є досить умовним. — *А.П.*), в найближчій перспективі тема українсько-єврейських взаємин у добу Голокосту стане одною з провідних проблем української історіографії². Безумовно, для таких тверджень є со-

¹ Наприклад, див.: відповідний розділ монографії: *Я. Калакура*. Українська історіографія. — К., 2004; Політична історія України ХХ століття. — Т. 4: Україна в роки Другої світової війни (1939–1945) / Кер. тому В. Кучер. — К., 2003; Підручник з новітньої історії України / Під заг. ред. Слюсаренко і В. Гусева. — К., 2005.

² Див.: *Грицак Я.* Украинская историография: десятилетие перемен // *Ab Imperio*. — № 3. — 2003.

годні підстави, тому що поряд з істориками, які вже є відомими дослідниками цієї проблематики³, в останні роки з'явилися молоді фахівці, що на дуже високому науковому рівні досліджують регіональні аспекти Голокосту на землях України, а також методологічні засади вивчення проблеми⁴. Крім того, серед сучасних студентів-істориків в Україні також ми бачимо зацікавленість у вивченні теми.

Таким чином, незважаючи на цілу низку проблем, за роки суверенності в Україні з'явилися не тільки монографії, але й фундаментальні роботи з цієї теми, сьогодні формується вітчизняна дослідницька школа з історії Голокосту на українських теренах. До речі, схожі процеси відбуваються у наших колег-сусідів з Польщі, Білорусі, Румунії, Росії.

Свій внесок у розвиток наукового вивчення історії Голокосту в Україні роблять наші колеги-історики з Німеччини, Нідерландів, Канади, Ізраїлю, Сполучених Штатів Америки⁵. Щодо ставлення сучасної зарубіжної (передусім американської, ізраїльської та частково європейської) історіографії до студій їх українських колег, то слід зауважити, що це ставлення є також доволі неоднозначним та складним. На відміну від офіційної української історіографії, західна історична наука охоче співробітничала з нами в царині вивчення історії Голокосту на українських теренах, але в реальності вважає рівень досліджень українських істориків ще не досить кваліфікованим (мається на увазі майже відсутність у цих дослідженнях джерел іншими, крім російської та української, мовами, певна обмеженість у використанні зарубіжної джерельної бази, ще малий досвід у вивченні цієї проблематики тощо).

³ Передовсім це Ж. Ковба, О. Круглов, С. Єлісаветський, Ф. Левітас, Ф. Винокурова, В. Нахманович, М. Тяглий та ін.

⁴ Серед них можна назвати О. Гончаренка, М. Гольденберга, В. Титаренка, О. Суровцева, Ф. Рябчикову та ін.

⁵ Найвідоміші з них К. Беркхоф з Нідерландів, Д. Поль з Німеччини, Іван-Пол Химка, Петро Потичний, Говард Астер з Північної Америки.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ЗАГАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В ЖИТТІ НАРОДІВ УКРАЇНИ

Віталій Перевезій (Київ)

Етноконфесійні зміни структури українського суспільства у воєнні і перші повоєнні роки

У ході Другої світової війни і в перші повоєнні роки етноконфесійна структура українського суспільства зазнала грандіозних змін. Це зумовлювалося кількома основними причинами: по-перше, безпрецедентними людськими втратами, яких зазнала Україна в роки війни; по-друге, величезними за своїми масштабами евакуаціями, які відбулися спочатку перед німецькою окупацією українських територій, а згодом — через відхід німців; по-третє, втіленням етнонаціональної політики гітлерівського режиму, внаслідок реалізації якої масовому нищенню піддавалися цілі народи: євреї, цигани та ін.; по-четверте, реалізацією сталінської етнонаціональної та конфесійно-релігійної політики, яка була спрямована, по-перше, на нівелювання етнічних та релігійних особливостей підконтрольних територій з метою їх тотальної уніфікації і, по-друге, на розправу над тими етнічними й релігійними групами, які під час війни проявили свою нелояльність до радянського режиму.

У воєнні і перші повоєнні роки певною мірою відбувається реанімація церковно-релігійного життя. На окупованих німцями територіях відкривалися церкви, відновлювалися єпархії, створювалися нормальні умови для задоволення богослужбових потреб віруючих. Радянський режим, що прийшов на зміну нацистам, усвідомивши важливу роль релігійного фактора як засобу ідеологічно-патріотичного впливу, не став нищити відроджену релігійну інфраструктуру. Окрім Російської православної церкви, в останні роки війни і перші повоєнні роки відбувається відродження деяких інших релігійних організацій, до яких не було претензій радянського уряду. У першу чергу до них належала церква євангельських

християн баптистів, яка була перетворена режимом у конгломерат різно-рідних протестантських течій. Метою цієї акції було встановлення повного контролю над протестантським рухом.

Лібералізація сталінської церковно-релігійної політики наприкінці війни і в перші повоєнні роки не стосувалася юдейського культу. Для режиму юдейська релігія була однією з головних ознак єврейської національної ідентичності. Тому боротьба з «безрідним космополітизмом» мала яскраві антисемітські, антиюдейські ознаки. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий у доповіді ЦК КП(б)У в квітні 1949 р. констатував: «Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних громад говорить про те, що багато з цих громад використовуються нецерковним елементом, який, пробираючись у громади до керівництва, займається зовсім не властивими релігійній громаді функціями, перетворюючи досить часто синагоги в гнізда націоналістичних проявів»¹.

За умов тотального закриття єврейських культурно-освітніх закладів припинення діяльності Єврейського Антифашистського Комітету головними центрами єврейського національного життя ставали синагоги. Яскравим прикладом цього є діяльність львівської синагоги, яка відновилася відразу після визволення міста. У 1944–1945 рр. її відвідувало майже 5 тис. польських євреїв, які повернулися до Львова з евакуації, а в 1945–46 рр. репатріювалися до Польщі. З моменту відкриття синагоги за нею було встановлено спостереження спецслужб. За матеріалами справи, заведеної Управлінням МДБ по Львівській області на голову громади Д. Соболя, встановлено, що він підозрювався у «причетності до агентури американської розвідки», був «кадровим єврейським націоналістом» і належав до «клерикальної секти хасидів». У зв'язку з його від'їздом до Польщі у жовтні 1945 р. головою юдейської громади львівської синагоги обрано «активного сіоніста» Л. Серебряного². За його головування синагога стала центром, що здійснював репатріацію єврейського населення в Польщу, а згодом, після утворення держави Ізраїль, і на історичну батьківщину. Діяльність львівської синагоги, як і всіх інших, виходила далеко за рамки релігійної праці, вона, по суті, перетворилася на національний осередок благодійності, сприяння розвитку освіти та культури єврейського населення.

Діяльність Львівської синагоги була визнана антирадянською й націоналістичною, за що її правління було розпущене, рабина і кантора відлучено від виконання обов'язків, а голову громади Л. Серебряного заареш-

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 93.

² Там само, арк. 34.

товано та звинувачено у намаганні «перевести громаду на рейки національної відособленості»³.

За «невластиву релігійній громаді діяльність» були закриті синагоги в Чернівцях, Житомирі, Харкові, Дніпропетровську, інших містах. У Чернівцях з 17 синагог, що діяли в перші повоєнні роки, на квітень 1949 р. залишилося лише три. У період з 1948 до 1956 р. в Україні припинило діяльність 18 синагог⁴.

Страшних руйнувань у перші повоєнні роки зазнали єврейські кладовища. Земля Старого єврейського кладовища у Києві була розподілена міськкомунгоспом під городи, надмогильні плити та пам'ятники розкрадались і використовувались як будівельний матеріал. У Ніжині, Прилуках, Чернігові, Полтаві, Кременчуку єврейські цвинтарі перетворилися на пасовища, а в Бабиному Ярі діяв піщаний кар'єр. Влада усіма засобами перешкоджала юдейським громадам проводити впорядкування кладовищ. Усе це принижувало національні почуття євреїв.

У повоєнні роки було проведено кампанію боротьби з єврейською національною символікою, яка, як вважалося, мала суто сіоністський характер. Заборонялося виготовляти пам'ятники та монументи із зображенням Щита Давида (стародавнього єврейського символу — шестикутної зірки), їх знімали з кіотів та інших реліквій, що були в синагогах. Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий у листі до ЦК КП України від 13 березня 1953 р. писав: «...Якщо до створення держави Ізраїль подібні емблеми мали релігійну символіку, то після створення держави Ізраїль — все це носить суто сіоністський характер і необхідно з цим вести рішучу боротьбу»⁵.

Окремі дослідники припускають, що однією з причин проведення юдофобської кампанії в СРСР був радикальний антисемітизм самого Й. Сталіна⁶. Однак, на нашу думку, причини були більш глибокі: нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, що відбувались у той час в СРСР і були спрямовані на викорінення всього, що стояло на перешкоді всезагальної уніфікації.

Одним із важливих елементів радянської етноконфесійної політики у перші повоєнні роки стали масові депортації та репатріації населення різних національностей з місць постійного проживання.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4555, арк. 31–32.

⁴ Там само, спр. 5667, арк. 9.

⁵ Там само, спр. 2741, арк. 15.

⁶ *Горовский Ф.Я., Хонисман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории). — Ч. II. — К., 1995. — С. 193.

Наприкінці війни і по її закінченню радянський режим здійснив кілька вражаючих за своїми масштабами проектів, пов'язаних із переселенням великих груп людей. Більшість із цих проектів здійснювалися в Україні. Їх результатом стала значна деформація національного і конфесійного складу населення. Впродовж 1944–1952 рр. тільки із західних областей України, не враховуючи Закарпаття, було виселено понад 200 тис. чоловік, звинувачених у зв'язках з націоналістами, належності до куркульства, відмові служити в Червоній Армії. Окрім того, здійснювався етноцид проти окремих етнічних груп: з України було виселено із забороною повернення майже 240 тис. кримських татар та понад 36 тис. болгар, греків, вірменів і циган. З прикордонних з Польщею районів України на схід СРСР депортували осіб польської та німецької національності. Щодо повоєнного виселення німців — то це була остаточна зачистка української території після проведеної напередодні війни масової евакуації німців до Середньої Азії. На початку 1939 р. в Україні проживало понад 600 тис. німців⁷.

Особливих суттєвих змін національна структура населення України зазнала в результаті реалізації міждержавних домовленостей СРСР з Польщею (від 1 жовтня 1944 р.) та Чехословаччиною (від 10 липня 1945 р.) про взаємоевакуації. В результаті «обміну» населенням із Польщі в Україну переселено 122 454 родини (482 109 осіб), з яких 322 868 осіб оселилися в західних і 159 241 особа у східних областях України. На виконання згаданих угод між Польщею і УРСР на території західних областей України було взято на облік 310 989 родин польських громадян (до 17 вересня 1939 р.) (885 302 особи), з яких виїхало 283 499 родин (810 415 осіб). З них 94,5% були етнічними поляками, 4% — євреями, 1,2% — українцями, 0,3% — росіянами⁸.

Внаслідок масового виселення поляків суттєво змінилася конфесійна структура населення в західних областях України. В результаті здійснення акції взаємоевакуації із 1007 костьолів, що функціонували в Україні на 1 січня 1944 р., діючими залишилися 165, припинили своє існування всі 43 католицьких монастирі; із 1099 діючих римо-католицьких громад і 754 священників, зареєстрованих на 1 січня 1945 р. в західних областях України, до кінця року залишилося 227 громад і 135 священнослужителів, а до 1 липня 1946 р. кількість останніх зменшилась більш як удвічі і становила всього 62 особи⁹.

⁷ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. документів і матеріалів / Упор. М. Панчук та ін. — К., 1994 (далі — Національні відносини в Україні у ХХ ст.). — С. 214.

⁸ Там само. — С. 217.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5028, арк. 12.

Влада й надалі докладала великих зусиль для того, щоб обмежити сфери впливу Римо-католицької церкви у суспільстві. Упродовж наступних років йде планомірне зменшення кількості костьолів та релігійних громад. Особливого значення режим надавав ідеологічній обробці католицького духовенства з метою використання його у власних цілях. Розроблялися плани створення автокефальної католицької церкви, непідконтрольної Ватикану, що мало б завдати дошкульного удару по Церкві. Влада прагнула підтримати православне духовенство в тих районах, де католицький клір мав сильну підтримку населення.

Під час акції взаємоевакуації духовенство північних повітів Польщі, які до 1918 р. входили до складу Росії та українське населення яких переважно становили православні, в цілому підтримало ідею переселення і з метою збереження пастви на новому місці намагалося організувати переїзд цілих приходів. Українське населення південних польських повітів в основному становили греко-католики. Уніатське духовенство не лише не сприяло переселенню, а навіть чинило йому спротив, бо розуміло перспективу гонінь проти УГКЦ, зважаючи на її участь у національно-визвольному русі та підпорядкованість Ватикану.

Репресивна політика радянського режиму щодо католиків України була обумовлена не лише атеїстичним спрямуванням комуністичної ідеології, а й зовнішньополітичними мотивами. Вище керівництво католицької церкви в особі Папи Пія XII та ватиканської курії в умовах початку «холодної війни» зайняло яскраво виражену антикомуністичну позицію, його політика мала відверто антирадянський характер та проамериканську орієнтацію.

До релігійних організацій, що фактично були позбавлені права легального існування в Україні у повоєнні роки, потрапили й мусульмани. За офіційною статистикою, на 1 січня 1948 р. діяла всього одна мусульманська громада з одним служителем культу, а на початок 1956 р. зникла й вона.

Ліквідація ісламського культу на теренах України пов'язана насамперед з депортацією кримських татар з Криму.

Приводом до репресій проти цілого народу стали звинувачення в колабораціонізмі. За свідченнями історика П. Надинського, поданими на сесії Кримського філіалу АН СРСР у вересні 1948 р., понад 35 тис. кримських татар добровільно служили в німецькій армії. У новітніх публікаціях вказується на те, що в підрозділах окупаційних військ, які дислокувалися на півострові, налічувалося, за наближеними даними, понад 20 тис. кримських татар¹⁰. У листопаді — грудні 1941 р. за участю німецького коман-

¹⁰ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: 36. документів (1941–1998) / Упор. Ю. Білуха та ін. — К., 1999 (далі — Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці). — С. 172.

дування розпочалася організація «мусульманських комітетів» у містах і районних центрах, підпорядкованих СД. Як зазначалося в програмних документах Сімферопольського «мусульманського комітету», його метою було відторгнення Криму від СРСР і створення татарської держави¹¹.

Формування кримськотатарських добровольчих загонів розпочалося під контролем німецького командування на початку 1942 р. Для того, щоб вдало провести цю акцію, 3 січня 1942 р. в Сімферополі відбулася нарада мусульманського комітету. Виступаючи на ній, мулла мусульманського об'єднання Сімферополя заявив, що його релігія та вірування вимагають взяти участь у священній боротьбі разом з німцями, оскільки перемога в ній означає не тільки знищення радянського панування, але й дає можливість відродити релігійні та моральні звичаї¹².

Депортаційна акція щодо кримськотатарського народу здійснювалася миттєво. 11 травня Сталін підписав постанову ДКО про виселення кримських татар. Невдовзі було оперативно проведено перепис населення за національною ознакою та розгорнуто роботу штабу керівництва НКВС СРСР з проведення операції. А вже 18 травня протягом доби всіх кримських татар було посаджено в товарні вагони й відправлено на спецпоселення до Узбекистану. 20 травня Берія доповідав Сталіну про завершення операції і виселення понад 180 тис. кримських татар. За підрахунками членів Національного руху кримських татар (НРКТ), під час цієї акції загинуло 42,5% репатрійованих, отже, кількість виселених мала скласти близько 350 тис. осіб¹³. Відродження ісламського культу в Україні припадає на кінець 80 — початок 90-х років ХХ ст. Воно зумовлювалося як загальними тенденціями демократизації суспільства та відродження національного життя, так і масовим поверненням до Криму раніше депортованих за національною ознакою кримських татар.

На перший погляд, аналізуючи статистичні матеріали про кількість релігійних громад, складається враження, що відносно терпиму позицію влада зайняла стосовно окремих протестантських церков. Так, на 1 січня 1956 р. в СРСР продовжувала діяти 1351 громада євангельських християн баптистів (у 1948 р. їх було зареєстровано 1788), 115 громад адвентистів сьомого дня (у 1948 р. — 141), 80 — реформатів (кальвіністів) (у 1948 р. — 92). Тобто скорочення релігійної інфраструктури цих деномінацій становило всього 15–25%. Ці цифри підтверджують плани РСРК щодо «кількісного стискування релігійно-сектантських громад», що мало означати поступове планомірне зменшення їх кількості, а не одноразову акцію нищення.

¹¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 196.

¹² Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. — С. 34.

¹³ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 201.

Тотальним репресіям і знищенню у найбільш сприятливі для релігійного життя повоєнні роки, були піддані лише греко-католики, духовенство й прихожани УАПЦ та єговісти. Можна стверджувати, що нетерпиме ставлення радянської влади до цих церков у повоєнні роки було зумовлене тією позицією, яку вони зайняли в період Другої світової війни. УГКЦ та УАПЦ у той час мали доволі схожі політичні орієнтації. Спочатку обидві церкви радо вітали прихід німців, сприймаючи їх як визволителів від «більшовицької чуми». Духovenство доклало зусиль, щоб налаштувати власну паству до лояльного ставлення щодо нового німецького окупаційного режиму. Й сьогодні серед дослідників тривають дискусії про колабораціонізм національних церков. Схожими були позиції означених церков і щодо українського націоналістичного руху. УГКЦ в Галичині, а УАПЦ на Волині були духовними натхненниками цього руху. Зрозуміло, що за даних обставин цим церквам годі було сподіватися на прощення з боку радянського режиму. Після повернення радянської влади в Україну вони були поставлені поза законом і знищені.

Доля УГКЦ була вирішена владою ще до окупації західноукраїнських земель. На момент приходу радянських військ у західні області України в 1939 р. до структури УГКЦ входило 3040 парафій, 4440 церков, духовна академія та 5 духовних семінарій, в яких навчалося 540 семінаристів, 2 школи, 127 монастирів, видавалося 3 тижневих і 6 місячних часописів. Церкву очолював митрополит, якому підлягали 10 єпископів, 2930 священників. У монастирях проживало 520 ієромонахів та 1090 монахинь. Кількість віруючих греко-католиків становила 4 370 000 чоловік¹⁴. За підрахунками МГБ, у травні 1945 р. в Західній Україні діяло 2326 греко-католицьких громад, їх обслуговували 2402 служителі культури (1694 священники, 368 дияконів, 319 псаломщиків та 21 декан)¹⁵.

Цій Церкві, за задумом сталінського режиму, не було місця в керованій ним державі. Вже восени 1944 р. було здійснено перші спроби обмежити діяльність УГКЦ. Одразу після звільнення Львова було закрито митрополичу друкарню «Студіон», обмежувалися можливості Церкви у справі утримання народної лікарні.

Вже у перші місяці після приходу Червоної Армії греко-католицький клір здійснивав акції, що суперечили політиці радянської влади. Духovenство УГКЦ не лише відмовилося підтримати насильницьке переселення українців із земель, що переходили Польщі, але навпаки, за вказів-

¹⁴ *Сергійчук В.І.* Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. — К., 2001. — С. 24.

¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5028, арк. 12.

кою перемишльського єпископа Й. Коциловського, вело агітацію проти репатріації.

У той же час у Москві розроблялися плани ліквідації уніатської церкви. Їх було викладено в таємному листі Голови РСРПЦ Г. Карпова першому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову від 20 квітня 1945 р. У цьому листі йшлося про необхідність посилення Православної церкви у західноукраїнських областях та про організацію в середовищі греко-католиків ініціативної групи, яка мала заявити про розрив з Ватиканом та закликати уніатське духовенство до переходу в православ'я¹⁶.

У ніч на 12 квітня 1945 р. було заарештовано митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будку, М. Чарнецького, Г. Хомишина та І. Лятишевського, а також велику кількість священників та церковного активу.

8 березня 1946 р. відбувся Собор, на якому було прийнято одностайне рішення: 1) анулювати постанови Берестейської унії 1596 р.; 2) відірватися від римської (папської) Церкви; 3) повернутися до прадідівської православної віри; 4) возз'єднатися з Всеруською Православною Церквою в Радянському Союзі¹⁷.

Наступним етапом ліквідації Греко-католицької церкви в СРСР стала антиуніатська кампанія в Закарпатській Україні. Цього разу основну частку роботи було покладено на республіканську ланку чиновників-кураторів питання церковно-релігійної політики. План ліквідації унії в Закарпатті, розроблений уповноваженим РСРК при РМ СРСР по УРСР П. Вільховим, передбачав організацію ініціативної групи на чолі з титулярним архідіяконом з с. Сторожниця Ужгородського округу І. Кондратовичем.

П. Вільховий підкреслював, що основним напрямом пропонованого плану мало стати «розгортання місіонерської роботи силами Російської православної церкви»¹⁸. Уповноважений РСРК в інформаційному звіті за липень-вересень 1948 р. підкреслював, що слід уникати ситуацій, коли перехід греко-католицьких церков у православ'я відбуватиметься у вигляді «голого адміністрування» з боку влади. За його словами, необхідно створити враження, що сам народ вимагає передачі приходських храмів православної церкві. Для цього необхідно стимулювати діяльність релігійних громад-двадцятки: «шляхом обробки віруючих створити православну «двадцятку» і на цій основі розпалювати вогнище православ'я — мето-

¹⁶ Сергійчук В.І. Зазн. праця. — С. 20–21.

¹⁷ Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946 року. — Львів, 1946. — С. 43.

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 233–234.

дично, настійливо, вперто просуваючись вперед, все більше охоплюючи в своє коло уніатів»¹⁹.

Та все ж дії Закарпатського облвиконкому у справі передачі уніатських церков православним викликали обурення голови РСРПЦ Г. Карпова, який у листі секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину писав: «Ці недолугі дії наочно показують уніатському духовенству, що в ліквідації унії в Закарпатті більше зацікавлені радянські органи, ніж представники православної церкви». Г. Карпов пропонував вжити заходів, щоб без дозволу уряду СРСР церковні приміщення УГКЦ не передавалися православним, якщо немає рішення релігійної общини про розрив з унією і перехід на православ'я²⁰.

Після робочої поїздки до Закарпаття П. Вільховий уточнив завдання щодо прискореної ліквідації унії. Він, зокрема, рекомендував об'єднати всі монастирі в один чоловічий і один жіночий, закрити уніатську духовну семінарію, яка нелегально функціонувала під виглядом хору при кафедральному соборі, тощо. Пропонувалося також для допомоги архієпископу направити в Закарпаття 10–15 православних священників з числа колишніх уніатів. Крім того, наголошувалося на доцільності через екзарха України відправити у розпорядження архієпископа Макарія 50–60 православних священників, бажано із знанням української мови, для організації місіонерської роботи й зайняття вільних церков в уніатських парафіях²¹. «Ініціативна група» під керівництвом І. Кондратовича в березні 1949 р. виступила із зверненням до греко-католиків, закликаючи їх відректися від Риму й перейти під омофор Московського патріарха.

А вже 23 липня 1949 р. П. Вільховий доповідав М. Хрущову про ліквідацію унії в Закарпатті. У «Довідці про ліквідацію греко-католицької (уніатської) церкви в Закарпатській області УРСР» він писав, що всі 394 уніатських приходи, які діяли в Закарпатті на момент його входження в СРСР, возз'єдналися з Російською православною церквою. «Однак, — продовжує П. Вільховий, — священники возз'єдналися не всі. З 235 чоловік возз'єдналися лише 116 священників. З числа капітули ще ніхто не возз'єдналися. Монахи (ордену Василія Великого) теж не возз'єдналися. Однак благочинні (декани) за винятком двох — усі возз'єдналися з РПЦ. Частина уніатських священників, які не пішли на возз'єднання, прагнуть влаштуватися на світській роботі. Вже 45 колишніх священників (уніатів) відмовилися працювати священниками (але тільки 12 з них зняли сан священника)»²². Інші дані в інформаційному листі до голови РСРПЦ Г. Кар-

¹⁹ Там само, арк. 80.

²⁰ Там само, арк. 47–48.

²¹ Там само, спр. 5069, арк. 31.

²² Там само, спр. 5667, арк. 207–208.

пова подає уповноважений РСРПЦ по УРСР П. Ходченко. За його словами, станом на 10 серпня 1949 р. в Закарпатській області з РПЦ возз'єдналися всі 366 греко-католицьких церков, або 229 приходів. Возз'єдналися також 120 греко-католицьких священників, залишилися невоzz'єднаними — 88. «Невоzz'єднані», як пише уповноважений, «займаються особистим господарством. Частина працює в радянських установах, а частина просто байдикує, займаючись злісною агітацією»²³.

Отже, незважаючи на рапорти про ліквідацію унії, в західних областях України і після 1949 р. продовжували діяти греко-католицькі душпастирі. Більшість із «невоzz'єднаних» були репресовані й заслані до Сибіру. За тими, хто відмовився від священницької праці, було встановлене спостереження. Однак і це не змогло завдати греко-католицькому духовенству в умовах підпілля здійснювати свою роботу.

У перші повосенні роки у західних областях України було репресовано й депортовано майже всіх єговістів (близько 9 тис. чоловік), звинувачених у службі в армії Андерса²⁴.

Етноконфесійна структура та склад населення України, що піддалися значним змінам у повоєнне десятиліття, залежали не лише від церковно-релігійної, а й від етнонаціональної політики радянської держави. Зміни в етнічному складі населення України, окрім прямих воєнних втрат, були зумовлені двома основними факторами: по-перше, німецькою окупацією її території і пов'язаним із цим етнотцидом проти євреїв та циган, а також евакуацією значної частини населення на схід СРСР, і по-друге, сталінською етнонаціональною політикою, яка реалізувалася, зокрема, шляхом масових репатріацій, депортацій і переселень українців, поляків, кримських татар, євреїв, греків, болгар, німців, угорців, румун та ін. В результаті значних змін в етнічному складі населення України відбуваються відчутні трансформації його конфесійної належності, зважаючи на те, що етнотцид стосувався, в основному, релігійно активних етнічних груп.

Метою цієї політики було формування однорідного етнонаціонального та конфесійного простору, позбавленого своєї самобутності та неповторності. Дієвим засобом впливу на його життєдіяльність, особливо на новоприєднаних територіях, була Російська православна церква. За посередництва останньої здійснювалися великодержавні плани русифікації та релігійної уніфікації України.

²³ Там само, арк. 251.

²⁴ Голько О. Свідки Єгови — сибірський маршрут: Добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченим-архівістом, живим свідком описаних подій. — Львів, 2002. — С. 113.

Валентина Шайкан (Кривий Різ)

**Колабораціонізм в Україні
у роки Другої світової війни:
причини виникнення, особливості, масштаби**

Колабораціонізм — це складне, неоднозначне соціально-психологічне та етичне явище-феномен, що виникає в результаті взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (населення окупованих держав з окупантами), тобто співпраці з ворогом в умовах окупаційного (гітлерівського) режиму. Це явище в Україні в роки Другої світової війни проявилось у широкому діапазоні: від побутового рівня до військових, економічних, культурних, адміністративних, індивідуально-політичних форм. Досліджуючи дану проблему, автор статті дійшов висновку, що колабораціонізм в Україні був результатом або формою переживання періоду жорстокого гітлерівського режиму. Колабораціонізм відтворив соціально-психологічну та етичну реальність у суспільстві під час кризи, а також спонукав та регулював поведінку певної частини населення, яке вже й так знаходилося у стані конформності, і сприяв організації різних форм співпраці та стосунків з окупантами. Колаборація провокувалася, заохочувалася внаслідок дії навмисно створюваних гітлерівцями універсальних механізмів соціально-психологічних явищ, як наслідування, навіювання, переконання, психологічного зараження, залякування тощо. Як соціально-психологічне явище, колабораціонізм базується на складному інтегральному психологічному утворенні — мотиваційній сфері, основу якої становлять потреби, як рушійна сила розвитку особистостей. Відсутність можливостей для задоволення потреб, інтересів, цінностей і т. ін. поступово призводить до кризи, регресу, занепаду особистості зокрема і суспільства в цілому. Коливання суспільства по осі «стабільність-нестабільність» разом з індивідуальними особливостями особистостей спричиняють, як відомо, утворення різноманітних напрямів соціальної поведінки індивідів. На

© В.О. Шайкан, 2005.

появу колабораціонізму вплинула політика радянського уряду у 20–30-і рр. ХХ ст. щодо українців і нацменшин, а також тоталітарна система в цілому з її командно-адміністративними методами управління. Результатом жорстокої політики «очищення» суспільства від «ворогів народу» стали скалічені долі мільйонів українських громадян. Як відомо, у передвоєнний час морально-політичний стан суспільства зазнав сильної деформації, яка проявилась у насильницькому насадженні однодумності, створенні обстановки тотальної підозри й страху, почуття власної другоградності в психології людей. Тобто ще до війни певна категорія людей підсвідомо та потенційно була готова до колаборації з окупантами. Репресивна політика уряду по відношенню до свого народу спровокувала у майбутньому його співпрацю й відверту колаборацію певної частини населення з гітлерівцями. Український самостійницький рух з ідеєю незалежної держави і як ворогів радянської влади було віднесено до «анти-радянських елементів», а також звинувачено в злочинах, скоєних колаборантами, і не тільки ними, в роки війни. Тиск комуністичної ідеології на всі сфери життя радянського суспільства призвів до появи однозначних оцінок істориками та політиками суспільних процесів, які не виходили за рамки марксистсько-ленінської теорії.

Діяльність колаборантів, за винятком злочинної співпраці, не може оцінюватися однозначно негативно та бути засуджена на покарання, враховуючи двоїстість характеру цієї діяльності: з одного боку, не можна не бачити їх певної позитивної соціально-культурної роботи, а з іншого — їх діяльність під контролем окупантів робило колаборантів керованими, лояльними, послужливими, які допомагали німецьким органам влади здійснювати жорстокий окупаційний режим. На нашу думку, колабораціонізм — примусовий чи вимушений, свідомий або пристосовницький за своїм характером так чи інакше сприяв злочинній політиці гітлерівців в Україні.

Повну загальну картину кількісних показників обвинувачень за статтями Кримінального Кодексу «зрадник Батьківщини», «пособник окупантів» відновити, на нашу думку, неможливо. По-перше, збереглися тільки фрагментарні дані за 1941 р., по-друге, для дослідників залишається закритою статистична звітність органів Смершу, по-третє, в роки гітлерівської окупації підпільники й партизани, українські патріоти розправилися з певною кількістю колаборантів-зрадників Батьківщини й пособників окупантів. Нерідкими були випадки, коли самі гітлерівці розстрілювали колаборантів, звинувачуючи їх у «зрадництві». Не можна ігнорувати й той факт, що у повоєнні роки військові трибунали, суди не завжди ретельно вивчали справи й виносили правильні вироки. А що тоді казати про воєнний час? Відомо, що одразу після визволення Харкова від

гітлерівців було проведено «чистку» населення міста. За спогадами очевидців тих трагічних подій, населення було поділене на чотири категорії. До першої були віднесені всі зрадники, які співпрацювали протягом окупації з ворогом: «Їх розстрілювали відразу». До другої були віднесені всі фольксдойче: «Їх також розстрілювали разом з усієї ріднею». До третьої категорії була включена інтелігенція: професори, лікарі, інженери і т. д.: «Їх вислали на фронт у карні відділи». Четверта категорія отримала посвідки зі штампом на все життя: «Залишився на зайнятій фашистами території»¹.

Презумпція невинності як основоположний принцип судочинства до уваги радянськими судовими органами не бралася. У визволених від окупантів місцевостях проводилася робота по виявленню зрадників, пособників, що співпрацювали з гітлерівцями. Така сама робота відбувалася під час перереєстрації населення у паспортних столах. У цьому напрямі спільно працювали міліція, органи НКВС і НКДБ, Особливі відділи Червоної Армії. Всім, хто пройшов перевірку, ставився у паспорті штамп «прописаний». За даними паспортного відділу Головного управління міліції НКВС СРСР за 1943 р., під час перепрописки населення у визволених від гітлерівців областях органи міліції виявили 66,5 тис. чол., що «працювали по обслуговуванню німецької армії і в німецьких установах», 12,8 тис. чол. — їх (найближчі родичі відступили з німцями». За 1944 р. виявлено серед населення, яке пережило окупацію, ще 66,1 тис. чол., що «працювали у німецьких установах», 34,3 тис. чол. — «ставленики й пособники німецьких військ», 419 чол. — зрадників Батьківщини і членів їх родин. На 1 грудня 1943 р. НКВС України на визволеній від гітлерівських окупантів території України заарештувало 2339 поліцаїв, які служили у німців. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний, якого було призначено замість В. Сергієнка, вже 15 і 22 грудня 1943 р. до обласних управлінь НКВС України надіслав з цього приводу такі роз'яснення: з 2339 заарештованих поліцаїв, під час проведеної перевірки їх справ, звільнені остаточно — 78 чол. «для з'ясування їхньої подальшої долі», засуджено — 18 чол., передано до розгляду прокуратурою — 312 чол., рахувалося за судами касаційних справ — 85 чол.² Отже, залишилася невідомою подальша доля 1931 колишнього поліцаєв, яких, скоріше за все, було направлено до перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ).

¹ *Лебедь М.* УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. — Ч. 1. Німецька окупація України. — Дрогобич, 1993. — С. 136.

² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2002. — С. 692–693.

За розпорядженням наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного, обласні управління НКВС проводили роботу по перевірці двірників і кербудів, які співпрацювали з німецькою владою або підозрювалися в цьому. Спільно проводилася робота органами НКВС і НКДБ по виявленню й постановці на облік «всіх колишніх дільничих виконавців». За наказом наркома В. Рясного, шляхом оперативної перевірки кожного дільничного виконавця необхідно було «терміново» «виявити їхню практичну зрадницьку діяльність...» На березень 1944 р. органами НКВС і НКДБ України було встановлено, що серед керівників будинків 17,5% та серед двірників — 13,6% громадян виявилися зрадниками, пособниками та мародерами, що розкрадали майно евакуйованих і розстріляних³.

Відомо, що з німецького полону повернулося понад 4 млн. 200 тис. радянських громадян, з них 1 млн 545 тис. військовополонених (з 5 млн захоплених ворогом), 2 млн 655 тис. — цивільних осіб, яких було вивезено протягом окупаційного часу на роботу до рейху. Переважна більшість репатрійованих — 57,8%, в основному жінки та діти, були відправлені після перевірки додому, 19% колишніх військовополонених — до штрафних батальйонів, 14,5% — до будівельних батальйонів, як правило, на 2 роки. Близько 8,7% (близько 360 тис. чол.) було відправлено до таборів на терміни від 10 до 20 років або на спецпоселення як «зрадників Батьківщини»⁴. На 10 січня 1946 р. фільтраційні комісії НКВС-НКДБ УРСР поставили на облік 730 тис. 112 репатріантів, серед яких перевірили до цього часу 347 тис. 429 чол. і виявили «велику кількість ворожих елементів». У доповідній записці пояснювалося, що «зрадники» й «пособники окупантів» активно допомагали гітлерівцям виявляти й заарештовувати партизанів і партійно-радянський актив. Багато хто з них служив у каральних та адміністративних органах, брав участь в арештах, розстрілах, грабував населення. Відомо також, що внаслідок оперативних заходів та фільтраційної роботи НКВС-НКДБ УРСР на 1 лютого 1946 р. було заарештовано 3848 репатріантів, серед яких зрадників Батьківщини виявлено 1195 чол., а пособників німецьких окупантів — 775 чол.⁵ Це становило більше 51% всіх заарештованих.

За архівними даними СБУ, протягом 1946–1957 рр. заарештовано за обвинуваченнями у зрадництві Батьківщини та пособництві гітлерівським окупантам 35 тис. 561 чол., що становило 30,7% від загальної кількості репресованих осіб у масштабах України за той час. На першому місці по

³ Там само. — С. 693.

⁴ Там само. — С. 698.

⁵ Буцко О.В. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії. — Вип. 2. — К., 1998. — С. 159–160.

кількості репресованих у 1946–1957 рр. в Україні були особи, яких обвинувачено за «повстанство» (45,3% від загалу). В основному це були члени ОУН і учасники УПА, яких за період з 1946 по 1957 рр. було заарештовано 52 тис. 610 чол.⁶ Як бачимо, репресивні органи СРСР та УРСР учасників українського національно-визвольного руху офіційно не відносили до категорії заарештованих за «зрадництво» та «пособництво окупантів», а судили за «повстанство». Хоча окремі кримінальні справи засуджених за ст. 54–1 «а», як «зрадників Батьківщини», свідчать, що їх діяльність у роки гітлерівської окупації засуджувалася й за тісний зв'язок з українськими самостійниками⁷.

Однією з особливостей репресивної діяльності органів НКВС в роки війни було знищення ймовірних і потенційних супротивників та ворогів радянської влади. За результатами статистичного дослідження В. Нікольського про репресивну діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні у 1941 р. відомо, що звітні дані за 1941 р. не дозволяють виділити кількісні показники вироків та рішень щодо репресованих з початку війни. Окремі дані з областей України надають можливість констатувати, що у 1941 р. було засуджено 9848 осіб (без даних Західної України та центрального апарату НКДБ за другу половину 1941 р.), з них 923 чол. було засуджено до вищої міри покарання — розстрілу, 287 чол. — звільнено. Дані про загальну кількість репресованих далеко не повні і, на думку дослідника В. Нікольського, не дозволяють провести аналіз розподілу вироків та рішень по інших позиціях, тому що вони взагалі відсутні. Документи Державного архіву СБУ за 1941 р. висвітлюють характер злочинів засуджених до розстрілу: майже чверть з них була засуджена за належність до «контрреволюційних організацій», майже стільки ж — за «контрреволюційну агітацію», «нелегальний перехід кордону», «різні» злочини, по всіх інших категоріях обвинувачень показники були на рівні менше 1%. Розподіл розстріляних за забарвленням антирадянської діяльності був таким: третина всіх покараних смертю — за належність до українських «антирадянських буржуазно-націоналістичних організацій», більше третини — «антирадянський елемент», кожний сьомий розстріляний — як «учасник латишських націоналістичних організацій», кожний двадцять п'ятий — як колишній офіцер, жандарм, поліцай, кожний тридцятий —

⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950-х рр.): історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 210, 511.

⁷ ДА СБУ, Слідчий фонд, спр. 148372. В 7 т. — Т. 1. — 298 арк.; Т. 2. — 309 арк.; Т. 3. — 212 арк.; Т. 4. — 288 арк.; Т. 5. — 265 арк.; Т. 6. — 290 арк.; Т. 7. — 350 арк.; та ін.

як «колишні люди», кожний шестидесятий — як «троцькіст»⁸. Після визволення території України почалися репресивні заходи проти зрадників Батьківщини, пособників окупантам, учасників бандитських формувань. Статистичні архівні дані органів Служби Безпеки України дозволяють констатувати, що у 1943 р. за обвинуваченням «зрадництво та пособництво окупантам» у визволених областях України було заарештовано 17 122 особи, що становило 38% від загальної кількості репресованих. У 1944 р. за «зрадництво та пособництво» було заарештовано 16 504 особи, що становило 36,7% від загалу за цей рік, в 1945 р. відповідно 11 401 особа (25,3%). Отже, за 1943–1945 рр. за обвинуваченням «зрадництво та пособництво окупантів» в Україні було заарештовано 45 027 осіб, що становило 53,5% від загальної кількості 84 190 осіб, заарештованих за ці роки⁹. Понад третина репресованих за обвинуваченням «зрадництво» та «пособництво» припадало на 1943–1944 рр., чверть — на 1945 р. Таким чином, за обвинуваченням «зрадництво та пособництво окупантам» з 1943 по 1957 р. включно, за документами СБУ України, було заарештовано й засуджено 80 581 особа із загальної кількості заарештованих 201 555 осіб, що становило 39,9%. За іншими статистичними даними органів НКВС, різниця становить 7 осіб: 80 588 осіб з 201 562 чол. загальної кількості репресованих за період з 1943 по 1957 р. Різниця у 7 осіб пояснюється різними показниками у статистичних звітах за 1949 і 1952 роки. Так, за різними даними 1949 р., кількість заарештованих за «зрадництво та пособництво окупантам» становить 4530 і 4545 осіб, у 1952 р. — 848 і 840. «Пік» арештів за «зрадництво та пособництво» припадав на 1946 р., коли з 22 025 репресованих загалом було притягнуто до відповідальності 9776 осіб, що становило 44,4%. У 1951 р. за «зрадництво та пособництво» було арештовано 3065 чол. з 8817 репресованих, що становило 34,8%. Динаміка арештів у 1946–1957 рр. була така: у 1947 р. цей показник зменшився в 1,9 раза і становив 5605 осіб (23,9%) з 23 441 заарештованого взагалі. У 1948 р. число репресованих за «зрадництво та пособництво» окупантам вже збільшилося в 1,4 раза і становило 7202 особи (33,3%) з 21 629 притягнутих до суду. З 1949 по 1953 р., крім 1951 р., як уже було вказано, відбувся процес зменшення заарештованих за «зрадництво та пособництво». У 1954–1955 рр. арештів цієї категорії населення не було. У 1956 р. за «зрадництво та зрадницькі наміри» було заарештовано 19 осіб (9,2 %) із 276 репресованих, а у 1957 р. — 74 особи (12,3%) із 604 репресованих за різними обвинуваченнями¹⁰.

⁸ Нікольський В. М. Зазн. праця. — С. 441–442.

⁹ Там само. — С. 206–207, 363–364, 510–511.

¹⁰ Там само. — С. 511–513.

Законодавчі документи та судова практика надають можливість стверджувати, що в роки війни та повоєнний час радянська влада по-різному ставилася до колаборантів — зрадників Батьківщини та пособників окупантів. Протягом війни і в перші повоєнні роки за цей злочин каралися не тільки колишні поліцаї, агенти гестапо, вояки українських добровольчих та інших національних формувань, які служили у німців і брали участь у скоєнні злочинів проти мирного населення, військовополонених, партизанів, але також родичі цих колаборантів. Радянський уряд порушував принцип презумпції невинності як один з основоположних демократичних правових принципів судочинства, згідно з яким обвинувачений вважається невинним до тих пір, поки його провина не буде доведена судом. Суттєва гарантія законності грубо порушувалась у процесі розгляду кримінальних справ на осіб, яких було заарештовано як «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів» і не тільки за це. Юридично необґрунтовано полон розглядався радянським урядом як кримінальний злочин. Несправедливо піддавалися репресіям не тільки колишні радянські військовополонені, але й їх родини. Грубі порушення норм міжнародного права були частково виправлені й засуджені тільки після смерті Сталіна.

В роки війни в СРСР були розроблені принципи відповідальності й покарання воєнних злочинців: поліцаїв, вояків українських, кримсько-татарських та інших національних підрозділів при вермахті, колаборантів та пособників окупантів, які брали участь у каральних акціях проти партизанів, мирного населення, партійно-радянського активу, військовополонених. Репресивні органи — НКВС, НКДБ, «Смерш» юридично необґрунтовано притягали до кримінальної відповідальності родичів зрадників Батьківщини, які повинні були нести покарання не за провину, а за родинні зв'язки. В роки війни, як ніколи, радянські каральні органи використовували антигуманний метод боротьби проти «ворогів народу» — кругову поруку. Незважаючи на розпорядження Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р., не допускати «огульного притягнення» громадян за підозрою у пособництві гітлерівцям, Особливі Народи при НКВС, військово-польові суди та військові трибунали часто нехтували цим і заарештовували невинних людей. Після розслідування судових справ, нерідко таких потім звільняли. Зрозуміло, що морально-психологічні збитки репресивними органами не бралися до уваги.

Протягом війни Верховний Суд СРСР, Президія Верховної Ради СРСР корегували права репресивних органів і в першу чергу військових трибуналів, а також робили перекваліфікацію злочинів. Перегляд справ репресивних органів, перекваліфікація злочинів пояснювалися, перш за все, ще більш жорстоким ставленням до випадків зрадництва та пособництва, а також з метою запобігання масового дезертирства червоноармійців на бік

ворога. Навіть несанкціонований перехід на окуповану ворогом територію без мети здійснення якої-небудь зради, кваліфікувався як «акт сприяння ворогові». Права військових трибуналів стосовно винесення вироку до «зрадників Батьківщини» були значно розширені наприкінці війни. Репресивні органи мали право самі в кожному конкретному випадку вирішувати питання про кваліфікацію та перекваліфікацію злочинів за судовими справами цієї категорії репресованих. Зловживання до репатріантів особливо проявилися у повосенні роки, коли радянський уряд намагався за допомогою дешевої робочої сили — колишніх оstarбайтерів та військовополонених, відбудувати зруйновану гітлерівцями промисловість і сільське господарство. Судові органи часто виходили за межі пред'явлених обвинувачень, не вказували ознаки, які кваліфікували б злочин як «зраду Батьківщини», «пособництво окупантам» чи інший. Не випадково під час реабілітації судові колеги відзначали відсутність кваліфікуючих ознак, які свідчили б про злочин.

Отже, сьогодні важко встановити загальну кількість справжніх колаборантів на території України з таких причин: певна кількість колаборантів загинула в роки війни під час бойових дій, була знищена партизанами, патріотами, самими гітлерівцями, певній частині вдалося уникнути покарання під час відступу гітлерівської армії, а також залишаються поки ще закритими для дослідників архівні справи «Смершу».

Жанна Ковба (Київ)

**Вплив політичної ситуації на соціальну
та етнічну ідентифікацію населення України
у період Другої світової війни**
(тези доповіді)

Українські території з початку ХХ ст. перебували в центрі європейської геополітики, що зумовлювало різницю соціальної та національної політики на Сході (УРСР), Східної Галичини, Буковини, Закарпаття. Спільним, за винятком політики Чехословаччини, був курс на асиміляцію, соціальні обмеження для українців, антисемітська карта чи то в етнічному, чи то у псевдоінтернаціональному вигляді.

Починаючи з 1939 р. основними політичними факторами визначилося советсько-нацистське протистояння, котре на Сході і на Заході України сприймалося через призму подій та політики Німеччини (Австро-Угорщини) 1914–1918 рр. Німеччина виступала великою міліарною потугою, ні у 1939, ні навіть у 1943 р., з огляду на політику і суперечності всередині антигітлерівської коаліції, не було ясно, чим закінчиться світова війна. Це зумовлювало надії лідерів українського національного руху на вирішення долі українців (державності) або Німеччиною, або західними союзниками СРСР.

Мало вплив і те, що жодна з держав не виступала проти масового етнічного насильства — голодомору, винищення євреїв.

Політичний сталінський терор, прискорена советизація на Заході 1939–41 рр. посилювали германофільські настрої.

Німецький, угорський, румунський окупаційні режими стали всупереч надіям своєрідним продовженням переслідування українських претензій на державність, антисемітської політики, але вже не у соціальному, а в расовому сенсі.

Жорстокий нацистський режим базувався на ставленні до українців, поляків як неповноцінних арійців, потреб Райху в робочій силі, придуренні усякого опору. Колаборацію з окупантом приймало не населення, а нав'язували нацисти.

Сталінська «політика трактувала українців як складову спільноти» советський народ і одночасно як зрадників, колаборуючих із власної ініціативи. На них, як і на інших націях, тяжіло тавро перебування на окупованій території.

Мешканці усієї України були об'єктом як більшовицької (до 1939 р.), так і нацистської антисемітської пропаганди. Дієвість останньої посилювала пам'ять про етнічні чистки, замовчування національного складу уряду, адміністрації на місцях.

Певною мірою це впливало на українсько-німецькі стосунки в різні періоди війни: 1939 — осінь 1941 р., коли в середовищі чи не всіх українських політичних сил в еміграції і в Україні були надії на Німеччину у справі визволення від більшовицької влади, мовчазна згода щодо трактування євреїв як опори більшовицького режиму, соціальної, а не етнічної спільноти. З осені 1941 р. починається новий етап у стосунках сторін.

З боку Німеччини — терор, переслідування, з боку націоналістичних угруповань — перехід до самостійної боротьби з советськими і німецькими окупантами (УПА).

Друга світова війна велася, особливо з боку СРСР, з цілковитим ігноруванням міжнародних правил (статус полонених), противники були спрямовані на тотальне винищення, використання засобів небаченої жорстокості, підступу, обману в політиці. Молоде покоління, котре виросло в умовах перманентного політичного насильства, економічних криз, попри відмінності в ідеології (комуністи, нацисти, націоналісти), мало спільні риси: сповідування ксенофобії, ігнорування моралі, екстремізм, нагнітання страху і ненависті до ворожих сил. Українська ситуація ускладнювалася трагедією розколу в ОУН, братовбивчими конфліктами.

На території України переплелися етнічні, соціальні конфлікти, організовані також і зовнішніми силами, без огляду, що жертвами ставали цивільні.

На поведінку національних еліт впливали їхній довоєнний статус, історичний досвід, територіальні відмінності окупаційного режиму, ситуативні рішення урядів-противників та їхніх союзників, а також розірвані комунікаційні зв'язки, обмежена інформація про політичну ситуацію у світі, рівень політичної культури.

Політична платформа ОУН(б) як консолідувала певні групи населення, так і призводила до збільшення кількості жертв. Специфікою було мало досліджене нині явище співіснування колаборації і опору (наприклад,

участь української поліції в репресіях, єврейських акціях і рятування євреїв, українців від вивезення до Райху). У дистрикті Галичина консолідуючою силою, моральною опорою були греко-католицька і римо-католицька церкви.

Лінія поведінки основної маси населення формувалася незалежно від політичної орієнтації, етнічності, зон окупації. Основним був інститут самозбереження: вижити, зберегти родину, близьких. Солідарність з політичними силами, звужуючи шанси на виживання, диктувала ситуативність поведінки: вичікування, відверта лояльність, опір. Становище на фронті, поразки німецької армії, успіхи союзників суттєво впливали на вибір: колаборація чи опір. Ситуативну поведінку зумовлювала й пропаганда, пам'ять про сталінські репресії, реалії жорстокого окупаційного режиму, криза віри як у класові, так в релігійні ідеали, а також індивідуальні людські якості, міжособові контакти.

У пересічних українців, на відміну від поляків, частково росіян, посилюється страх своєї етнічності. У середовищі євреїв Східної Галичини поряд зі страхом етнічності спостерігається подиву гідна демонстрація свого єврейства як засобу духовного спротиву.

Соціальну поведінку формували як втрата поняття гріха, моральних цінностей, почуття власної гідності, так і спокуси влади над ближнім, збагачення, помсти, перспектив майбутнього життя.

Під впливом нацистської пропаганди відновлюються, закріплюються, а під впливом совєтської — формуються нові етнічні й соціальні стереотипи, міфи (петлюрівці, бандерівці, східняки-москалі, жидо-комуна, єврей-боягузи, воювали в Ташкенті, німці гнали їх, як худобу на заріз).

Однак домінував не лише інстинкт самозбереження, а й усвідомлення потреби духовного життя, навернення до Бога, відповідальності за власну душу, власні вчинки, цінності й гідності людського життя, міжлюдської, міжособистої солідарності.

Олексій Вишиванюк (Івано-Франківськ)

Етноконфесійні процеси в Україні у період 1944–1953 рр.

(тези доповіді)

У 1944–1953 рр. відбулася певна кореляція етноконфесійної політики сталінського режиму. Цей період обмежений двома знаковими датами: звільненням радянських територій від німецької окупації, з одного боку, і смертю Сталіна — з іншого. Однак зміни в релігійній політиці мали тактичний, а не стратегічний характер. Сталінська релігійна політика аналізованого періоду була логічним продовженням стратегічного курсу більшовицької партії на знищення віри і церкви.

Стратегія церковно-релігійної політики в означений період не відрізнялася від попередніх і наступних етапів радянської історії, вона була визначена атеїстичним характером комуністичної ідеології. Від самого початку діяльності комуністичної партії вона задекларувала себе непримиренним борцем проти «релігійних пережитків» і «релігійного мракобісся». Християнська ідея та християнська мораль були яскравими антиподами комуністичної ідеології, базовою основою якої було проголошено матеріалістичний світогляд. Комунізм як нова ерзацрелігія не міг співіснувати з будь-якою іншою релігією. За таких обставин комуністичний режим протягом усього періоду свого існування вів нещадну боротьбу з релігією і церквою. Не є винятком і період 1944–1953 рр. Етнорелігійна політика радянської держави у 1944–1953 рр. була значною мірою зумовлена попередніми етапами її реалізації. Починаючи з 1943 р. режим, не відчуваючи будь-якого помітного спротиву з боку Російської православної церкви і не вбачаючи у ній серйозної загрози для власного існування, вирішив дещо лібералізувати власну церковно-релігійну політику. До цього моменту РПЦ була не просто фізично винищена (на всьому величезному просторі СРСР, за винятком приєднаних західних тери-

торій, діяло трохи більше ста православних храмів), а морально принижена: її нечисленні духовенство та ієрархія були готові співпрацювати з режимом у будь-якій формі, але сам режим не виявляв зацікавленості у послугах церкви. І лише наприкінці 1943 р. Сталін вирішив долучити РПЦ до реалізації власних планів.

Значні зміни радянської церковно-релігійної політики у 1944–1953 рр. були викликані подіями, що відбулися в період Другої світової війни. Яскраво виражена патріотична прорадянська позиція РПЦ явно дисонувала з діями деяких церков, які в період окупації засвідчили свою ворожість до більшовицького режиму, співпрацюючи з німцями та націоналістами (згодом влада реалізувала план поглинання ворожих режиму УГКЦ і УАПЦ підконтрольною собі РПЦ). Наприкінці 1943 р. радянський уряд не потребував допомоги РПЦ для перемоги над Німеччиною. Результат війни був фактично вирішений, і режим, відновлюючи формальні ознаки існування РПЦ, мав більш далекоглядні плани, які стосувалися повоєнного облаштування окупованих територій. РПЦ в цих умовах мала стати одним із інструментів зовнішньої політики радянської держави, з одного боку, і виступити в ролі уніфікатора населення приєднаних до СРСР західних земель, з іншого.

Після того як радянський уряд використав РПЦ у своїх зовнішньо- та внутрішньополітичних цілях, він втратив до неї інтерес і знову розпочав планомірне згортання церковно-релігійного життя: з 1949 р. відбувається поступове скорочення кількості релігійних громад та духовних навчальних закладів, що відроджувалися у перші повоєнні роки, катастрофічно зменшується чисельність духовенства тощо. Остаточо період відносної лібералізації державної церковно-релігійної політики завершується після смерті Сталіна. Розпочинається етап хрущовських гонінь на церкву.

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Максим Гон (Рівне)

Архітектоніка політичної культури міжетнічної взаємодії: фактор інтелігенції

Геноцид та етнічні конфлікти часів Другої світової війни спонукають до осмислення факторів, які впливали на формування етнополітичної поведінки сучасників доби на окупованих нацистами територіях. Це, в свою чергу, актуалізує завдання вивчення позиції окремих сегментів макросоціальних груп (зокрема — інтелігенції) в передчасі воєнного лихоліття. Адже саме вона виступала головним промотором, діяльність якого, з одного боку, формувала «ми-почуття», з другого — образи «чужих», а відтак суттєво впливала на характер міжетнічної взаємодії.

Розщеплення етнічних сегментів політикуму за соціальним статусом й вивчення їх політичної поведінки не є типовими для сучасних студій в Україні. Дослідження перебігу Другої світової війни, як і подій, що передували їй, здійснюються в основному на груповому рівні. Умовно визначений перший його рівень — етнонаціональні спільноти, другий — ті чи інші політичні актори. Водночас диверсифікація «другого» рівня, здійснення аналізу не за вертикаллю (інституціоналізовані фігури — етнонаціональна спільнота), а за горизонталлю — зосередження уваги на тих чи інших стратах з числа різних етнонаціональних спільнот — дозволяє визначити їх місце та роль у конструюванні політичної культури макросоціальних груп на різних історичних етапах.

Зрозуміло, ці твердження не означають, що історики й політологи не звертаються до проблеми місця й ролі інтелігенції в суспільно-політичних процесах. Як приклад таких досліджень — розвідка І. Бегея, який проаналізував окремі аспекти оцінки українсько-єврейської взаємодії

відомим громадським діячем Ю. Бачинським¹, книга О.С. Рубльова й Ю.А. Черченка, які дослідили ставлення радянського партійно-державного керівництва до інтелігенції Західної України 1920 — початку 1950-х рр.²

Ці, як і інші дослідження, що складають незначний за кількістю праць корпус означеної теми, не концентрують уваги на ролі інтелігенції у формуванні політичної культури суб'єктів міжетнічної взаємодії передвоєнних років. Це завдання, зокрема, аналіз впливу вироблених інтелігенцією ідеологічних концептів стосовно «чужих», шляхів їх трансляції назовні, наслідків застосування в етнополітичних процесах у геополітичних кордонах Західної України, ми й намагаємося розв'язати в даній розвідці.

Принципи наукового аналізу, як і суспільні реалії кінця 1930-х рр. (наприклад, високий соціальний статус й активність інтелігенції), не дають підстав інтерпретувати речниками стратегії міжетнічної взаємодії етнічні групи як такі. Навіть механічне розмежування макросоціальних груп за рівнем освіти спонукає констатувати: визначення ставлення до «інших» здійснювалося щонайменше на двох рівнях: застосовуючи риторичку суспільних наук радянської доби — «широких народних мас» й інтелігенції. Таке припущення ґрунтується на констатації високого освітнього рівня представників т.зв. вільних професій, який нерідко формувався не тільки у вузах Польщі, а й Східної Європи, володінні ними іноземними мовами, що відкривало шлях до знайомства з політичною думкою Заходу, зрештою — самого характеру професійної діяльності інтелігенції й способу її мислення. Ці реалії змушують принаймні припустити (якщо не апіорно визнати) факт розчленування політичної культури в лоні окремих етнонацій на два рівні: «елітарної», «високої» й тієї, що досягалася шляхом «механічної» політичної соціалізації етнофорів з числа пролетарських верств.

Досліджуючи означену в назві статті проблему, змушені обумовити ще один нюанс: зарахування до «клубу» інтелігенції не тільки її безпосередніх представників, але й студентів університетів та священиків. Така позиція стосовно останніх зумовлюється духом епохи. Втрата духовенством на зламі ХІХ–ХХ ст. першості в суспільно-політичному житті, зрозуміло, незаперечна. Проте це не означає цілковитого нівелювання впливу кліру на громадськість. Радше, суголосно суспільно-політичним процесам у Східній Європі — тенденція етнічного пробудження, йдеться про появу нових соціальних сил, які прибрали право на агрегацію й арти-

¹ *Бегей І.* Юліан Бачинський про українсько-єврейські відносини // Наукові записки історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка. Зб. наук. праць. — Вип. 2. — Львів, 1999. — С. 110–113.

² *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). — К., 1994.

куляцію етногрупових інтересів. Стосовно ж впливу священників на громадськість, то він, у традиціоналістському за своїм єством західноукраїнському соціумі, залишався протягом міжвоєнного періоду незаперечним. До того ж націоналізм державного етносу містив вагомий концепт католицизму³.

Незважаючи на незначний відсоток інтелігенції від загалу населення краю, вона, з огляду на свою функціональну роль, становила значиму соціальну складову етнічних еліт. У передвоєнні роки, враховуючи високий соціальний статус, вона здійснювала безпосередній вплив на коригування групових настроїв стосовно «чужих». Він зумовлений низкою факторів: членством інтелігенції в асоційованих групах, активною участю в діяльності політичних партій, відтак — безпосередньою залученістю до процесу визначення/формування етнічних інтересів, діяльністю престижних професійних союзів (напр., адвокатів), трансляцією через ЗМІ суджень, які впливали на тональність «ми-почуттів», опредмечування їх.

Масштаб впливу інтелігенції на формування політичної культури громадськості значною мірою залежав від виду професійної діяльності її представників. Найбільший доступ для трансляції власних суджень, оцінок і висновків, що прямо чи опосередковано впливали на політичні уподобання етнофорів, мали, зрозуміло, представники засобів масової інформації. Завдяки безпосередній професійній діяльності редактори часописів, як і автори книг, адресованих конкретній читачькій аудиторії (напр., української серії «Дешева книга»), володіли широкими можливостями пропагувати сповідуваний ними тип політичної культури, формувати/коригувати настрої членів групи стосовно «чужих».

Будучи інформаційним каналом між комунікаторами, які пропагували певні стратегії міжетнічної взаємодії, та реципієнтами, тогочасна періодична преса здійснювала контроверсійну функцію. Користуючись тим, що влада не застосовувала всеосяжного контролю над ЗМІ, газети доволі гостро реагували на перипетії міжетнічної взаємодії і тим самим неодноразово спричинялися до нав'язування громадськості категоричних суджень. При цьому трансляція докорів на адресу «інших» фактично повсякчас ґрунтувалася на пріоритеті власних етногрупових інтересів і неготовності до розуміння аргументів опонентів чи візаві. Проілюструємо це твердження окремими прикладами.

Особливо промовистими в контексті пропозиції/нав'язування читачеві певних оцінок є видання праворадикалів. Ось, скажімо, красномовне повідомлення часопису «Українські вісти» з німецької столиці (жовтень 1938 р.): «В Берліні нема жидівських вулиць. Берлінська міська влада веліла змінити

³ Воскресное чтение. — 1939. — № 4. — С. 92.

назви тих вулиць, які називались іменами й прізвищами жидів. За один день 18 вулиць дістали назви славних людей замість назв: вулиця Васермана, Гайного, Айнштейна та інших жидів»⁴. Подібні публікації, в яких критерієм визначення «славних людей» та знеславлення інших виступала їхня етнічність, — типовий приклад ксенофобії та провокування екзофобії.

Інший вид трансльованої інтелігенцією ззовні політичної культури можна умовно визначити як нейтральний. Йдеться про оприлюднення прикладів відверто упередженого ставлення до «чужих» без будь-яких супровідних коментарів редакцій газет. Зосереджуючи увагу на переслідуванні євреїв у Європі, зауважимо, що ця тенденція — прийом «німої» констатації фактів — нерідко простежувалася як у польських, так і в українських періодичних виданнях.

Водночас у контекст політичної культури «нейтрального» типу слід зарахувати й ті нечисленні випадки, коли газети оприлюднювали дебати етнічних еліт конкуруючих етнонацій у формі певних тематичних циклів. Як приклад такої кампанії, що мала сприяти знайомству конфліктуючих сторін із взаємними претензіями, назовемо пресову дискусію 1937–1938 рр. українських та єврейських політиків, яка розкрила всю глибину протиріч двох спільнот. Протягом півріччя представники двох сторін публічно дискутували над комплексом проблем, що призвів до українсько-єврейського конфлікту. Серед них — протиборство за економічні позиції, оцінка суспільних реалій у Польщі та причини неготовності до взаємодії в політичній царині, проблема союзників тощо. При цьому, відкрито дискутуючи болючі, конфліктогенні питання, сторони утримувалися від взаємних обвинувачень і закидів, що надало діалогу ознак необхідного конструктивізму. Так, єврейські політики та публіцисти визнали закономірність прагнень українців до економічної самостійності, констатували факт, що їхні громадсько-політичні часописи неодноразово засуджували прояви антисемітизму, які стали одним із наслідків боротьби двох етнічних спільнот у галузі економіки.

Ознайомлення періодичними виданнями своїх читачів з позицією конкуруючої, супротивної в конфлікті сторони без супровідних коментарів можна трактувати не лише як нейтральну позицію їхніх редакторів, а й реалізацію цілеспрямованих кампаній на шляху досягнення міжетнічних компромісів: створення сприятливих умов для усвідомлення реципієнтами меж поступок, здійснення яких є необхідною передумовою для досягнення нормалізації стосунків з «чужими».

На фоні змагального характеру міжетнічної взаємодії, який чітко простежується з публікацій більшості періодичних видань 1930-х рр.,

⁴ Українські вісти. — 1938. — 10 жовт.

контрастно виокремлюються ті поодинокі газети, що послідовно пропагували ідею міжетнічного компромісу. Яскравий приклад такого видання — «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*». Заснований 1932 р., він до кінця десятиліття обґрунтовував необхідність гармонізації польсько-українських взаємин. При цьому, згідно з висновками сучасного вченого С. Стемпеня, своїм первинним завданням редакція «*Бюлетеня*» визначила руйнування стереотипу про неможливість досягнення польсько-українського політичного партнерства. Задля реалізації цієї мети часопис оприлюднював міркування відомих представників двох етнонацій стосовно розв'язання гордієвого вузла міжетнічних протиріч титульного етносу й етнічної більшості Західної України⁵.

Будучи інтелектуальною елітою конкретної етнічної групи, інтелігенція опредмечувала й ідейно обґрунтовувала значимі для спільноти завдання, визначала методи їх реалізації. Прикладом безпосереднього авторства в процесі кореляції проєктів майбутнього у визначеному хронотопі є ідеологія партії влади — Табору національного єднання (ОЗОН). Виникнувши взимку 1937 р., його ідеологи пов'язали категорію «польський народ» з католицизмом, що перекреслило імовірність інтеграції інших етноконфесійних груп до складу польської політичної нації.

Конформізм, який у часи PR-кампанії ОЗОН виявили провідники численних (передусім — польських) інституціалізованих сил, став своєрідним бонусом підтримки, який полегшив процес легітимації партії влади. Наданий інтелектуалами кредит довіри можновладцям, готовність підлаштуватися до нової політичної кон'юнктури, підігрівання атмосфери штучно витвореної ейфорії, як і відсутність потужних акцій, що вказували б політичному бомонду Польщі на хибність обраного шляху, позбавили інтелігенцію шансу виконати свою потенційну місію. Влучними для її означення є міркування польської вченої Д. Сосновської, яка, аналізуючи публіцистику І. Кедрина-Рудницького в «*Biuletyniu Polsko-Ukraińskim*», зауважує: «Вірогідно, буремно протестуючий проти українського університету або інших поступок на користь тієї культури пересічний поляк не знав теорії постановя політичної нації, введенням для якої було роз'яснення культурної ідентичності»⁶. В цих міркуваннях, що констатують природне для 1930-х рр. незнання пересічним обивателем законів формування поліетнічної політичної нації, в т.ч. і з-поміж представників

⁵ Stępień S. Wysiłki Polaków i Ukraińców na rzecz wzajemnego porozumienia w latach 1918–1939 // *Warszawski zeszyty ukraïnozawcze*. — Warszawa, 1994. — № 2. — S. 98–99.

⁶ Sosnowska D. Ignorantia maxima Polonorum in rebus ucrainicis. Publicystyka Ivana Rudnyckiego (Kedryna) w «*Biuletynie Polsko-Ukraińskim*» // *Warszawski zeszyty ukraïnozawcze*. — Warszawa, 1999. — № 8–9. — S. 279.

нації-держави, відображена просвітницька місія інтелігенції як архітектора культури міжетнічної взаємодії.

Зрозуміло, досліджуваний період багатий на приклади, коли інтелігенція позиціонувала себе як конструктивну ідейно-політичну опозицію. Наведемо окремі з них для ілюстрації цієї тези:

— Улітку 1939 р. професор Львівської політехніки Бартель бере участь у велелюдному похороні євреями студента Львівської політехніки Ляндсберга, який загинув, побитий польськими антисемітами. Відкрита демонстрація проф. Бартелем міжетнічної емпатії (здатності співпереживати, співчувати «чужим») стало продовженням його позиції як політика: публічного засудження агресії радикалів з числа нації-держави, що спрямовувалася супроти євреїв⁷. Подібну позицію — осуд випадів українців проти євреїв у селах — неодноразово (як, напр., навесні 1937 р.) демонстрували лідери партій (зокрема — УНДО) та інтелектуали-українці⁸.

— Узимку 1938 р. І. Вальдман — колишній уповноважений для справ євреїв Східної Галичини при диктаторі ЗУНР, закликав їх підтримати вимоги українців стосовно запровадження територіальної автономії на західноукраїнських землях, визнати правомірність прагнень її етнічної більшості до соціальної емансипації, хоча остання й загрожувала втручанням у сферу етнічного бізнесу євреїв⁹. Ця заява прозвучала на тлі чергового витка загострення українсько-єврейської взаємодії, міжетнічного конфлікту.

— Прикладом нечисленних випадків, коли речники однієї з етнонацій виступили на захист іншої в сеймі, стала позиція українських парламентарів під час голосування над проектом ухвали про ритуальний забій худоби. Відомий галицький політик, сіоніст Г. Розмарін тоді писав: «...У час останнього замаху на єврейську релігію д-р Баран чітко і відважно з'ясував українську позицію в питанні забою, що, зрештою, вже проявилось на адміністративній комісії сейму, де, поруч із єврейськими послами, голосували проти антисемітської пропозиції п. Присторової тільки українські послы»¹⁰.

Опосередковану чи безпосередню відповідальність інтелігенції за етнополітичну поведінку етнофорів як на індивідуальному, так і груповому рівнях, завдяки обраній представниками «білих комірців» позиції чи трансляції певних стратегій у реаліях міжетнічних антагонізмів чи конфліктів,

⁷ Жіночий голос. — 1939. — 5 черв.

⁸ Гон М. Из кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). — Рівне, 2005. — С. 65.

⁹ Нова зоря. — 1938. — 17 лют.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych, zespół Urząd wojewódzki Lwów, sygn. 23, s. 65.

засвідчує й констатація того факту, що саме ця страта насичує змістом інформаційні канали. В реаліях 1930-х рр. поруч із пресою — інші види продукування друкованого слова.

Проілюструємо це твердження прикладами пропагандистської та художньої літератури. Стосовно першої, то багатий матеріал трансляції оціночних, часто-густо, на наш погляд, відверто упереджених суджень презентують невеличкі за обсягом книжки для масового читача, що видрукувані в ході реалізації українцями антикомуністичної акції. Одна з них — брошура «Трохи правди про жидів», що побачила світ у львівському видавництві «Всесвіт». Українські соціалісти-радикали, які поруч з євреями опинилися під шквальним вогнем критики учасників антикомуністичної акції, 1937 р. про неї писали: «У цій книжці є дійсно лише «трохи» правди про жидів, бо решта книжки переповнена дикими видумками проти великих кличів Французької революції про рівність, свободу, братерство всіх людей... Все зло, яке існує на світі, приписують вони лише жидам... Боротьбу сильніших народів проти слабших, приписують вони не імперіялізмові, буржуазії пануючих народів, але чомусь жидам. Зокрема імперіялізм Москви, який виконують проти України московські фальшнаціоналісти під маскою комуністів, приписують ці клерикали не Москві, ані пришив, ні прилатав — усім жидам. Взагалі вони намагаються скомпрометувати перед несвідомими людьми поступову ідею як жидівську вигадку, пушену в світ для панування жидів»¹¹.

Незаперечним є й вплив на формування/кореляцію етнополітичної поведінки етнофорів творчості представників красного письменства. Промовистими в цьому контексті є міркування, висловлені відомим українським політиком С. Бараном. На початку 1936 р. він, ілюструючи своє твердження покликанням до творчості С. Аша, зауважив: сюжетні лінії у творах єврейських письменників (напр., доля євреїв часів козаччини), відсутність відображення багатогранності міжетнічної взаємодії в Україні, сприяють формуванню протиукраїнських настроїв серед єврейських читачів¹².

Аналогічні судження можна застосувати й до творчості карикатуристів. Такою, що не потребує коментарів для доказу сприяння посиленню/установленню етнічної екзотобії, можна вважати карикатуру з польського антисемітського часопису «Samobrona». Виставлена на показ у травні 1936 р. в одному з кіосків у Рівному, вона зображала євреїв у вигляді павуків, що смокчуть кров з християн¹³.

¹¹ *Літописець Р.* Клерикали і жида. Що пишуть темним людям наші клерикали, а яка є дійсна правда? — Львів, 1937. — С. 4.

¹² Діло. — 1936. — 23 січ.

¹³ Державний архів Волинської області (*дали* — ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 3662, арк. 2.

Під час проведення антикомуністичної акції карикатури нерідко використовувалися й українцями. Типовий їх сюжет — єврей-комуніст, який заманює українців у тенета ліворадикальних ідей¹⁴.

Зрештою, силу впливу інтелігенції на формування громадської думки посилювало жанрове багатство, образність і красномовство їх публіцистичної творчості. Нерідко остання використовувалася в якості додаткового засобу для ідеологічного забезпечення політичних кампаній. Один з таких прикладів — вислів редактора «Gazeta Polska», який став популярним серед представників державного етносу: «Я дуже люблю датчан, але якби в нашій країні їх було три мільйони (натяк на євреїв. — *М.Г.*), я мовив би Бога забрати їх звідси. Можливо, ми дуже любили б євреїв, якби у Польщі їх було всього тисяч п'ятдесят»¹⁵.

Поруч із вербальним впливом інтелігенції на етнофорів засобом друкованого слова — практика міжетнічної взаємодії за їхньою безпосередньою участю. Йдеться про акції, спрямовані на витіснення євреїв з професійних союзів. Ця кампанія здійснювалася шляхом запровадження в їхні статuti т.зв. арійських параграфів. Першими в травні 1937 р. його застосували члени Союзу лікарів Польщі¹⁶.

Казуально-символічно, що ця практика стала рефлексією зростання духу нетерпимості серед студентів націоналістичного світогляду з числа нації-держави. Його проявом стали вимоги запровадження в навчальний процес т.зв. «лавкового гетто» — наслідок відмови частини польських студентів навчатися за партами поруч із євреями. В результаті цього керівництво багатьох університетів у 1937 р. визначило місця в навчальних аудиторіях, де осторонь християн навчалися студенти-євреї.

Значимість фактора студентів як творців/пропагандистів певного типу політичної культури відобразимо за допомогою трьох прикладів. Перший — безпосередня участь студентів-поляків у етнічному насильстві як у стінах навчальних закладів (шодня, стверджував один із студентів-євреїв Львівського університету, поява в ньому загрожувала побиттям і каліцтвом¹⁷), так і в повсякденні. Другий — безкомпромісність частини студентів-українців, які, вступаючи в лави ОУН, сповідували й пропагували тактику національної революції, відтак — робили ставку на силові методи боротьби. Такі настрої, зокрема — наміри здійснення підпалів будинків польських осадників, замахів на високопоставлених державних службовців

¹⁴ Зразки таких карикатур див.: *Гон М.* Зазн. праця. — С. 99, 104.

¹⁵ *Лакер В.* История сионизма. — М., 2000. — С. 631.

¹⁶ Діло. — 1937. — 14 трав.

¹⁷ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjny Archiwum Getta Warszawy.* — Warszawa, 2001. — Т. 3. — S. 517.

тощо — констатували органи поліції, для прикладу, серед студентів-українців Ровенського повіту навесні 1938 р.¹⁸ Третій — позиція студентів-українців університету Яна Казимира, більшість з яких у 1937 р. відмовилася підтримати акцію польських шовіністів, спрямовану на запровадження в ньому «лавкого гетто»¹⁹.

Безпосередні чи опосередковані творці настроїв стосовно «чужих» — священники. Щонайменше дві максими, які аргументують це твердження, — їх позиціонування в політичних процесах й ставлення представників кліру до макіавеллістських методів політичної боротьби.

Правомірність першої з висунутих тез доводить самоусунення католицького кліру від боротьби з антисемітизмом. Американська вчена Ц. Геллер з цього приводу промовисто висноує: «Католицька церква була єдиною силою в Польщі, яка могла зупинити зростання антисемітизму в країні. Вона зробила все навпаки»²⁰.

Стосовно ж позиції священників у питанні політичного макіавеалізму, то вони демонстрували всю гаму імовірних позицій. Одні — скажімо, ксьондзи Зентар і Хоміцкі на Волині — як словом, так і ділом інтегрувалися в етнічні конфлікти (останній, напр., у 1936 р. намагався спровокувати антиєврейський виступ в одному з повітових міст Волинського воєводства²¹). Інші представники кліру намагалися мінімізувати міжетнічні антагонізми, принаймні — утримати парафіян від застосування політичного насильства. Таку позицію презентували ієрархи Греко-католицької церкви, які публічно засуджували саботажницькі методи діяльності УВО-ОУН²². Нарешті, треті виявляли відверту непослідовність. Приклад цього — неоднозначність ситуації, що склалася довкола інтерв'ю єпископа І.Бучко, яке у вересні 1936 р. опублікувала єврейська газета «Schwila». Наступного місяця український часопис «Діло» оприлюднив заяву єпископа, яка з-поміж інших містить наступні пасажі: «Без ніяких вагань сказав я цілком отверто... , що гол[овну] причину зросту антисемітизму дають таки самі жиди своєю розкладовою роботою в світі...»²³ Засуджуючи акти агресії стосовно євреїв як антихристиянізм, І. Бучко заявив: «Якщо я висловив надію, що відносини на будуче уложаться краще, то тільки під

¹⁸ Державний архів Рівненської області (*дані* — ДАРО), ф. 120, оп. 1, спр. 152, арк. 8.

¹⁹ Гон М. Зазн. праця. — С. 43–44.

²⁰ Heller C. On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars. — New York, 1977. — P. 109.

²¹ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3662, арк. 2 та зв.

²² Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2004. — С. 176.

²³ Діло. — 1936. — 10 жовт.

умовою, що жиди змінять свої етичні засади і свою тактику супроти не жидів»²⁴.

Визначаючи позиціонування інтелігенції в етнополітичних процесах, заслуговують уваги й ті випадки, коли її фразеологія сакралізувала соціокультурні цінності власної етнічності. Приклад цього — пропаганда поляками цивілізаційної ролі католицизму. Етнічними меншинами, зокрема українцями, вона кваліфікувалася як спрямована супроти них культурна експансія. Подібні оцінки з їхнього боку домінували й стосовно реалізації т.зв. неоунії (1923–1939 рр.).

Отже, як свідчить емпірика досліджуваної проблеми, інтелігенція здійснювала роль знакового архітектора політичної культури в лоні етнонацій, до яких належала. Це, водночас, окреслює проблему її відповідальності за характер міжетнічної взаємодії як у передвоєнний період, так і в роки Другої світової війни.

Визначальною тенденцією позиціонування інтелігенції в етнополітичних процесах виявилось обстоювання інтересів власних етнонацій. Така закономірна позиція обумовила проблему вибору: продовження артикуляції стратегії врегулювання проблем макросоціальних груп, до яких належали, коштом «інших» чи послідовна трансляція принципів моралі в політиці, пропаганда, сказати б, модифікованого до реалій Польщі гандизму. При цьому прибічники «естетичної» політики відверто поступалися як чисельністю, так і впливами тим, хто в категоричний спосіб віддав перевагу служінню «своїм».

Імовірно, складність зміни цієї тенденції полягала в тому, що нонконформістам доводилося протиставлятися вже усталеним конкурентно-конфліктним «традиціям» міжетнічної взаємодії в Другій Речі Посполитій та стереотипам змагального політичного мислення в лоні власних етнонацій. Масштабність запропонованої інтелігентами-нонконформістами архітекtonіки політичної культури полягає не стільки в реально досягнутих результатах, а, передусім, у символізмі, який, за словами Ц. Геллер, перевищує кількісний фактор²⁵.

Практичні дії інтелігенції й трансльовані нею назовні страт міркування засвідчили, що величезна її більшість не спромоглася виробити нових ідей, піднятися на якісно новий щабель мислення. Натомість інша частина «білих комірців» часто-густо відверто підігрувала настроям «вулиці», чим сприяла зміцненню гетеростереотипів, усталенню екзофобії й подальшому розгортанню міжетнічних конфліктів.

²⁴ Там само.

²⁵ *Heller C. On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars.* — New York, 1977. — P. 4–5.

Микола Андрійчук (Київ)

Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни

Під час Другої світової війни Західна Волинь стала ареною жорстокого українсько-польського міжетнічного протистояння. З огляду на це, а також на інші фактори особливий інтерес у нас викликає еволюція українсько-єврейських взаємин зазначеного періоду. Взагалі Західна Волинь¹ займає особливе місце в українській історії міжвоєнного часу та періоду Другої світової війни. Ця особливість полягала в наступному.

По-перше, цей край, на відміну від більшості земель підросійської України, увійшов до складу відновленої польської держави, а не потрапив до складу СРСР, а тому становище цих земель дещо різнилося як від підрадянських територій, так і від українських територій колишньої австрійської корони, тобто Галичини, що також увійшла до складу Польщі. Між Волинню та Галичиною у складі єдиної Польщі продовжував діяти внутрішній кордон, що сприяло збереженню, а не стиранню відмінностей між західними та північнозахідними українськими землями.

По-друге, значною мірою в краї збереглася та етнічна палітра та соціальна стратифікація, що існувала до Першої світової війни, на відміну від підрадянської України, де соціальний склад населення та певною мірою національний у відсотковому відношенні зазнали помітних змін. Так, у регіоні поряд з українською більшістю мешкали представники державної нації — поляки, кількість яких завдяки старанням уряду потроху зроста-

¹ Західна Волинь у нашому розумінні — території колишньої Волинської губернії, що після Ризького мирного договору 1921 р. увійшли до складу відновленої Польщі як Волинське та частково Поліське воєводства (сучасні Рівненська, Волинська та північна частина Тернопільської областей).

ла, а також росіяни, німці, чехи і, звичайно ж, євреї. Згідно з останнім передвоєнним польським переписом 1931 р., євреї, як і поляки, становили понад 10% населення західної частини колишньої Волинської губернії². Причому українці в переважній більшості залишалися селянським етносом, поляки — землевласниками та урядниками, євреї — посередниками, підприємцями. На відміну від Західної, у Східній Волині частка євреїв, задіяних у традиційних сферах зайнятості, значно скоротилась. І це пов'язано з тим, що було підірвано економічні підвалини містечок (де проживала основна маса єврейського населення) із їх найважливішою функцією — торгівлею, та переселенням євреїв у землеробські колонії і великі промислові міста³.

По-третє, саме Волинь у роки Другої світової війни була в епіцентрі українсько-польського етнічного протистояння, найближчі причини якого слід шукати в національній політиці міжвоєнної Польщі.

Отже, на розвиток українсько-єврейських взаємин у роки Другої світової війни в Західній Волині вплинув не тільки стан цих взаємин у міжвоєнний період, але й стан українсько-польських, українсько-німецьких, польсько-німецьких, польсько-єврейських та німецько-єврейських взаємин міжвоєнного періоду та періоду війни.

Українсько-єврейські взаємини варто розглядати у кількох площинах.

По-перше, це політична площина, що стосувалася взаємин українських та єврейських організацій у межах польської держави, співпраці українських та єврейських послів у польському сеймі тощо. В політичній площині ці взаємини були неоднозначними. Так, у 20-х рр. в Північно-Західній Україні були помітні тенденції до українсько-єврейської співпраці. Зокрема, під час парламентських виборів 1922 і 1929 рр. українські партії разом із сіоністами та іншими непольськими групами, що входили у «Блок національних меншостей» («Блок» видавав у Варшаві свій друкований орган — журнал «Natio», що редагувався українцем Павлом Лисяком), виступали єдиним фронтом. Під час роботи сейму українські та єврейські парламентарії узгоджували свої позиції, однаково голосували і надавали підтримку одне одному⁴. Однак це стосувалося лише частини єврейських політичних організацій і лише Північно-Західної України, і причин для

² Україна крізь віки: У 15 т. — Т. 11: *Кульчицький С.В.* Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 269.

³ *Андрійчук М.* Єврейське містечко Волині: історична пам'ять та сучасність // «Штетл» як феномен єврейської історії. Зб. наук. праць. Матер. конфер. 30 серпня–3 вересня 1998 р. — К., 1999. — С. 21.

⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Українські відповіді на єврейське питання // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2-х т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 129.

охолодження цих стосунків було значно більше. В умовах, коли українство програто боротьбу за незалежність, а світові держави в особі Ради Амбасадорів так і не надали українській Галичині очікуваної автономії, більшість єврейських політичних структур пішла на співпрацю з польською державою. Результатом цього зближення стало укладення 4 липня 1925 р. польсько-єврейської угоди, що значно погіршило українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у цілому. Ця угода фактично поставила крапку на подальшій українсько-єврейській співпраці. Поряд з цим не останню роль у загостренні українсько-єврейських політичних взаємин на Західній Волині відіграли такі фактори, як єврейська аграрна колонізація на Півдні України чи в Криму або вбивство С. Петлюри⁵.

По-друге, це господарсько-економічна площина, що стосувалась питань господарських взаємин переважно українського селянина та міського посередника-єврея і конкуренції молодих українських кооперативів з відповідними єврейськими інституціями, що проходили під гаслами «Свій до свого», «Книга замість горілки» (акція «Просвіти»), які підривали єврейську торгівлю та шинкарський промисел. Цей стан українсько-єврейських взаємин перед війною у Західній Україні (в тому числі й на Волині) характеризують як «латентну» (тобто приховану) війну⁶. Хоч варто зазначити, що далеко не все українське населення та політичні організації дотримувалися цих гасел. Так само слід зауважити, що не всі українські кооперативи, як і єврейські підприємці, відмовлялися від співпраці.

Зі встановленням контролю Радянського Союзу над Західною Україною в період між вереснем 1939 та червнем 1941 р. набув поширення один стереотип, відомий з часів української національно-визвольної революції (1917–1921 рр.) про «жидо-комуну», «жидо-більшовицьку» владу, засилля євреїв у радянських органах, силових структурах тощо.

До речі, цей стереотип активно підживлювався і німецькою окупаційною владою після захоплення України німецькими військами⁷. Особливо активно німці використовували у своїй пропаганді факти масових розстрілів військами НКВС українських в'язнів у Львові, Тернополі, Сам-

⁵ Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918–1939 років // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка та ін. — Ч. 7. — К.—Львів, 2002. — С. 105–108.

⁶ Гон М. Українці та євреї Західної України другої половини 1930-х років: латентна війна // Сучасність. — 2003. — № 9. — С. 94.

⁷ Грицак Я. Українці в антисєврейських акціях у роки Другої світової війни // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 163.

борі, Дрогобичі, Луцьку, Рівному, Дубно, Вінниці та інших містах України. Німецька пропаганда загострювала увагу на тому, що євреї займали чільні посади в органах радянської влади, силових структурах, намагалась подати масові страти в'язнів у тюрмах Західної України як справу рук євреїв, що перебували в радянській адміністрації, і тим самим, протиставивши українське і єврейське населення, розв'язати єврейське питання руками українців. Для поширення думок про причетність євреїв до злодіянь радянської влади проти українців німецька адміністрація прагнула використовувати й періодичні видання тих українських організацій, що намагалися діяти легально, а отже, змушені були стати на шлях колаборації. Так, наприклад, ОУН(м) була однією з тих, хто розглядав певний час фашистську Німеччину як природного союзника у боротьбі з більшовицькою владою і намагалась впливати на українців через свою легальну періодику. Ця періодика (газети «Волинь», «Українське слово» та ін.) внесла помітний вклад у формування національної свідомості широких верств українського населення краю. Аналіз публікацій на сторінках «Українського слова» (Житомир, Київ, 1941) та «Волині» (Рівне, 1941–1943) засвідчує, що єврейська проблематика на сторінках цієї періодики піднімається не часто. Це, як правило, були короткі інформаційні повідомлення щодо єврейського питання в країнах Європи (Італія, Румунія, Угорщина тощо) чи антисемітські статті, де говорилося про засилля євреїв в СРСР, їх вину у розв'язанні Другої світової війни. Очевидно, що такі публікації були платою за легальне існування видань. Адже німецькою окупаційною владою надсилалися для друку в цих газетах і статті нацистських ідеологів. Зокрема, в «Українському слові» (1941, ч. 76, 7 грудня) було надруковано публікацію міністра пропаганди Німеччини Гебельса «Винні жиди!» із спеціальним приписом редакції, що дану статтю було надіслано спеціально для газети. Тобто німецька влада спеціально ініціювала друк подібних публікацій. Але із конкретної поведінки більшості українського населення Західної Волині можна зробити висновок, що великого впливу подібні публікації не мали.

Третя площина — це ставлення широких мас українського населення, тобто звичайних громадян, до євреїв, або просто людські взаємини на міжособистісному рівні.

Можемо з певністю стверджувати, що в екстремальних умовах війни в переважній більшості українське населення Волині зі співчуттям ставилося до долі єврейства, хоч і не проводило активних акцій проти масових страт євреїв. В цьому випадку спрацював інстинкт самозбереження. Адже будь-яка не тільки дія, а й просто допомога євреєві могла коштувати життя не лише окремій особі, але й її родині. І не кожний мав мужність переховувати євреїв, ризикуючи рідними. Крім того, слід вра-

хувати й момент українсько-польського протистояння в краї та питання колаборації волинських поляків з німцями. Незважаючи на небезпеку, знаходились українці, які, рятуючи євреїв, ризикували не тільки своїм життям, але й життям своїх близьких. Показовим є випадок, що стався у селі Кобильня (тепер Весняне, Корецького р-ну, Рівненської обл.), коли селяни переховували двох єврейських дівчат (а разом з ними і їхніх товаришів, що врятувалися від розстрілу біля с. Козак) — доньок місцевого єврейського крамаря, розстріляного німцями, що прибули у своє рідне село. Цих дівчат та їхніх товаришів переховували не лише в садибі українського селянина Ковальчука Олексія (1869–1947), а й почергово у садибах його синів — Дмитра, Івана, Онана, Андрія, які жили вже окремо від батька, та селян, котрим він довіряв (наприклад, його сусіда Величка Федося). На запитання «Чому євреї прийшли саме до Вас?» — очевидець тих подій та представник цієї родини Ковальчук Віталій Андрійович відповів, що родина мала добрі стосунки з місцевими євреями. Як правило, втікачі переховувались у когось одного із братів протягом кількох тижнів, а потім переходили до іншого. В денний час вони перебували в господарських будівлях — клунях, хлівах або навіть криївках. У холодну пору, на ніч йшли в хату до господарів. Інколи, в дуже холодні дні, перебували в хаті, хоч це й було доволі небезпечно. Щоб не викликати підозри та з метою маскування, їсти втікачам у клуню чи в хлів носили у відрах. Коли селянам ставало відомо про заплановані облави, втікачі міняли місце перебування. Вже в наш час один із членів єврейської общини міста Корця, поцікавившись питанням у одного із тоді ще молодших представників цієї родини — Ковальчука Віталія Андрійовича, що спонукало їх рятувати євреїв, отримав відповідь: «Це ж були наші євреї. Ми їх вважали своїми, сільськими. Вони разом з нами виростали, серед наших дітей. Ділилися з нами цукерками, коли мали, грали в спільні ігри, тому ми їх підтримували...»

Переховувались ці єврейські дівчата та їхні подруги ще в одному з ближніх сіл — Франкополі, де теж до війни була крамниця їхнього батька й де вони отримали допомогу від українських селян. Цікаво, що в заходах по врятуванню євреїв брав участь і представник тодішньої окупаційної адміністрації, староста села Франкопіль — Годун Петро Іванович. Разом з ним до справи були залучені і його брат — Годун Данило Іванович та сусіда, що мав вуличне прізвисько Кароль. Після одного з доносів на хуторі, де жив Годун Данило, німцями було проведено облаву. Вся сім'я була виведена на подвір'я, а господарю наказали показати євреїв, бо інакше як знайдуть, то розстріляють усю його сім'ю. Селянин відповів, що євреїв у нього немає, і не розкрив таємниці, де вони переховуються. Обшук німців результатів не приніс. Євреї облаву пересиділи в криївці.

Таким чином вдалося врятувати кілька людських життів. Доля врятованих склалась по-різному. Одна із сестер змогла майже відразу після війни виїхати в Ізраїль. Інша ж не мала можливості покинути Україну до 1958 р. Весь цей час, проживаючи вже в м. Корці, вона навідувалась у рідне село Кобильня, до родини Ковальчуків, з якими підтримувала теплі, дружні стосунки і завжди залишалась тут на кілька днів. Виїхавши нарешті до Ізраїлю, продовжувала надсилати звідти своїм односельчанам листи.

Одна із врятованих уже в роки незалежної України (у 1993 чи 1994 р.) поверталася кілька разів відвідати рідні місця і зустрітися з тими людьми, що мали причетність до її порятунку. Збереглося кілька фото з тієї зустрічі.

Показовим є й ставлення до євреїв у ті роки все того ж села і представників українського націоналістичного підпілля та бійців УПА. Так, очевидці розповідають про випадок, коли один із мешканців села Кобильня, що входив до одного із упівських загонів і був поранений, переховувався разом із євреями у садибі селянина Ковальчука Івана Олексійовича. Щоправда повстанець, зайшовши вночі до «клуні» і виявивши, що він тут не один, вранці все ж попередив господарів, що там ховаються і євреї. Гадаємо, що таких випадків можна навести значно більше, але це питання потребує окремого дослідження. Щодо участі місцевого українського населення у протиеврейських акціях мешканці даного села не пригадують. Натомість пригадують акти українсько-польського протистояння на даній території.

Мешканці Кобильні, що тоді були ще підлітками, пригадують і зустрічі з євреями-втікачами на околиці лісу, коли ті попросили в них поїсти, переміщуючись до лісів Житомирщини.

Отже, на українсько-єврейські взаємини в роки Другої світової війни давні стереотипи та характер співжиття цих етносів у міжвоєнний період свій відбиток наклали лише частково. У конкретних ситуаціях німецької окупації поведінка українського населення Волині визначалася моральними засадами, людяністю, співчуттям до своїх євреїв. Загалом же ця тема потребує окремого комплексного дослідження.

Олексій Гончаренко (Переяслав-Хмельницький)

**Політика нацистського геноциду
і участь місцевого населення Київщини
у порятунку євреїв
(за документами радянських спецслужб)**

Політика нацистського геноциду, що проводилась у Європі та на території всіх окупованих вермахтом республік СРСР, є концентрованим вираженням антигуманних цінностей тоталітарної ідеології, що поставила за мету повне знищення етносу, оголошеного колективним расовим та політичним противником режиму. Нацисти, окупувавши територію України, прагнули вивільнити деструктивну енергію мас, перетворивши суспільство на помічника у реалізації своїх планів. В окремих роботах доводиться, що випадки участі представників місцевого населення у порятунку євреїв не були поодинокими. Значну кількість відповідних фактів називає Я. Сусленський¹. Ж. Ковба присвячує свої дослідження ситуації, що склалася на окупованій території західних областей України². У матеріалах, зібраних Б. Забарко, що базуються на свідченнях очевидців та безпосередніх учасників трагедії, відкрито невідомі сторінки порятунку

¹ *Сусленський Я.* Справжні герої. Про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду. — К., 1993. — 148 с.

² *Ковба Ж.* Форми ситуативної допомоги і рятування євреїв місцевим населенням Східної Галичини в роки німецької окупації // Запорожские еврейские чтения. — Вып. 3. — Запорожье, 1999; Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду Другої світової війни // Запорожские еврейские чтения. — Вып. 4. — Запорожье, 2000; «Білі плями» історії Голокосту галицьких євреїв // Пам'яті трагедії Дробицького яру. Матер. наук. конфер. — Харків, 1999; Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». — К., 1998. — 266 с.

євреїв³. І. Левітас присвячує своє дослідження ситуації, що склалась в окупованому Києві⁴. Надзвичайно важливими є міркування М. Феллера, який доводить відсутність етнічних антагонізмів між українцями та євреями⁵. Незважаючи на значний доробок вітчизняних вчених у вивчення зазначеної проблеми, не існує жодного комплексного дослідження, яке розглянуло б проблему участі місцевого населення Київщини в порятунку євреїв. Початковий етап вивчення проблеми сприяє появі праць, автори яких звинувачують українське суспільство в участі у масових акціях знищення єврейського населення⁶.

Відповідно до зазначених обставин, завданням даної роботи є дослідження проблеми участі українців у порятунку єврейського населення, доведення того факту, що, незважаючи на жорстокий нацистський окупаційний режим, місцеве населення, більшість якого становили українці, взяли участь у порятунку жертв режиму. Джерельною базою праці є архівно-кримінальні справи на службовців української поліції та працівників цивільної адміністрації Рейскомісаріату «Україна», які вперше вводяться до наукового обігу. Це постанови про арешт, постанови про пред'явлення обвинувачення, протоколи судових засідань, матеріали речових доказів. Важливе місце займають протоколи допитів заарештованих, обвинувачених та свідків. Розглядаючи ці матеріали, необхідно враховувати специфіку юридичної (формально-визначеної) та фактичної процедури допитів, які були проведені відповідальними працівниками Київського обласного управління та відповідних районних відділень МДБ, НКО «СМЕРШу». Незаперечно, що з боку слідчих застосувався тиск, погрози, шантаж та прямий фізичний вплив на осіб, які проходять у цих кримінальних справах. Очевидно, що в матеріалах обвинувачення присутні обмови обвинувачених свідками подій, викликані особистими образами, самообмови, а також відсутність бажання об'єктивних відповідей на запитання, поставлені слідчими, адже при відповідному складі злочину до обвинувачених могла бути застосована вища міра покарання тощо. Окрім того, в матеріалах кримінальних справ присутні окремі невідповідності між протоко-

³ Живыми остались только мы: Свидетельства и документы / Ред.-сост., авт. предисл. и комент. Б. Забарко— К., 2000. — 578 с.

⁴ *Левитас И.М.* Праведники Бабьего Яра. — К., 2001. — 256 с., ил.

⁵ *Феллер М.Д.* Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. — Дрогобич, 1998. — 376 с., з іл.

⁶ *Ляховицкий Ю.* Катастрофа: как ее хотят видеть на Украине; *Ю. Ляховицкий, Ю. Субочева.* Катастрофа в исторической ретроспекции // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины» 29–30 мая 1997 г. Доклады и сообщения. — Запорожье, 1997.

лами допитів свідків і обвинувачених, заяви підсудних на судових засіданнях про застосування неправомірних дій слідчих, відповідні заяви в проханнях про помилування тощо. В обмежених розмірах застосовувався метод перехресного допиту свідків та обвинувачених, співставлення й перевірка отриманих доказів. В окремих випадках застосувалась невірна юридична кваліфікація вчинених злочинів. Деякі слідчі не звертали уваги на факти порятунку мирного населення, вчинені колаборантами, уникаючи викликів на допити в якості свідків осіб, про яких йшлося у відповідних заявах обвинувачених. Так, колишній поліцейський, який після звільнення з поліції виконував обов'язки сільського старости, свідчив, що у своєму селі переховував близько десяти чоловік радянських громадян, серед яких були і євреї⁷. Ці дані не були перевірені. Відсутні вони і в запитаннях слідчого до свідків. Проте співставлення фактів, що увійшли до матеріалів справи, доповнення даними інших архівних блоків, зокрема Ф. 6 (архівно-слідчі справи на реабілітованих радянських громадян), дозволяє виділити окремі сюжети, що мають під собою об'єктивну реальну основу. Користуючись блоками архівно-кримінальних справ, необхідно враховувати дотримання методів дослідження історичної та юридичної науки. Хронологічні межі розглянутих кримінальних справ належать до 1943–1944, 1945–1948 рр., 1950 р. Змістовна частина першого блоку належить до періоду, коли з визволенням території Київщини були проведені арешти та слідство над колаборантами. Другий блок стосується тих осіб, які після вторинного призову до діючої армії, досить часто маючи радянські військові нагороди, повертались до рідних домівок і за свою службу в окупаційних органах влади потрапляли під слідство. Останній блок кримінальних справ, як правило, стосується осіб, що переховувались в інших областях УРСР і республіках СРСР, але були виявлені й відправлені на території, де вчинили злочини, для проведення відповідного слідства. Таким чином, матеріали архівно-слідчих справ є цінним джерелом з вивчення зазначеної проблематики. Цей блок матеріалів є єдиним з усіх радянських архівів, у яких називається національність жертв нацистів та не використовується термін «мирні радянські громадяни», який і до сьогодні унеможливує повноцінне вивчення проблеми геноциду єврейського народу України та участі місцевого населення в порятунку жертв нацистського режиму.

Значна кількість виявлених фактів участі місцевого населення Київщини в порятунку євреїв дозволяє структурувати їх за критеріями мотивів дій рятівників, віковими і соціальними групами суб'єктів, що перебували в зоні впливу нацистського окупаційного режиму. Особливості сучасного

⁷ ДА СБУ, ф. 5, спр. 63424, арк. 97.

юридичного забезпечення використання цих архівних справ не дозволяють називати конкретні імена рятівників, жертв та осіб, що брали участь як у їх переслідуванні й знищенні, так і порятунку.

Під терміном «геноцид» розуміються дії, вчинені з наміром повного або часткового знищення будь-якої національної, расової чи релігійної групи. Щодо українців також проводилась політика геноциду. Проте лише щодо євреїв проводились заходи тотального геноциду. Усі виявлені євреї та особи, що мали кровну близьку спорідненість, підлягали фізичній ліквідації, а напередодні проведення акцій знищення користувалися особливим політико-правовим статусом, відмінним від інших категорій населення. Під терміном «місцеве населення» розуміються представники всіх національностей, які мешкали на окупованій території Київщини. Під порятунком розуміються виключно некорисливі дії представників місцевого населення. Так, начальник Узинської районної поліції затримував на дорогах євреїв, що намагались втекти з Києва. Отримавши певні цінності, він їх відпускав, заарештовуючи через певний час. Після того як у переслідуваних нацистами євреїв закінчувались кошти, він їх заарештовував⁸. Ці дії не можуть бути визнані порятунком, хоч при деяких сприятливих обставинах євреї могли втекти від цього хабарника, який за грабунки населення був знятий з посади окупантами і протягом кількох місяців перебував під слідством⁹.

У першу чергу участь в порятунку євреїв брали їхні родичі українського походження. У багатьох випадках майбутнє євреїв залежало від позиції їхніх родичів, які мали іншу етнічну приналежність. Так, у січні 1943 р. у м. Баришівка був заарештований громадянин, який звинувачувався у тому, що його дружина — єврейка. Під час слідства, яке тривало 25 днів, начальник поліції та слідчий використовували фізичні методи впливу¹⁰. Проте він усі звинувачення відкидав. Особиста позиція цього чоловіка врятувала всю його сім'ю. Виявляється, що до Баришівки він прибув з м. Тального. Вперше він був заарештований в Тальному у вересні 1942 р., коли після поранення на фронті перебував у лікарні. Причиною арешту була національна приналежність його дружини. Під арештом перебував у тальнівській комендатурі. Разом з ним утримувалась дружина та 6-річна дочка. При сприянні знайомого поліцейського, колишнього працівника тальнівського елеватора, якому довелось їх охороняти, ця сім'я змогла втекти з міста. Проте у чоловіка відкрились фронтві рани, і вони змушені були зупинитись у Баришівці, де легалізувались¹¹.

⁸ Там само, ф. 5, спр. 61036, арк. 10.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 229, арк. 114.

¹⁰ ДА СБУ, ф. 5, спр. 61695, арк. 27.

¹¹ Там само, спр. 23828, т. 2, арк. 293–294.

В інших випадках, незважаючи на допомогу родичів, євреям не вдавалося врятуватись. Так, житель м. Чорнобиль після масових розстрілів євреїв намагався врятувати свою дружину, яка була родичкою Л. Кагановича. Він переховував її у знайомих, відвозив у ліс. Проте взимку 1941 р. дружина, яка відморозила ноги, змушена була повернутись додому. Через кілька хвилин після її появи у будинку з'явився поліцейський, який незважаючи на прохання чоловіка залишити дружину все ж заарештував її. Не маючи сили йти, вона повзла по вулиці, а поліцейський у присутності дітей підганяв її ударами приклада гвинтівки. На початку грудня 1941 р. вона разом з іншими заарештованими 45-ма євреями була розстріляна¹².

Проти знищення своїх родичів єврейського походження протестували й представники місцевого цивільного населення. Вони намагалися довести їх українське походження, і в окремих випадках це вдавалося. Так, чоловік, дружина якого була єврейкою за національністю, не дивлячись на те, що поліція відібрала радянський паспорт, в якому була зафіксована національність, зумів довести, що його дружина є україночкою. При цьому йому довелося зібрати відповідні підписи від жителів села Слобода Тетіївського району, а також доставити двох свідків із с. Дзвіняче¹³. Отже, трагічні події не проходили при мовчазній згоді свідків злочинів окупантів. Під час розстрілів дітей, матері або батьки яких були неєврейського походження, вони намагалися їх врятувати. Не всім вдавалось це здійснити. Але твердження, що розстріли євреїв відбувались при мовчазній згоді або нейтралітеті місцевого населення, є невірними.

Однією з форм участі у порятунку було відвідування ув'язнених євреїв, які перебували в гетто та таборах праці. Метою відповідних дій була передача продуктів харчування. В умовах нацистських таборів це була суттєва допомога. Незважаючи на побиття, застосовуване табірною адміністрацією, вони продовжували відвідувати своїх рідних¹⁴. В окремих випадках окупанти розстрілювали осіб, що перебували у шлюбно-сімейних відносинах з особами єврейської національності. Названа обставина стосується чоловіків. Так, у с. П'ятигори Тетіївського району була розстріляна єврейка, одружена з українцем. У сім'ї було троє дітей. Через деякий час, як колишній радянський активіст, був заарештований і її чоловік. Не довівши вину, його готували до звільнення, але один із поліцейських заявив: «Кого ви звільняєте? Його дружина — жидівка і при радянській владі була активісткою, а вдома залишилося троє жиденят. За те, що він це приховав, його дуже побили, направили до єврейської каме-

¹² Там само, спр. 56141, арк. 37, 52, 91–92.

¹³ Там само, спр. 63088, т. 2, арк. 149.

¹⁴ Там само, спр. 2797, арк. 79–81.

ри і вивезли до Києва. Його подальша доля для мене невідома»¹⁵. Таким чином, сімейні зв'язки з євреями виступали як обтяжуюча обставина і в окремих випадках ставали підставою для застосування репресій. Зауважимо, що мати намагалась врятувати невістку, сина та трьох онуків. Проте їй це не вдалося. Доля чоловіка та дітей, яких відправили до Києва, залишилась невідомою. Жінка, яка намагалась врятувати сім'ю сина була неписьменною, а тому разом з нею до поліції зверталась інша мешканка села, яка допомагала готувати відповідні заяви.

Місцеве населення намаглося хоч чимось допомогти заарештованим євреям. Так, у серпні 1943 р. були заарештовані 9 євреїв, що залишились у Тетіївському районі. Односельці заарештованих, яких відправляли до Києва, намагались передати їм воду та продукти харчування. При цьому охоронці при наближенні до ешелону обстрілювали цих людей¹⁶.

Восени 1941 р. значна кількість євреїв намагалась переховатись у селах області, знайшовши тут тимчасовий порятуюнок. Громадянка, що переховувала єврея, свідчить про обставини його арешту і свою поведінку: «В листопаді 1941 р. [...] прийшов до мене в будинок з гвинтівкою і ще з одним поліцейським, і вони заарештували у мене в будинку громадянина, що евакуювався з Києва, за національністю єврея, і посадили в холодний сарай. Вранці, коли я прийшла передати йому передачу, там було ще троє євреїв. І в цей же день цих заарештованих, ще з трьома єврейськими сім'ями відправили до поліції»¹⁷. Отже, знаючи про майбутнє заарештованих євреїв, місцеве населення намаглося всіляко допомогти їм.

Відомі також випадки, коли місцеве населення брало участь у порятунку дітей розстріляних євреїв. Так, у м. Тараща вихователька дитячого будинку М.С. Грабовська врятувала єврейську дитину Розу Факторович¹⁸. У м. Жашкові у місцевій жительки переховувалась дівчинка, яка випадково врятувалася під час розстрілу її родичів у м. Ставище. До цього вона певний час проживала у мешканців м. Ставище. Була заарештована поліцією і відправлена до Німеччини. Після закінчення війни повернулась додому¹⁹.

Особливо складно проходив порятунок євреїв чоловічої статі, що мали призовний вік. Під особливим контролем окупантів перебували всі німецькі чоловіки. При відсутності документів, які засвідчували звільнення з полону, вони вважались втікачами, а відтак їхнє майбутнє, незалежно від національної приналежності, було проблематичним. Проте і в цих ви-

¹⁵ Там само, спр. 62641, арк. 82.

¹⁶ Там само, арк. 68.

¹⁷ Там само, спр. 67073, арк. 32.

¹⁸ ДАКО, ф. Р-4758, оп. 2, спр. 45, арк. 8.

¹⁹ ДА СБУ, ф. 5, спр. 57727, т. 2, арк. 181.

падках їм допомагали. Чоловіки, що різними шляхами звільнялись з німецького полону, намагались потрапити до своїх рідних домівок. Сім'ї, що складались з представників інших національностей, не відмовлялись надавати допомогу. Так, восени 1941 р. до сім'ї повернувся з німецького полону поранений Гендельман Д., який мав легальне прізвище Герман. Увесь період окупації його переховувала дружина – українка. Кілька разів у квартирі, де проживала ця сім'я, поліція та місцеві жителі проводили обшук. Проте дружина так майстерно влаштувала схованку, що, незважаючи на кілька обшуків, поліція так і не змогла його знайти²⁰. Так завдяки діям дружини Герман був врятований. Відомі й інші, але трагічні випадки. Так, у с. Вільшани у 1943 р. до дружини українки повернувся з полону чоловік, що був євреєм. Через 9 днів він був заарештований місцевою поліцією і розстріляний²¹. Аналогічні події відбулись у с. Борове Фастівського району взимку 1941 р. Єврей, який повернувся до своєї дружини українки, також був заарештований поліцією і відправлений у табір військовополонених на ст. Васильків–І²².

У с. Кислівка Таращанського району в сім'ї вчителя Борисенка Микити п'ять днів переховувався військовослужбовець Червоної Армії єврей за національністю²³. У вересні 1943 р. в партизанський загін ім. Щорса, який діяв на території Ржищівського, Бориспільського та Переяславського районів, вступили два євреї — Естрин Б.М. та Нун Є.Я.²⁴ До вступу в партизанський загін вони повинні були переховуватись, отже, невідомим місцевим жителем були врятовані від знищення. У с. Довга Гребля Богуславського району в сім'ї місцевого мешканця переховувався єврей. У березні 1942 р. він був заарештований поліцейським і розстріляний у с. Медвин²⁵.

Час від часу в населених пунктах області виявляли євреїв. Так, 13 листопада 1942 р. в с. Лобачев Володарського району гестапо заарештувало 5 євреїв²⁶. Прізвища осіб, які намагались їх врятувати, залишились невідомими. Розповідь про подібні випадки можна продовжити. Так, у с. Байбуз Черкаського району до січня 1942 р. у місцевих селян переховувались єврейки Грабовські. Проте їм врятуватись не вдалося. Після арешту, проведеного поліцією, вони були страчені²⁷. Під час арешту та наступ-

²⁰ Там само, ф. 6, спр. 70985-ФП, арк. 19, 20, 30, 39, 52.

²¹ Там само, ф. 5, спр. 48402, арк. 128.

²² Там само, спр. 39182, арк. 13.

²³ ДАКО, ф. Р-4758, оп. 2, спр. 45, арк. 8, 23–24.

²⁴ ЦДАГОУ, ф. 130, оп. 1, спр. 387, арк. 14.

²⁵ ДА СБУ, ф. 5, спр. 57104, арк. 47.

²⁶ ДАКО, ф. Р-4758, оп. 2, спр. 13, арк. 41.

²⁷ Там само, спр. 51, арк. 13.

ного розстрілу євреїв с. П'ятигори до с. Олександрівка втекла єврейка та її дочка. Увесь наступний період окупації вона переховувалась у цьому селі. Окремі мешканці с. П'ятигори знали про місце переховування і повідомляли її про події, що відбувались у селі²⁸.

Отже, представники місцевого несеврейського населення, не боячись загрози жорстоких покарань, намагалися надати притулок своїм співвітчизникам. Незважаючи на активні дії місцевих колаборантів та антисемітську пропаганду, окупантам не вдалося перетворити місцеве населення на бездумного виконавця своїх злочинних планів. В окремих випадках порятунок набував форми колективного протесту. Так, на початку жовтня 1941 р. у с. Лельов, Чорнобильського району з Києва прибули дві радянські громадянки єврейської національності з двома маленькими дітьми. Чоловік однієї з прибулих до війни працював начальником Чорнобильського райвідділу НКВС. Ці дві жінки зібрали у жителів зазначеного села підписи про те, що їхні чоловіки — росіяни і для населення нічого поганого не вчинили. У цьому ж селі переховувався єврей на прізвище Капуста²⁹.

З арештом своїх знайомих, євреїв за національністю, не погоджувались їхні колеги по роботі та особи, що перебували у близьких стосунках. Так, у січні 1942 р. Баришівською жандармерією була заарештована медсестра хірургічного відділення місцевої районної лікарні, яка звинувачувалась у тому, що вона належить до єврейської національності. Незважаючи на загрозу покарання, з неодноразовими проханнями про звільнення до жандармерії зверталися її співробітники. З аналогічним проханням звертався і писар сільської управи с. Мала Стариця цього ж району. Про надання допомоги він просив перекладача жандармерії, яка відповіла: «У мене сьогодні немає настрою, а тому я по даному питанню розмовляти не буду»³⁰.

Поряд з тим, що частина українських поліцейських брала участь у знищенні євреїв, знаходилась не менш значна їх кількість, яка брала участь у їхньому порятунку. Випадки участі поліцейських у порятунку євреїв не були поодинокими. Ця обставина свідчить не про містичний антисемітизм, начебто характерний для українців, а навпаки — доводить помилковість цієї тези. Багато поліцейських не бажали брати участь у каральних акціях окупантів і при найменшій можливості уникали виконання наказів. Очевидець масового розстрілу у м. Яготині розповідав, що бачив, як заступник начальника районної поліції бив поліцейського, який не бажав брати участі в розстрілі³¹.

²⁸ ДА СБУ, ф. 5, спр. 39804, т. 2, арк. 180.

²⁹ Там само, спр. 56588, арк. 126, 150.

³⁰ Там само, спр. 23828, т. 2, арк. 229.

³¹ Там само, спр. 63148, арк. 290.

Згідно з протоколом судового засідання військового трибуналу Київського військового округу від 21 квітня 1959 р., свідок — єврейка за національністю розповіла про обставини свого порятунку під час масового розстрілу в с. П'ятигори Тетіївського району, що відбувся 16 грудня 1942 р.: «Я стала просити поліцейського [...], з яким чоловік раніше працював на залізній дорозі, і поліцейського [...], якого знала з дитинства, щоб вони врятували мені життя. Моя мати також просила їх попросити німців, щоб нас не розстріляли. Поліцейські вивели мою матір із сараю, а мені наказали відійти в сторону. Я подивилася в щілину сараю і побачила, як розстрілювали мою матір біля ями. У той же день мене відправили в Тетіївську райміліцію, а після того, як мій чоловік знайшов людей, що погодились сказати, що я не єврейка, а українка, мене відпустили»³². Під час розстрілу саме поліцейські сказали німецькому офіцеру, що вона не єврейка, а українка і привезена в с. П'ятигори помилково³³. В процесі проведення ідентифікації, поліцейські вилучили паспорт цієї громадянки, в якому було зафіксовано її єврейську національність. Документи були вилучені саме в той момент, коли вона перебувала на перевірці³⁴. Незважаючи на це, чоловіку вдалося врятувати свою дружину. Очевидно, що поліцейські «не помітили» відповідної відмітки в паспорті. Після розстрілу 8 чоловік, належність яких до єврейської національності була сумнівною, були відправлені в сільську управу, в якій німці проводили попередню ідентифікацію. В результаті два чоловіки були відправлені назад на територію П'ятигорської МТС і розстріляні³⁵. Інших громадян було направлено для проведення ідентифікації в районну поліцію. Радянськими громадянами було взято на виховання двох малолітніх дітей розстріляних сестер єврейок с. Кашперовка Тетіївського району. Одну з дівчаток взяв начальник Кашперовської кушової поліції³⁶. Це був досить молодий чоловік, приблизно 1920 року народження³⁷. За його пропозицією місцевий житель взяв на виховання другу дитину. Обставини справи показують матеріали допиту свідка від 15 квітня 1951 р.: «Запитання: Скажіть, Ви брали на виховання дочку розстріляної єврейки в період окупації?»

Відповідь: Так, у період німецької окупації я брав на виховання дочку розстріляної єврейки. Це було в кінці 1942 р. Цій дівчинці було тоді два з половиною роки. Вона й нині проживає у мене.

³² Там само, спр. 63088, т. 4, арк. 41, 42.

³³ Там само, т. 2, арк. 148.

³⁴ Там само, т. 2, арк. 149.

³⁵ Там само, т. 1, арк. 256.

³⁶ Там само, спр. 39804, т. 1, арк. 43.

³⁷ Там само, спр. 64790, арк. 38.

Запитання: При яких обставинах ви взяли дочку розстріляної єврейки?

Відповідь: Взяти на виховання дочку розстріляної єврейки мені запропонував начальник кушової поліції [...]. Я погодився, порадився з дружиною і взяв одну дівчинку. [...] А другу дівчинку взяв сам [...]. Це були діти двох розстріляних сестер єврейок – прізвища їх точно не знаю, але говорили, що Гейфман.

Запитання: Чи відомо вам, що ці дві сестри були розстріляні?

Відповідь: Так, мені відомо, що ці дві сестри єврейки були розстріляні в с. П'ятигори Тетіївського району Київської області. Про те, що вони розстріляні, мені сказав начальник поліції [...], коли пропонував взяти дівчинку на виховання. Подробиць він мені не розповідав, але я і сам не запитував, а мені він лише сказав, що матері двох дівчаток розстріляні, а дівчаток розстрілювати пожаліли і привезли із села П'ятигори»³⁸.

Випадки, коли українські поліцейські брали участь у порятунку євреїв, не були поодинокими. Так, згідно із свідченнями мешканця м. Біла Церква, єврея за національністю, у роки окупації він переховувався від переслідувань нацистів, а легалізуючись працював на Денихівському цукровому заводі у Тетіївському районі. У березні 1943 р. він був заарештований і відправлений у гестапо м. Біла Церква. Дізнавшись про його кваліфікацію, працівники гестапо використали цього громадянина як бетонувальника. Від смерті його врятував український поліцейський. «Цим бетонуванням я займався місяців два, приблизно липень і серпень 1943 р. Коли моя робота закінчувалась, один поліцейський попередив, що мене після закінчення роботи розстріляють. У зв'язку з цим я здійснив втечу з двору гестапо і таким чином уникнув розстрілу»³⁹.

Окремі поліцейські брали участь у визволенні з німецького полону своїх родичів єврейського походження, які були представниками так званих «змішаних шлюбів». Один із врятованих свідчив, що у його звільненні брав участь поліцейський с. Корніївна Баришівського району, родич по батьківській лінії⁴⁰. В окремих випадках поліцейські попереджали про можливість арешту. Інколи цього вистачало для порятунку. Так, була попереджена про можливість арешту громадянка, яка мала чоловіка єврея за національністю. Попереджена поліцейським, вона змогла врятуватися⁴¹.

Однією з форм участі поліцейських у порятунку євреїв була видача офіційних документів, які не рятували, але давали шанс на продовження життя. Так, один з поліцейських, володіючи інформацією про національ-

³⁸ Там само, спр. 39804, т. 2, арк. 137, 138.

³⁹ Там само, спр. 63267, арк. 243–244.

⁴⁰ Там само, спр. 51718, т. 2, арк. 137.

⁴¹ Там само, спр. 70029-ФП, арк. 121–122.

ну приналежність громадянки, яка звернулася за допомогою, видав їй довідку про те, що вона єврейка-вихрест. Насправді це не відповідало дійсності. Поліцейський знав її по довоєнному періоду. В одному будинку з нею проживала його дружина. Наприкінці 1942 р. ця громадянка була викликана до гестапо і незабаром розстріляна. Але було збережено життя дітям⁴².

На окремих поліцейських намагалися вплинути члени їхніх сімей. Так, дружина поліцейського Фастівської поліції, випадково побачивши, як її чоловік знущається над заарештованими євреями, звернулася до нього з проханням покинути службу⁴³.

Місцевих євреїв попереджали про небезпеку розстрілу працівники цивільних органів влади. Так, працівник управи Баришівського району, який, виконуючи службові обов'язки, проводив реєстрацію євреїв, попередив двох чоловік про можливість розстрілу⁴⁴. Староста с. Козаківка Таращанського району свідчив про факт переховування у селі 10 євреїв⁴⁵. Голова Ставишанської районної управи свідчив, що у жовтні 1941 р., не дивлячись на заборону німецької влади, розпорядився про видачу євреям продуктів харчування⁴⁶. Відомі випадки, коли під час процедури ідентифікації представники цивільних органів влади засвідчували неєврейське походження причетних на знищення^{47,48}. Напередодні арешту писар управи с. Горошків Тетіївського району попередив своїх сусідів, що за ними прибула поліція⁴⁹. Попереджена сім'я змогла вчасно втекти. В редакції газети «Дзвін волі» м. Біла Церква переховувались два євреї Йолкін і Гінзбург⁵⁰.

Отже, незважаючи на жорстокий окупаційний режим, місцеве населення Київщини брало участь у різних формах допомоги євреям. Німецьким окупантам не вдалося деструктурувати соціальні зв'язки, що існували в українському суспільстві, та дегуманізувати усталену систему моральних цінностей.

⁴² Там само, спр. 6717, т. 2, арк. 257, 258, 371.

⁴³ Там само, спр. 62901, арк. 38.

⁴⁴ Там само, спр. 39144, арк. 26.

⁴⁵ Там само, спр. 63424, арк. 96,97.

⁴⁶ Там само, спр. 50670, арк. 42.

⁴⁷ Там само, спр. 2789, т. 2, арк. 122.

⁴⁸ Там само, спр. 56724, арк. 56.

⁴⁹ Там само, спр. 2789, т. 1, арк. 213.

⁵⁰ Там само, ф. 6, спр. 72222-ФП, арк. 61, 77–78.

Тетяна Пастушенко (Бровари)

До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини

Становище етнічних українців у Третьюму райху, а тим більше питання взаємовідносин у середовищі цих робітників майже ніколи не досліджувалося вітчизняними науковцями. Разом з тим, подібна постановка проблеми представляє досить значний простір для історичних, соціологічних, психологічних та етнонаціональних досліджень. У даному повідомленні спробуємо коротко означити приблизне коло питань.

Переважаюча більшість етнічних українців була доставлена в Райх з окупованої території України впродовж 1942–1944 рр. внаслідок жорстокого примусу. Разом з тим відомо, що до Німеччини українські цивільні робітники почали прибувати ще влітку 1941 р. — це жителі областей, що увійшли до дистрикту «Галичина»¹. Архівні документи також свідчать, що українці працювали на німецьких підприємствах починаючи з вересня 1940 р.² Це були робітники з числа емігрантів-заробітчан, які виїхали до європейських країн у 30-х роках, де їх і застала Друга світова війна.

Як відомо, у нацистській Німеччині становище іноземних робітників безпосередньо залежало від національності і відповідно «раси», а також від політичних критеріїв — зв'язків Райху з країною, звідки походив іноземний робітник³.

¹ Львівські вісті. — 1941. — 8 листоп.

² ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 127 «Анкеты на лиц, уроженцев Украины, работавших в 1943–1945 гг. в Германии и получивших трудовые книжки на бирже труда в г. Бранденбурге».

³ Europa und der «Reichseinsatz»: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Ulrich Herbert (Hg.). — Essen, 1991. — S. 14.

Етнічні українці в нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних робітників, і, відповідно, їхні умови життя та праці значно відрізнялися.

Українці з Радянської України, незалежно від того, поїхали вони в Райх добровільно чи примусово, підпадали під категорію «остарбайтерів» (східних робітників), або росіян, як офіційно називали в нацистській Німеччині цивільних робітників з окупованих територій Радянського Союзу. «Східні робітники» становили найчисленнішу і одночасно найбільш безправну групу серед іноземних робітників. «Остарбайтерів» суворо ізолювали і від німецького населення, і від інших іноземних робітників, використовували на виробництві виключно великими групами, утримували в огорожених таборах під охороною, обмежували особисту свободу. Обов'язковим було постійне носіння спеціального розпізнавального знаку «OST» на верхньому одязі. Заборонялося задоволення духовних потреб⁴. У поєднанні з дискримінаційною заробітною платою і важкою некваліфікованою працею, поганим харчуванням та примітивними побутовими умовами життя «остарбайтера» майже неможливо відрізнити від становища раба. Таким чином, українців з СРСР нацистські чиновники позбавили елементарних прав людини на достойні умови життя і навіть права на національне визнання.

Галичани з колишніх земель Австрійської імперії, які до 1939 р. не входили до Радянського Союзу, були на правах чужинців, до яких німецьке населення ставилося напівприсяжно, що в свою чергу передбачало деякі формальні «привілеї» порівняно з польськими робітниками та «остарбайтерами»: вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальних знаків на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та цензури, отримувати допомогу громадських організацій, задовольняти духовні потреби, дещо кращі умови проживання та харчування. За ними зберігалася і самоназва «українці», вони мали низку своїх легальних громадських організацій: Український центральний комітет (УЦК), а також Українська Установа Довір'я (УУД), які допомагали їм пережити лихоліття перебування на роботах у Третьому райху⁵. Проте

⁴ *Herbert Ulrich*. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. — Bonn, 1999. — S.179.

⁵ Детальніше див.: *Лапан Т.* Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах у Німеччині під час Другої світової війни // *Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентів України* / Ред. А.О. Чемерис. — Львів, 2004. — Вип. 6. — С. 176–181.

загалом жителі Західної України перебували у такому ж підневільному становищі, як і радянські українці: вони не могли ні залишити своє робоче місце, ні обирати для себе вид діяльності чи професію.

Становище українських робітників-емігрантів залежало від того, з якої європейської країни вони потрапили до Німеччини. Значну групу становили українські емігранти, що прибули на роботу до Райху із Франції. Згідно з дослідженнями С. Качараба, Франція була центром міжвоєнної трудової імміграції, куди в пошуках роботи стікалися переселенці з Польщі взагалі, і Західної України зокрема⁶. За даними, наведеними в його статті, із Західної України в період з 1926 по 1938 р. до Франції емігрувало понад 54 тис. українців⁷. Це були переважно вихідці із села та особи без визначеного фаху і лише 7,5 відсотка становили шахтарі та кваліфіковані робітники⁸. Архівні документи — анкети українців, які отримали трудові книжки на біржі праці в м. Бранденбург, дають можливість провести невеликий порівняльний аналіз українських робітників, що прибули до Німеччини з Радянського Союзу, Генерал-губернаторства та Франції⁹. Із 108 анкет, представлених у справі, 42 належали українцям із Франції, 35 — із Галичини, та 30 із «Окупованих східних територій», як зазначено в документі. З першого погляду впадає в очі надзвичайно юний вік українців-«остарбайтерів» (переважно 1922–1927 рр.н.), половину з яких становили жінки, що використовувалися на важких некваліфікованих роботах. У даній справі містяться анкети українців з Генерал-губернаторства як дуже юного віку (1929 р.н.), так і дорослих чоловіків та жінок 40–50-ти років як кваліфікованих промислових робітників, так і осіб без особливої професії, нерідко зустрічаються анкети окремих родин¹⁰.

Українці з Франції були виключно кваліфікованими промисловими робітниками 30–40-ка років, які в Бранденбурзі працювали на фірмі Адама Опеля. Всі вони мали французькі паспорти, і, відповідно, можна припустити, перебували на становищі французьких робітників, що, в свою чергу, передбачало можливості вільного пересування, наявність відпусток, достойні умови життя і навіть можливості заробітку.

⁶ Качараба С. Трудова еміграція із Західної України у Францію (1919–1939 рр.) // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2002. — Вип. 8. — С. 95–107.

⁷ Там само. — С. 104.

⁸ Там само. — С. 102–103.

⁹ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 127 «Анкеты на лиц, уроженцев Украины, работавших в 1943–1945 гг. в Германии и получивших трудовые книжки на бирже труда в г. Бранденбурге».

¹⁰ Там само, арк. 123–125.

Дещо іншу ситуацію, в якій перебували французькі українці, змальовує у своїх спогадах колишній «остарбайтер» М. Коробенко, описуючи господарство свого хазяїна:

«У нашого хазяїна був один Тибінь Дмитро, що я казав, що він у французькій армії був, там його мобілізували, там же й українці у Франції були, він попав у плен. А жінка його у Тернопільській області жила і він її визвав, і вона приїхала, вони жили там... Внизу там була над річкою хата чи сарайчик, де жив цей Дмитро Тибінь із жінкою, син Василь...»¹¹

Жодних привілеїв цей робітник не мав, працював і жив у таких же умовах, як і українці з Радянської України.

Отже, етнічні українці в Райху не склали єдиної групи, і навіть контакти між цими групами були досить обмежені й не віталися нацистським керівництвом. Незважаючи на спільне етнічне походження, західних українців та східних розрізняли і соціальні та державні традиції, і різне становище в суспільстві нацистської Німеччини, різні ідеологічні переконання. У подібній ситуації стосунки між цими групами етнічних українців набували найрізноманітнішого характеру.

На жаль, ми не маємо поки що у своєму розпорядженні традиційних документів державних установ чи служб, які б торкалися або розкривали питання взаємовідносин у середовищі українських робітників. Тому більшість припущень і думок, висловлених у даному короткому повідомленні, зроблені на основі спогадів очевидців, колишніх примусових робітників.

Десь очікуваною була реакція східних українців на власну дискримінацію за національним принципом. Обурення. Обурення, яке висловлювалося навіть у листах, що старанно перевірялися нацистською цензурою. «Куди не підеш, то скрізь кажуть, що для руських нема нічого, но ви рідні подумайте, яка ж я руська». (Бугера Катерина з Київської обл., с. Борщагівка, 1943 р.)¹² Жорстоке ставлення не тільки з боку нацистського керівництва, а також і німецького населення тим більше було не завжди очікуваним, особливо на початку вербувальних компаній, бо, як писала у своїх спогадах Віра Фурсенко, німецькі солдати в Україні собі такої поведінки не дозволяли¹³. В деяких розповідях можна зустріти своєрідне пояснення такого презирливого ставлення до робітників з Радянського Союзу:

¹¹ Спогади Короленка М.М. Фонозапис, 15.04.2005 р.

¹² Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», КВ-10725/25, Л-544/25.

¹³ Фурсенко В.Г. ДИ-ПИ: Дни и годы / В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. — М., 1997. — С. 96–136.

«А нас вобіце... Нас вони цитали вобіце нізащо. Ми канєшо, ми... Шо ми жили при Сталіні погано, то погано, канєшино. Ми були, нуждалися в етому барахлі... Шо дійствіельно... Ми трохи й брехали. Кажуть, шо ви говорили, шо Росія така багата, а ви такі як цигани, мол ви такі,.. шо, знаєте, цієї одьожі нічерта не було. Ми кажем: «Це нас забрали із постелі, нас забрали, ми нічого не взяли з собою». Шо то трохи правди, то правда. А то що в нас ні чорта не було, то їй Богу не було і в шо одітись. Ох! Да...»¹⁴

Підтвердження цієї думки знаходимо і в спогадах іншої остарбайтерки Галини Касіч:

«Ми українці були найбідніші. Нас завжди можна було впізнати по одягу»¹⁵.

У своїх розповідях колишні примусові робітники наголошують не тільки на своєму принизливому, «особливому», становищі, пов'язаному з приналежністю до СРСР, а кожного разу акцентують увагу на самому принципі чіткого поділу робітників за національністю, оскільки в Радянському Союзі подібне питання нівелювалося як до війни, так і після:

«Там були табори строго по національностям. Говориш по-руськи, уже до українців не попадеш»¹⁶.

В цій ситуації закономірне обурення у східних українців викликало і дещо привілейоване становище українців із Західної України, оскільки вони вважали їх також приналежними до СРСР. Одночасно хотілося б зауважити: привілейоване становище французьких робітників чи голландських сприймалося як належне. Михайло Короленко:

«Наприклад, пивнушка. Оці із Західної України, вони ж користувалися правами такими, як німці. Наприклад, нам у пивнушку заборонялося зайти. То ми як прийдемо, всі у коридорі стоїмо, бармен вийде, гроші забрав і виносить пиво туди, в коридор. А ці ж з Західної України ідуть за столик сідають, там і п'ють. У них більше було прав, куди хоче — іде. Було так»¹⁷.

Контактування із галичанами давало й іншу реакцію українських «остарбайтерів», на яку нацистське керівництво, мабуть, не сподівалося — намагання офіційно довести свою приналежність до української національності. УЦК видавав галицьким українцям так звані виказки-аусвайси (посвідчення) про те, що їх власник є українцем з генерал-губернаторства¹⁸. Українці радянської України також намагалися отримати довідки,

¹⁴ Спогади Осадчук А.П. Фонозапис, 12.03.2005 р.

¹⁵ Спогади Касіч Г.В. Рукопис. 2003 р.

¹⁶ Спогади Бойка Л.П. Фонозапис 16.05.2004.

¹⁷ Спогади Коробенка М.М. Фонозапис, 15.04.2005 р.

¹⁸ Лапан Т. Зазн. праця. — С. 179.

які засвідчували б їх національну приналежність. Подібні прохання зустрічаємо у їхніх листах до батьків в Україну. Серед документів Переяславської районної управи Київської області вдалося знайти до двох десятків документів такого змісту:

«Посвідчення. Видано це посвідчення мешканцю міста Переяслава Дьогтяр Парасці Григорівні нар. 1923 р., яка в травні місяці 1942 р. виїхала на с.г. роботи до Великої Німеччини, втім, що вона є українка, православного віросповідання та що її батьки є також українці, по віросповіданню православні. 20.11.1942 р.».

Наскільки масовим було подібне явище, важко сказати, але відповідні дії нацистських чиновників на подібні, скажімо так, претензії з боку українських «остарбайтерів» маємо можливість встановити. У документальному фонді загального трудового табору Фалькензеє вдалося знайти цікавий лист від 8.12.1943 р. Це офіційна відповідь відділу іноземних робітників Агнесгофа. Наведемо його зміст:

«Надані нам у свій час східними робітниками:

№ 124 Слабицький Василь

765 Шум Агафія

933 Дударь Трохим

973 Швидкий Роман

1052 Білоус Володимир

1096 Гаврик Андрон

обґрунтування з метою визнати їх українцями ми відіслали до українського пункту зв'язку при обласному управлінні Бранденбурга. Звідти нам повідомили, що ці східні робітники не можуть вважатися українцями, оскільки вони походять із Рейхскомісаріату Україна, а не з генерал-губернаторства. Прохання повідомити про це східним робітникам і передати їх обґрунтування та фотокартки»¹⁹.

Цей невеликий документ досить чітко демонструє позицію нацистського керівництва щодо «особливого» статусу галичан. Ми можемо припустити, що питання полягало не в більшій чи меншій українськості жителів Західної чи Східної України і навіть не в діяльності УДК, як це намагаються показати його діячі, а в тому, що Галичина тривалий час належала до колишньої Австрійської імперії, і традиційна підтримка Німеччиною українців в Галичині — мала чітке спрямування проти поляків і проти СРСР.

Найчастіше модель поведінки між галичанами та східними українцями визначало ставлення до цілого комплексу питань: до нацистської Німеччини, до радянської влади, росіян і радянських військовополонених; ро-

¹⁹ ЦДАВОУ, ф. 3206, оп.6, спр. 307, арк. 5.

зуміння спільного національного походження та різниці в соціальному статусі, культурних та суспільних традиціях; питання національної ідентифікації. Якщо галичани чітко себе ідентифікували українцями, то для українців-«остарбайтерів» цей процес тільки починався, і їм доводилося ще й вибирати між своїм українським походженням і приналежністю до радянського суспільства. Нерідко в такому випадку віддавалася перевага останньому. На моє пряме запитання Михайлу Короленку, з ким товаришували іноземні примусові робітники в німецькому селі, він відповів так:

*«Значить ми групувалися так: росіяни й українці — оце окрема група була. Западніки, із Західної України, вони шото нас осторонь трималися. Осторонь трималися, вони більше дружили з поляками. Більше з поляками. А серед поляків були такі, що з нами дружили, а деякі на нас і дивиться не хотіли».*²⁰

Часто питання ставлення до радянської влади, до Радянської армії було основним вододілом між східними і західними українцями (а не «привілеї» нацистської влади) і призводило до відкритих конфліктів, про один з яких розповідала Надія Федорук:

*«А потом уже Олю прислали, вона тільки два года там побула. Из Западної. Идем якость з Надею, вона з Полтави, Надя, ми товаришували, идем ззаду. А вона [Оля] иде із своїми і розказує, шо як наші да то да сьо. А я й кажу: «А тебе не з'їли?» Я така була (сміється). Да як начала я їй давать. Набила. Кажу, закрой рот і не трогайте наших людей. Поняла? Бо ми вас тоже не любим».*²¹

Разом з тим часто на ідентифікацію до тієї чи іншої національної спільноти впливав меркантильний інтерес, адже в нацистській Німеччині питання національної приналежності було напряму пов'язане з виживанням, і подібна ідентифікація часто була формальною. Свого піку такий формальний пошук національної ідентифікації досягнув в останню фазу війни та після її завершення, особливо в середовищі так званих ді-пі (переміщених осіб), коли необхідно було визначитися, де ти хочеш жити і ким ти хочеш бути. Досить типовим можна назвати шлях, який пройшла українка із Миколаївщини, щоб залишитися на Заході і не бути депортованою назад до СРСР. Спочатку вони з чоловіком пішли до американської комендатури великого транзитного табору для остівців і розповіли, що вони західні українці і хочуть переїхати до своїх родичів. Коли їх перевели до польського табору Гота, то ситуація змінилася:

«По-польски мы не говорили, а с украинцами у поляков были очень и очень натянутые отношения. И назваться украинцем означало в луч-

²⁰ Спогади Коробенка М.М. Фонозапис, 15.04.2005 р.

²¹ Спогади Федорук Н.О. Фонозапис 10.09.2003.

шем случае быть выкинутым из лагеря. ...Так или иначе мы представились им русскими, но сказали, что мы никак не хотим возвращаться. Поляки нас успокоили. Так в одно мгновение я была вынуждена два раза поменять свою национальность»²².

Думки, наведені в даній публікації, вказують на окремі тенденції у стосунках між українськими примусовими робітниками, які вдалося помітити, досліджуючи проблему «остарбайтерів». Звісно, погляд вийшов дещо однобоким, оскільки ґрунтувався переважно на матеріалах зі Східної України.

Хотілося б звернути увагу ще на один нюанс. Розповіді колишніх «остарбайтерів» про галичан, як бачимо із наведених прикладів, мають досить негативний тон, містять зневажливі назви на кшталт «ці западніки», «бандери» і т. д. В подібному факті, на нашу думку, простежується не лише негативний досвід стосунків з жителями Галичини в нацистській Німеччині, але в більшій мірі повоєнний ідеологічний пресинг радянської пропаганди. І подібний факт ще раз вказує на користь подальшого вивчення середовища етнічних українців у нацистській Німеччині.

²² Фурсенко В.Г. Зазн. праця. — С. 120.

Національний аспект проблеми перебування іноземних військовополонених західних армій у радянському полоні

Такий аспект міжнаціональних відносин в Україні у 40–50-х роках ХХ ст., як взаємини між іноземними військовополоненими різних національностей, взаємини між іноземними військовополоненими і місцевим населенням, відносини з радянською владою, майже не висвітлено в спеціальній літературі. Головними джерелами інформації згаданих тем донедавна були лише спогади та мемуари колишніх військовополонених, високих радянських посадовців, офіцерів МВС та спецслужб, які за родом діяльності стикалися з військовополоненими і мінімально відобразили ці взаємовідносини; та й сама тема тривалий час була під забороною. Але з початком демократизації інформаційного простору в наковий обіг вводяться документи, які були практично не доступні вітчизняним та іноземним дослідникам. Це документи з колишнього партійного архіву (ЦДАГО України), архівів МВС, СБУ, російських архівів (РГВА, ГАРФ тощо).

У військах, які вели бойові дії на Східному фронті, були представники різних національностей. У зведенні «Про наявність військовополонених у таборах, на приймальних пунктах та в шпиталях» станом на 15 січня 1942 р. наведено такі цифри: із загальної кількості військовополонених (10 249 осіб) німців — 5111, румунів — 3604, фіннів — 311, угорців — 66, австрійців — 193, шведів — 25, росіян — 16, поляків — 48, словаків — 14, італійців — 52, чехів — 14, молдован — 4, греків — 2, українців — 17, євреїв — 2, литовців — 5, сербів — 2, іспанців — 12, норвежців — 1, голландців — 1, французів — 1, іранців — 20. Таке співвідношення кількості військовополонених за національним складом є показовим, і хоча протягом усього часу полону відсотковий склад національностей суттєво

змінювався, кількість різних національностей, які воювали на боці Німеччини, представлений майже повністю¹. До 13 серпня 1945 року у радянському полоні перебувало: німців — 1 780 321, австрійців — 119 656, угорців — 400 250, румунів — 114 515, чехословаків (чехів, словаків, русинів) — 32 306, поляків — 19 941, італійців — 19 810, французів — 12 761, югославів (сербів, хорватів, словенців, боснійців) — 9807, бельгійців — 1888, голландців — 1314, люксембуржців — 742, болгар — 278, данців — 235, швейцарців — 94, норвежців — 55, американців — 40, шведів — 31, греків — 22, англійців — 15, інших національностей — 20 601. Загалом 2 534 682 особи². Ця статистика дозволяє показати, яка величезна кількість представників різних національностей потрапила до радянського полону. Ось як оцінює національний склад німецької армії М.І. Бурцев: «У вермахті все більше ставало солдат, насильно мобілізованих в окупованих країнах. У деяких дивізіях кількість солдатів-німців сягала 30 відсотків, між тим як на початку війни вермахт за національним складом був майже однорідним³. Перше місце (більше 70% від загальної кількості військовополонених), безумовно, належало німцям, і тому терміни «німецькі військовополонені» та «німецька армія» мають право на існування навіть по відношенню до представників інших національностей.

У ставленні радянської влади до військовополонених переважав класовий підхід. Полонені головним чином диференціювалися за ставленням до комуністичної ідеології, класовим походженням, участю у злочинних організаціях та скоєнні злочинів під час війни і, наостанок, — за національністю. Тому оцінювати ставлення до німецьких військовополонених радянської влади за критерієм темпів репатріації є не зовсім вірним. Відправлення військовополонених на батьківщину здійснювалося за принципом — здорова і працездатна людина чи ні. Хоча певний час існувала заборона репатріації за ознаками громадянства⁴, але різниця між громадянством і національністю є дуже суттєвою.

11 квітня 1946 р. у директиві міністра ВС СРСР міністрам ВС республік було наказано: «У зв'язку зі встановленням нормальних дипломатичних відносин уряду СРСР з урядами Угорщини і Румунії необхідно створити для військовополонених угорців та румунів, які утримуються в таборах МВС, кращі, у порівнянні з військовополоненими німцями, умови розміщення, харчування, обмундирування та побутового обслуговуван-

¹ РГВА, ф. 1п, оп. 7а, д. 1, л. 52об.

² Там же, ф. 1п, оп. 01е, д. 37, л. 47.

³ Бурцев М.И. Прозрение. — М., 1981. — С. 202.

⁴ Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Сост. Загорюлько М.М. и др. — М., 2000 (далее — Военнопленные в СССР). — С. 854.

ня, для чого пропоную: 1. Усіх військовополонених угорців та румунів розмістити окремо від військовополонених німців, звести їх у самостійні табори або табірні відділення, надавши кращі приміщення»⁵. Хоча існують дані про те, що німців почали розмішувати по можливості окремо від інших військовополонених ще з кінця 1943 р.⁶ Тобто принципу рівності серед військовополонених різних націй для радянської влади не існувало.

Свого часу формальною причиною для відмови Радянського Союзу від підписання Женевської конвенції про утримання військовополонених від 27 липня 1929 р. була саме ст. 9 вказаної конвенції, де йшлося: «Воюючі сторони по мірі можливості уникають поєднання в одному таборі людей різних рас і національностей»⁷. У ноті (від 25 листопада 1941 р.) Наркомату іноземних справ СРСР до американського посольства в Радянському Союзі так аргументувалася відмова радянського уряду приєднатися до конвенції: «...Радянський уряд, підтримуючи всі положення та принципи цієї конвенції, не може прийняти положення статті 9 конвенції, де встановлюється розміщення в таборах військовополонених за расовою приналежністю, що знаходиться в прямому протиріччі зі статтею 123 Конституції (Основного закону) СРСР. Саме тому Радянський уряд не може дати свою згоду на приєднання Радянського Союзу до Женевської конвенції 1929 року»⁸.

У радянській ментальності ворог у Великій Вітчизняній війні був один — німці. Відомо, що до кінця 80-х років минулого століття діти у Радянському Союзі грали у «наших та німців». Ця модель поведінки, тобто звинувачення німців і замовчування ролі союзників Німеччини, частково виправдовувала в очах пересічних громадян військовополонених інших національностей — угорців, румунів та інших солдат гітлерівських армій — не німців. Але навіть до німців люди, що разом працювали та спілкувалися з ними, ставилися переважно без ненависті. На відміну від офіційного ставлення до військовополонених, народ Радянського Союзу досить спокійно сприйняв певне співіснування з колишніми ворогами. У великій кількості мемуарів та спогадів колишні військовополонені згадують стри-

⁵ Русский архив. — Т. 24 (13): Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. — М., 1996 (далее — Русский архив. Т. 24 (13)). — С. 306.

⁶ Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). — К., 2002. — С. 65.

⁷ Военнопленные в СССР. — С. 1013.

⁸ Русский архив. — Т. 24 (13–2): Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941–1955 гг. / Под общ. ред. В. А. Золотарева. — М., 1999. — С. 34.

мане ставлення місцевого населення до іноземних військовополонених. Існує чимало листів з подяками (близько 4 тис.) і позитивних відгуків про Радянський Союз та про життя в таборах (підписаних 834 562 військовополоненими), але відомо, що радянські спецслужби «наполегливо рекомендували» військовополоненим перед репатріацією писати подібні відгуки та листи. Отже, цінність цих документів як правдивих джерел є досить сумнівною. У переважній кількості мемуарів згадується про чужнє ставлення населення, передусім жінок, до полонених. Трохи інша картина складеться при вивченні архівних документів. При проведенні у серпні 1944 р. німецьких військовополонених вулицями Києва спостерігалися різноманітні прояви думок та почуттів мешканців столиці. Ось як реагували на цю подію кияни: «Мешканці міста, які витерпіли багато лиха від фашистських загарбників, супроводжували військовополонених вигуками ненависті і прокльонів на адресу німців.... Одна стара жінка сказала: «Їх погані руки обагрені нашою кров'ю. Тепер хай попрацюють». Інвалід Вітчизняної війни Рибалов кричав з натовпу: «Собаки! Вбивці прокляті! За що ви повісили жінку та доньку, за що відрізали руки племіннику Володі і кинули його живим у шахту? Тепер ви за все будете відповідати!» Подібних висловлювань було дуже багато. Було також багато таких вигуків: «Об'їлися українського сала. Тепер воно вам боком вилізе», «Яйка не хоче?», «Смерть Гітлеру»... Але, незважаючи на такі крики та погрози, в більшості своїй населення поводилося дуже виважено, і проходження військовополонених ніякими ексцесами не супроводжувалося.

Проте мали місце спроби з боку окремих осіб, переважно інвалідів Вітчизняної війни, проникнути через оточення конвою і завдати ударів військовополоненим».⁹

Спостерігалася також така реакція населення: «Під час проходження військовополонених вулицею Горівіца з дому № 34, кв. 4 в колону було кинуте яблуко. Встановлено, що яблуко кинуте громадянкою Адріянцевою, яка мешкала в Києві при німцях. Адріянцеву заарештовано. З дому № 10 по тій же вулиці, було кинуте плитку листового тютюну і шматок хліба. Квартири нами встановлені, проводиться розслідування»¹⁰. З огляду на останню цитату стає зрозумілим, чому люди не поспішали виявляти свої справжні почуття при представниках влади. Спілкування місцевого населення з військовополоненими навіть сприяло появі директиви народного комісара внутрішніх справ СРСР № 134 народним комісарам внутрішніх справ республік, начальникам УНКВС країв та областей «Про викриття випадків зв'язку і близького спілкування з військовополонени-

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 940, арк. 12–18.

¹⁰ Чайковский А.С. Указ. соч. — С. 14.

ми жінок, які працюють у таборах НКВС і спецшпиталях для військовополонених» від 11 серпня 1945 р. Виходячи з того, що явище потребувало спеціальної директиви наркома внутрішніх справ, можна зробити висновок, що таке спілкування було дуже поширеним. Покарання за подібні дії було досить суворим: «Викритих у зв'язках із військовополоненими піддавати адміністративному покаранню, звільняти з органів НКВС. В особливо злісних випадках і при існуванні обтяжуючих обставин, за санкцією НКВС СРСР, заарештовувати й передавати до суду військового трибуналу»¹¹.

Важкі умови існування, які були в таборах для військовополонених, за можливістю вижити в голодні роки не дуже відрізнялися від умов існування в СРСР. Особливо у перші повоєнні роки, коли дуже велика засуха знизила врожай зернових у 1946 р. не менш, ніж у 1945 р. Можливо, що спільні нестатки дещо зближували військовополонених і місцеве населення. Хоча, звісно, досить велика частина населення потерпіла від окупації, і це не так легко було забути, особливо смерть близьких людей.

При роботі військовополонених на виробництві разом із місцевим населенням також складалася досить непроста ситуація. Амплітуда відносин коливалася від відвертої ворожнечі, яка навіть призводила до бійок, і до подібних висновків німецької розвідки: «Військовополонені під час роботи часто вступають у контакт з місцевим населенням. З обох боків не помітно ніякої напруги... Трудова старанність німецьких військовополонених оцінюється дуже високо. Італійці і румуни в цьому відношенні оцінюються значно нижче»¹².

Ставлення іноземних військовополонених до населення Радянського Союзу було різним. Дехто дійсно розумів, які гріхи скоїла німецька армія по відношенню до місцевого населення, і намагався чесно спокутувати їх. Інші не сприймали будь-яке звинувачення у злочинах, переважно це були члени НСДАП та молоді люди, які виховувались на ідеалах «Гітлерюгенду». Проте конфлікти з місцевим населенням при розконвоюванні військовополонених були не частими. Переважно все зводилося до крадіжок продовольства.

Негаразди, які відбувалися з солдатами іноземних армій, не могли не позначитись на взаєминах представників різних національностей при перебуванні в полоні. Ставлення до полону та до програної війни у військовополонених різних національностей було досить різним. Взаємини між ними також являють непросту картину. Переважно кількість полонених становили німці, і, зрозуміло, що ключова роль, яку власне німці відігра-

¹¹ Русский архив. Т. 24 (13). — С. 230.

¹² ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 32–33.

ли у війні, спонукала їхніх колишніх союзників після полонення звинувачувати в усьому саме німців і на побутовому рівні переносити на них невдоволення своїм становищем. Відповідно німці не залишалися в боргу і відповідали на тиск усіма можливими засобами. І саме тут лежить основа конфліктів між іноземними військовополоненими різних національностей. Необхідно враховувати те, що у переважної кількості людей в екстремальних ситуаціях включається механізм виживання. І ті, хто у звичайних умовах (якщо звичайними умовами, звісно, можна назвати війну) ставилися один до одного просто байдуже, у полоні товаришували лише на підставі спільної національності, протиставляючи себе, свою національну спільноту іншим. Подібні засоби виживання можна простежити, наприклад, у спогадах колишніх солдатів вермахту. «Ми швидко відправили наших людей до кухні. Була темна ніч, лише кухня достатньо освітлювалась, та де-не-де — дорога, щоб можна було дійти, особливо не спотикаючись. З боків дороги в завулках між бараками стояла суцільна темрява. Отримавши їжу, наші люди поспішили назад до бараку, несучи в обох руках повні казанки з їжею. Раптом на них напали люди, що випірнули з темряви (ймовірно, це були румунські цигани), і спробували відібрати їжу. Наші відбивалися, при цьому частина їжі пропала. Вони почали кликати на допомогу. Кілька людей, ще достатньо міцних, вибігли з бараку, прихопивши з собою дерев'яні дубинки, вони прогнали грабіжників, і ми уперше отримали гарячу їжу — по половині літра перлової каші, котру їли з благоговінням... З доставщиками їжі тепер посилали супроводжувачу команду з дубинками, навіть удень, щоб уберегти від грабіжників і не розгубити в сутолоці дорогоцінну їжу»¹³.

Про подібне ставлення до німців у полоні йдеться в документі, написаному німецькою розвідкою у 1944 р. У ньому йдеться саме про взаємини німецьких і румунських військовополонених. «В якості охоронців часто використовуються колишні румунські військовополонені, які ставляться до німців більш жорстоко, ніж російські червоноармійці»¹⁴. Причини такого ставлення мали коріння ще з часів війни: «Ще більше виявились антигерманські настрої в румунських, угорських та фінських військових формуваннях. Капітуляція ж Італії (8 вересня 1943 року) послужила новим стимулом для розкладання васальних Гітлеру армій»¹⁵.

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що ставлення радянської влади до військовополонених було упередженим за національними ознаками, і це суттєво впливало на рівень забезпечення харчами,

¹³ *Зенн Ф.* Сталинградский пленник 1943–1946. — СПб, 1998. — С. 45–46.

¹⁴ ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 31.

¹⁵ *Бурцев М.И.* Указ. соч. — С. 202.

помешканням, медичного забезпечення, що в умовах полону було життєво важливо. Взаємини полонених з місцевим населенням не відрізнялися особливою ворожнечою, а іноді навіть були досить дружніми, але однозначно оцінити їх практично неможливо, бо суб'єктивний момент в оцінюванні ситуацій як військовополоненими, так і місцевим населенням, дуже великий. А міжнаціональні відносини серед самих полонених були досить напруженими і часто неприховано ворожими.

Вторая мировая война в освещении современных антисемитских изданий Украины

Осмысление темы Второй мировой войны в Украине имеет ряд специфических особенностей. Несмотря на вполне очевидный характер нацистского антисемитизма и доказанность антиеврейского геноцида, признание этих реалий сталкивается с противодействием определенных сил. Последние пытаются дезавуировать тот очевидный факт, что антисемитизм приводит к бесчеловечным акциям и завершается геноцидом. Пытаясь опровергнуть огромный фактический и эмоциональный материал Второй мировой войны, организаторы антиеврейских акций включили ряд специфических дезинформационных материалов в арсенал глобальной антисемитской пропаганды. Эти материалы включают утверждения о еврейском происхождении Гитлера и его окружения, отрицание Холокоста, позитивном значении фашизма, который якобы был вынужден бороться с еврейским засильем в стране и т.п.

Антисемитские интерпретации темы Второй мировой войны объективно смыкаются с попытками обелить преступления фашизма и поэтому близки к идеологии национал-социализма (нацизма). В статье используется термин «нацизм» как проявление, близкое к идеологии немецкого национал-социализма в его расистском аспекте. Приближенным к данному термину является более общий — «национал-шовинизм», который означает крайнюю степень разжигания межнациональной розни.

Противодействие осмыслению уроков Холокоста пытались оказывать некоторые авторы «антисионистских» изданий еще в СССР. Так Л. Корнеев писал: «Сионисты... значительно завышают (до шести миллионов) число евреев, погибших во Второй мировой войне»¹. Сейчас аналогич-

¹ *Корнеев Л.* Классовая сущность сионизма. — К., 1982. — С. 133.

ные утверждения инспирируются отдельными представителями украинской диаспоры (д-р Мирон Куропась², д-р Петр Мирчук³, Олег Федик — бывший старший стрелок дивизии СС «Галичина»⁴, ФРГ и др.), которые, по мнению некоторых политологов, сотрудничали с нацистами и боятся упреков или разоблачений. В ряде случаев некоторые представители украинской диаспоры⁵ финансируют юдофобские публикации, часть которых направлена непосредственно на отрицание Холокоста (Юрий Борец из Австралии⁶, Марьян Коць из Нью-Йорка, Комитет содействия украинской демократической прессе в Украине из Детройта⁷ и др.). Одной из таких публикаций стала статья «Никаких крематориев и газовых камер в «Освенциме» не было!..», которая основывалась на свидетельствах якобы бывшего узника этого концлагеря Н. Стефанишина⁸.

Автор «Вечернего Киева» («ВК») В. Кательницкий, создавший комитет по защите И. Демьянюка⁹, привел высказывания жителя США Ефима Флоризмана, который отрицает данные о Холокосте. В. Кательницкий утверждал, что в Киеве «не без помощи раввинов и их прислужников было запланировано убийство фашистами нескольких тысяч евреев на Лукьяновском кладбище рядом с Бабьим Яром в конце сентября 1941 г.»¹⁰. К публикациям, отрицающим Холокост в Киеве, относится и статья Татьяны Тур «Правда о Бабьем Яре»¹¹. В ней автор, используя противоречия в публикациях об этой трагедии, а также аэрофотоснимки, якобы свидетельствующие об отсутствии земляных работ на территории Бабьего Яра во время войны, утверждает, что в этом месте расстреливали не фашисты евреев, а работники НКВД — украинцев. Редакция «Зеркала недели» писала: «... одна «сенсация», появившаяся недавно в «Вечернем Киеве» и других газетах, заставила вздрогнуть даже бывалых, искушенных в перипетиях современной публицистики людей. В очередной раз свершилось надругательство над самым хрупким и незащищенным — над человечес-

² Вечерний Киев. — 1998. — 8 сент.

³ *Мирчук П.* Зустрічі й розмови в Ізраїлі. — Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1982.

⁴ Вечерний Киев. — 1996. — 1 мар., 5 нояб.

⁵ *Мирський Р.Я., Найман О.Я.* На захист демократичних надбань в Україні. — К., 2004. — С. 118–119.

⁶ *Куліш А.* Книга пам'яті українців (Фундація Юрія Борця). — Харків, 2000.

⁷ Вечерний Киев. — 1997. — 21 июня.

⁸ За вільну Україну. — 1995. — 17 июня.

⁹ И. Демьянюк был обвинен в США в коллаборации с нацистами во время Второй мировой войны (Вечерний Киев. — 1993. — 23 февр.).

¹⁰ Вечерний Киев. — 1995. — 20 окт.

¹¹ Там же. — 1996. — 16, 19 мар.

кой памятью, над воспоминаниями о той страшной войне..., о событиях, потрясших Киев осенью 1941 г.»¹²

Редакция «ВК» поддержала версию вышеуказанных авторов, поставившись дезавуировать статьи доктора истории В. Косика (Париж) и доктора философии В. Копилова (Париж), которые аргументированно разоблачили фальсификации Т. Тур¹³. Серию статей под названием «Миф о Холокосте» опубликовала львовская газета «За вільну Україну»¹⁴ («ЗВУ»). Эти статьи были включены в сборник «Кого обирає Господь?»¹⁵, составлены бывшим редактором «ЗВУ» Б. Вовком. Последний посвятил это издание 10-й годовщине Независимости Украины. Этот сборник рекламируется в брошюре Василя Яременко «Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів»¹⁶. Это возмутительное проявление национал-шовинизма не вызвало значительной реакции ни во Львове, ни в стране. Протест 50 праведников народов мира против этих публикаций «ВК» и «ЗВУ» опубликовала лишь газета «Еврейские вести»¹⁷. Протест остался без ответа государственных инстанций, которые обязаны реагировать на проявления межнациональной розни.

Публикации побуждают их читателей к соответствующим акциям. К последним можно отнести раскол в ночь на 13 февраля 2001 г. памятного камня, установленного Президентом Израиля в Бабьем Яру у памятника Меноры¹⁸. Аналогичные акции в отношении этого памятника, а также другие акты вандализма по отношению к мемориалам жертвам Холокоста имели место в разных городах Украины. Еще одним проявлением кошунства стала публикация в годовщину трагедии Бабьего Яра статьи В. Яременко в газете «Сельские вести», где, в частности, утверждалось, будто в Украину с фашистами «пришла 400-тысячная орда евреев-эсесовцев»¹⁹.

Когда Шевченковский райсуд Киева 28 января 2004 г. попытался применить закон к этой газете за публикации статей В. Яременко, в защиту ее объединились десятки депутатов социалистической партии, блока Юлии Тимошенко и «Нашей Украины», руководители Союза писателей и Со-

¹² Зеркало недели. — 1996. — 25 мая.

¹³ Вечерний Киев. — 1996. — 19 апр.

¹⁴ За вільну Україну. — 1997. — 12, 14, 17 июня.

¹⁵ Кого обирає Господь? — Львів, 2001.

¹⁶ Яременко В. Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів. — Киев, 2003.

¹⁷ Еврейские вести. — 1996. — № 5–6.

¹⁸ Клишченко Т. Бабий Яр в контексте формирования гражданского общества в Украине // Научн. записки Института политических и этнонациональных исследований НАНУ. — Вып. 17. — К., 2002. — С. 118.

¹⁹ Сільські вісті. — 2003. — 30 верес.

юза журналистов Украины и т.п. 24 депутата и другие защитники «СВ» инспирировали митинги, письма и прочие обращения в защиту газеты²⁰. Таким образом все эти деятели, фактически, высказались и за право В. Яременко и ему подобных беспрепятственно распространять неонацистские взгляды.

Осенью 2001 г. по инициативе незрячего инвалида Бориса Шифмана (сейчас в Израиле) разгорелся скандал в связи с выступлением руководителя телеканала УТ-1 В. Долганова, который со ссылкой на автора книги «Бабий Яр» А. Шлаена говорил, что во время нацистских расстрелов в Бабьем Яру было 1200 украинских полицаев и только 300 эсэсовцев. Современные научные данные свидетельствуют, что Шлаен ошибался, но нас в данном случае интересует избирательность реакции. Если бы Долганов сослался на статью В. Короля и И. Мошика, которые также писали, что в Бабьем Яру «расстрелы проводили 1500 карателей (из них 1200 оуновские активисты из «Буковинского куреня») и 118 из полицейского батальона»²¹, то вряд ли кто-нибудь попытался бы его опровергнуть. С другой стороны, львовская газета «Нескорена нація» процитировала высказывание депутата Ровенского облсовета Шкуратюка: «Я горжусь тем фактом, что среди 1500 карателей в Бабьем Яру было 1200 полицаев ОУН и только триста немцев...»²². Тогда также никто не опровергал этих данных.

Суд авторов книжки «Юдофобия против Украины»²³ против газеты «ВК», опубликовавшей ряд национал-шовинистических материалов, не вызвал существенного интереса даже у еврейских лидеров. «Еврейские вести» и некоторые другие издания как бы не заметили этого процесса. Авторы «ВК» А. Еременко и С. Ярошевич, выступая в Шевченковском райсуде г. Киева, утверждали, что Гитлер и его окружение сами были евреями. При этом они ссылались на книги немецкого профессора-еврея Дитриха Брондера²⁴ и Вилли Фришауэра²⁵. Тем не менее, судебный процесс обусловил коренную перестройку редакции «ВК», и газета перестала публиковать шовинистические материалы.

Очередную попытку обвинить евреев в Холокосте сделал президент Межрегиональной академии управления персоналом (МАУП) Г. Щекин,

²⁰ Там само. — 2004. — 30 січ., 10, 12 лют., 20 трав.

²¹ *Король В.Ю., Мошик І.В.* Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. — 1997. — № 10. — С. 35.

²² Нескорена нація. — 1995. — № 5.

²³ *Хонігсман Я.С., Мирський Р.Я., Найман О.Я.* Юдофобія проти України. — Львів, 1998.

²⁴ *Bronder D.* Bevor Hitler Kam. — Schweiz, 1975.

²⁵ *Frischauer W.* «Himmler». — N.Y., 1962.

который в журнале этого учебного заведения «Персонал» пишет: «...в 1933 году Мировой Еврейский Конгресс объявил войну нацистской Германии, поставив тем самым в положение «воюющей стороны» миллионы беззащитных евреев практически всех европейских стран и спровоцировав, по сути, их дальнейшее массовое уничтожение»²⁶. Единомышленником Щекина оказался Э. Ходос, бывший в начале 1990-х годов лидером общины прогрессивного иудаизма в Харькове. В своей книжке «Еврейский синдром» он публикует «Открытое письмо Стивену Спилбергу», в котором утверждает: «Вы не найдете НИ ОДНОГО очевидца уничтожения шести миллионов евреев. Вы не найдете НИ ОДНОГО свидетеля того, что рядом с крематориями стояли газовые камеры, уничтожавшие тысячу, а то и две тысячи человек за раз...

Что же касается воплей и слюней, испускаемых по поводу Холокоста сегодня, спустя полвека после войны — они не могут вызвать ничего другого, кроме чувства отвращения»²⁷.

Еврейская община Украины выразила вполне обоснованное беспокойство, опубликовав призыв «...как можно скорее принять шаги по расследованию украино- и ксенофобской деятельности ректора Межрегиональной академии управления персоналом Георгия Щекина и отмены регистрации его фашистской Консервативной партии. Лжеученый и лжеакадемик превратил свою коммерческую академию в рассадник ксенофобских настроений, где читает лекции лидер всемирного Ку-клукс-клана»²⁸.

В августе 2002 г. газета «Вечерний Луганск» поместила статьи, авторы которых утверждали, что «Холокост» — это порождение военной пропаганды, евреев в концлагерях не убивали и даже заботились об их здоровье»²⁹.

В Украине после Стокгольмского совещания (январь 2000 г.) преподавание проблем Холокоста было включено в школьные программы. Это явно не понравилось газете «Патриот Украины», которая писала, что преподавание этих проблем — «невиданное зомбирование украинской молодежи, подготовка манкуртов, которых планируется использовать как рабочую силу на наших национальных черноземах»³⁰. Такое недовольство становится понятным в связи с апологетикой германского фашизма ди-

²⁶ Персонал. — 2002. — № 3. — С. 7–8.

²⁷ Ходос Э. Еврейский синдром. Публицистический цикл. — Харьков, 2001. — С. 87–88.

²⁸ ВЕК. — 2005. — № 14.

²⁹ Там же. — 2002. — № 36.

³⁰ Патриот Украины. — 2002. — № 14. — 4–10 апр.

ректором Книжной палаты Украины Н. Сенченко. В статье «Возможно ли появление фашизма в Украине?» он пишет: «Фашизм как мировое движение стремился к переустройству либерально-демократических (капиталистических) и социалистических (коммунистических) государств на началах: господства духа над материей, нации и труда (социальной справедливости)... Фашистский режим обеспечил Германии возрождение государства, сделал ее сильной державой»³¹. Использование авторами изданий МАУП высказываний, близких по смыслу к фрагментам «Майн кампф» («МК») Адольфа Гитлера, наглядно показано в сравнительной таблице, опубликованной автором в газете «2000»³².

Печерский райсуд Киева принял жалобу МАУП и восьми авторов ее изданий, которым не понравилось сравнение их высказываний с цитатами из гитлеровской «Майн кампф». В числе истцов увенчанный различными научными степенями президент МАУП Г. Щекин, его вице-президент Ю. Бондарь, директор Книжной палаты Украины Н. Сенченко, профессора В. Яременко, И. Хижняк, зав. кафедрой МАУП А. Юлдашев и др. Тем не менее, мауповские интеллектуалы не пытались опубликовать какие-либо опровержения статьи «Такие старые слова...»³³, которая вызвала их недовольство. Очевидно, использованные в ней цитаты, оказались настолько похожими, что истцы сами охарактеризовали сравнение их высказываний с гитлеровскими как отождествление.

Судебный процесс по иску мауповцев вызвал большой интерес к таблице, где их высказывания приведены параллельно с цитатами из «МК». Подробный анализ таблицы сделал эксперт Киевского центра политических исследований и конфликтологии Михаил Белецкий. Его вывод гласит: «...таблица позволяет увидеть преемственность основных идей от А. Гитлера к авторам МАУП. На ее основании нельзя утверждать, что авторы МАУП почерпнули свои идеи непосредственно от Гитлера или хотя бы были знакомы с его работами, но очевидно, что Гитлер и они находятся в рамках одной идеологической парадигмы, появившейся задолго до зарождения нацизма и пропагандируемой до настоящего времени»³⁴.

Член правления и глава Комиссии по международным связям Национального союза кинематографистов Украины, кандидат искусствоведения Александр Рутковский отмечает, что «идеологическое, содержательное и иногда лексическое подобие» цитат из «МК» и высказываний авторов из-

³¹ Персонал. — 2003. — № 12. — С. 44.

³² 2000. — 2004. — 30 янв.

³³ Там же.

³⁴ Київський центр політичних досліджень та конфліктології. Аналіз таблиці «Такие старые слова». 01.06.2004. М.И. Белецкий.

даний МАУП «не вызывает сомнения. Действительно, для беспристрастного читателя очевидно, что по отношению к «еврейскому вопросу» авторы первых двух столбцов являются фактически единомышленниками. Вот господин Шикльгрубер говорит о якобы еврейской подоснове советских голодоморов, а вот — на полсантиметра левее — то же утверждает господин Хижняк»³⁵. Известный кинорежиссер Александр Муратов по этому же поводу пишет: «Мне трудно судить, пользовались ли господа Д. Дюк, Н. Сенченко, Ю. Бондарь, В. Яременко, Н. Сенченко, С. Логвинов при написании своих книг и газетных статей «Майн Кампф» А. Гитлера. Да и не в этом суть. Главное, что их тексты направлены, по сути, против евреев как таковых, т.е. против еврейской нации»³⁶.

Имеющий многовековую историю антисемитизм как таковой можно воспринимать как банальное проявление низменных страстей. Внимание ученых и общественности привлекают преимущественно крайние проявления юдофобии (нацизм, Холокост и т.п.). Поэтому в различных странах до сих пор исследуют и изучают трагедию Холокоста, а в последние годы преподавание проблем Шоа становится все более актуальным. Народный депутат Верховной Рады Украины I–III созывов, главный редактор газеты «Досвітні вогні» Владимир Марченко пишет: «Опубликованные в сравнительной таблице высказывания из публикаций изданий МАУП, по нашему мнению, направлены на разжигание антисемитизма и по своему содержанию очень близки к соответствующим фрагментам гитлеровской «МК». Убежден, что автор и газета, опубликовали указанную статью с целью обратить внимание на актуальность действий в соответствии со ст. 37 Конституции, других законов Украины и норм международного права.

Считаю, что данная статья может стать предметом изучения в учебных заведениях Украины с целью наиболее полного понимания опасности возможного развития негативных, опасных процессов в современной Украине»³⁷. И действительно, неподдельный интерес к изучению статьи «Такие старые слова...» проявили и преподаватели, и студенты. Преподаватель истории Михаил Волгин (Киев) видит сходство цитат из «МК» и публикаций МАУП в том, что их авторы «обвиняют евреев в упадке культурной жизни народов... в создании организованной преступности в современном мире, а также распространении «поп-культуры»»³⁸. Учителя Наталья Яценко и Светлана Теряева из г. Сумы отмечают, что «авторы

³⁵ Еврейский обозреватель. — 2004. — № 17.

³⁶ Архив автора.

³⁷ Підприємство «Редакція газети «Досвідні вогні» політичної партії «ПСПУ». Аналітичний обзор..., № 9-06-01 от 09.6.2004.

³⁸ Хадашот. — 2004. — № 12.

МАУП и «МК» «точно» указывают на «виновников» всех бед народа после революционной России... обвиняют евреев в культурной, нравственной деградации народов, с которыми евреи живут... Гитлер начал с запрета на землю, а Яременко, судя по всему, предлагает ввести ограничения на все сферы деятельности евреев...»³⁹

Студенты Университета народной медицины, изучающие проблемы Холокоста, пишут⁴⁰:

«Высказывание из журнала «Персонал» № 1, 2003, с. 18 похоже по содержанию на приведенный в таблице фрагмент «МК» потому, что не показаны действительные причины Голодомора. Оба фрагмента публично призывают к насилию и нетерпимости на национальной почве»

Ю. Громова, II курс

«Высказывание из журнала «Персонал» (В. Яременко «П», № 12, 2003; И. Хижняк «П», № 1, 2003) похоже по содержанию на приведенный в таблице фрагмент «МК» потому, что в них авторы четко обозначают тот факт, что евреи использовали смешанные браки для «разрушения чистоты расы» и организовали революцию 1917 г.»

Н. Помазан, II курс

«Высказывание из журнала «Персонал» похоже по содержанию на приведенный в таблице фрагмент «МК» тем, что в этих источниках указывается на проведение и организацию революции и голодомора «кучкой еврейских литераторов и биржевых бандитов» (А. Гитлер) и «революции еврейской» (Н. Сенченко «П», № 8, 2003, с. 57)... организация «первого голодомора, который был срежиссирован и удачно оркестрирован сионистами от большевизма в Поволжье»» (И. Хижняк «П», № 1, 2004, с. 18).

М. Оноприйчук, IV курс

Таким образом, общественные деятели и студенты оказались единомышленниками в восприятии современных неонацистских материалов.

Еще одной особенностью деятельности МАУП является использование материалов газет, выходящих в оккупированной нацистами Украине. Г. Щекин повторяет утверждение из газеты «Переяславські вісті»⁴¹, где «указывается на приход некоего «мстителя», который за «многовековое поругание еврейства» уничтожит Европу... Все молодые женщины-

³⁹ Архив автора.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Переяславські вісті. — 1943. — 1 трав.

українки будуть изнасіловані, прежде чем их уб'ють...»⁴². Представитель МАУП В. Капельников, виступая в Печерському райсуді Києва, заявив, що «Антидифамційна ліга, яка створена при організації «Бнай Брит»... для активних дій проти всіх, хто насмілюється заважати сіоністському засиллю, є неофіційним іноземним агентом Ізраїлю». Почти то же самое писала газета «Рідна нива», которую издавали колаборанти в Пирятині: «Бнай Брит» невпинно намагається підпорядкувати владу Сполучених Штатів бажанням палестинських жидів»⁴³. Так трагедія нацистського геноцида повториться в наші дні в виді мауповського фарса.

Перспектива изучения тысячами студентов МАУП элементов неонацизма обуславливает серьезную опасность. Поэтому преодоление всех разновидностей современных проявлений нацизма должно стать неотъемлемой составной частью программ по исследованию и изучению Холокоста в Украине.

⁴² Персонал. — 2002. — № 3. — С. 10.

⁴³ Рідна нива. — 1943. — 27 бер.

Марина Дубик (Київ)

Міжнаціональні відносини у середовищі в'язнів концтабору Маутхаузен

(тези доповіді)

У травні цього року в Австрії святкувалася 60-та річниця визволення концентраційного табору Маутхаузен. Цей табір й досі залишається зразком інтернаціональної взаємодопомоги та дружби представників різних народів в екстремальних умовах «вбивчого табору», який був єдиним, що належав до III категорії у класифікації концентраційних таборів, тобто призначався для тих в'язнів, яких не можна було виправити. Він був створений у серпні 1938 року, і до 1942 року смертність у Маутхаузені та заснованій у 1940 році філії Гузені була найвищою серед усіх концтаборів III Райху. До цього табору направляли ворогів націонал-соціалізму, передусім борців антифашистського опору, з усієї окупованої Європи, у ньому утримувалося близько 30 різних націй: німці, австрійці, іспанці-республіканці, чехи, французи, югослави, угорці, поляки, радянські громадяни, італійці та інші.

Життя в умовах табору щодня було на грані смерті, з близько 200 тис. в'язнів загинуло понад 105 тис. осіб¹.

У найгірших умовах в Маутхаузені утримувалися євреї та радянські військовополонені, яких майже одразу знищували. Петро Худенко з Черкас у своєму листі писав про те, що всі жили по-різному: «Французи получали посилки, поляки тоже получали посилки, югослави, італ'янци, німці получали посилки, їм було легше потому що вони владіли німецьким язи-

¹ *Maršálek H.* Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. — Linz, 1995. — S.142–143.

ком і всі були в командном составі, не робили, а заставляли нас робить. Они были бригадірами переводчиками»².

Спілкування представників різних народів залежало від знання мов і часто громадської позиції самих в'язнів. Багато з них трохи знали німецьку, яка стала в таборі мовою інтернаціонального спілкування, причому в умовах табору склалося кілька діалектів з домішками польської, російської, французької та інших мов. Але, наприклад, Сергій Циба з Тального Черкаської області в інтерв'ю казав, що в таборі не було ані дружби, ані якихось стосунків: «Тут поляк, тут німець, тут француз. З ким ти будеш говорити? Всі різні мови. Кому ти що будеш казати? Ніхто нікого не знає. Ото голову нахилив і арбайт, арбайт — і все, розмов немає...»³.

За національною ознакою найчисельнішу групу серед в'язнів Маутхаузена становили поляки. Більшість з них, насамперед військовополонені офіцери кампанії 1939 року, були ворожо налаштовані проти радянських громадян, що передусім було викликано довоєнною радянською політикою щодо Польщі. Такі настрої відбивалися на стосунках між в'язнями, особливо якщо поляки виконували функції наглядачів або були старшими по блоку.

Німецькі та австрійські комуністи становили в таборі ядро антифашистського комітету та постійно залучали до нього представників інших націй. Німецьких в'язнів часто ставили наглядачами. Осуджені за кримінальні злочини були переважно жорстокими у своєму поводженні, а комуністи, «червоні», мали можливість використовувати своє становище для допомоги іншим. Дмитро Левинський у своїх спогадах⁴ писав про те, що він познайомився в Гузені, філії Маутхаузена, з німцем Зоммером із Судетської області, який був капо ревіра (санчастини) у таборі та водночас членом антифашистського комітету табору. Комітет вирішив упровадити до

² Лист П. Худенка від 18.01.2005 р., надісланий на адресу робочої групи проекту «Маутхаузен», яку було створено минулого року у відділі історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Група займається записами інтерв'ю колишніх в'язнів концтабору, веде листування з ними, готує до видання книгу «Українські в'язні Маутхаузена».

³ Запис інтерв'ю із збірки Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення».

⁴ *Левинский Д.* Мы из сорок первого... Воспоминания / Предисл. и примеч. П.М. Поляна. Послесл. Ф.М. Солодовника. — М., 2005. — 344 с. Ця нещодавно опублікована, на жаль, після смерті автора книга із серії «Другая война» є унікальним документальним оповіданням про воєнні роки звичайного сержанта, який пройшов через полон та концтабори, його осмисленням подій війни через призму долі багатьох співвітчизників.

персоналу ревіра росіян, що було неможливим до 1943 року, для організації допомоги тим, хто захворів, для налагодження зв'язків з табором, залучення людей до груп підтримки та самооборони, поширення звісток з фронту тощо. Це знайомство стало доленосним і подарувало йому життя, як вважав сам Левинський. «У кожного из нас, переживших концлагерь, был свой Зоммер. Иначе бы мы не вышли на свободу. А потом на каких-то этапах лагерной жизни каждый из нас становился для кого-то Зоммером. Только так можно было выжить»⁵. На початку він знайомився з новенькими та добирав людей для організації, передусім з командирів та комуністів. Такі відомості, отримані з облікових карток, йому постачав писар табірної канцелярії бельгієць Люсьєн. «Во взаимной симпатии мы дошли до того, что стали обучать друг друга языкам — я его русскому, а он меня французскому. Нам обоим стало противно объясняться на немецком — языке общего врага»⁶.

Допомога була різного характеру, часто спасінням від крематорію. Той же Сергій Циба згадував, що коли він захворів, лікар-чех відправив його назад до бараку як здорового, оскільки визнання хворим означало відправку до крематорію. Леонід Старушкін з Комсомольська Полтавської області у своїх спогадах⁷ розповідав про те, що його, 13-річного хлопчика, використовували в санчастині табору для експериментів на мозку і він мав загинути, але йому врятували життя чехи-антифашисти, які працювали в санчастині — вони поміняли номер мертвого в'язня на номер Леоніда та відправили труп до крематорію. Так він залишився жити під чужим номером. Майже рік хлопчика опікував чех Мартел Войтех, який став йому названим батьком, хотів забрати його до Чехії, а потім 20 років розшукував. Вони зустрілися знов тільки у 1966 році.

Допомога з боку інших в'язнів часто була вирішальним фактором для того, щоб залишитися живим. На щорічних святкуваннях визволення Маутхаузена колишні в'язні до сьогодні дуже тепло спілкуються на тому самому табірному діалекті та завдячують одне одному своїм життям.

⁵ Там само. — С. 223.

⁶ Там само. — С. 229.

⁷ Лист Л. Старушкіна від 17.01.2005 р.

Олег Романько (Євпаторія)

Освободительное движение народов России и украинский вопрос в период Второй мировой войны

Военно-политическое сотрудничество граждан СССР с руководством нацистской Германии является одной из самых трагических и малоизученных страниц истории Второй мировой войны. Вместе с тем, эта проблема очень многогранна и содержит в себе многочисленные аспекты, без учета которых невозможно ее цельное восприятие и понимание. Роль национального вопроса в этом процессе — один из таких аспектов.

Как известно, у немецкого военно-политического руководства не было единого взгляда на оккупационную политику в СССР вообще и национальный вопрос в частности. Из всего многообразия мнений в целом можно выделить две основные точки зрения: «прорусскую» и «национальную». Носителями первой являлись, в основном, офицеры Вермахта среднего и отчасти высшего звена, которые считали, что для успешного проведения оккупационной политики надо наладить отношения только с русским народом как самым многочисленным и влиятельным в Советском Союзе. Национальные движения же других народов казались им слабыми и не способными на серьезную оппозицию большевизму. Здесь следует подчеркнуть, что многие из этих офицеров оказались впоследствии замешаны в заговоре против Гитлера 20 июля 1944 г. Основным недостатком этой группировки было то, что она не имела ярко выраженного лидера, при наличии большого числа сторонников. Главным апологетом второй точки зрения был министр по делам оккупированных восточных областей А. Розенберг. В отличие от своих оппонентов он считал, что в СССР надо опираться прежде всего на нерусские народы и национальные меньшинства. И всю национальную политику здесь надо свести к тому, чтобы как можно глубже разъединить русских и всех остальных. Розенберг был

главным идеологом и теоретиком нацистской партии. Однако он не имел серьезного политического веса в глазах ее лидеров. И сторонников проведения своей политики Розенберг имел значительно меньше, чем предыдущая группировка¹.

В ходе Второй мировой войны сторонники обеих точек зрения так или иначе старались использовать население СССР в своих целях. В свою очередь, следует признать, что это был встречный процесс: до июня 1941 г. в Советском Союзе была масса недовольных существующим режимом, настроения которых не мог не использовать осмотрительный враг. Это недовольство имело разные источники — от политических до национальных, так же, как разными были причины, побудившие представителей почти всех народов СССР к сотрудничеству с немцами. В результате к осени 1944 г. этот процесс оформился в явление, которое в научной литературе (прежде всего, западной и эмигрантской) было определено как «Освободительное движение народов России» — ОДНР. В виду его многонациональности, в рамках этого движения принято рассматривать отдельные движения народов СССР².

Таким образом, отношения национальных движений с различными группировками немецкого руководства, как и взаимоотношения между собой, являются в данном случае национальной составляющей указанной проблемы. Однако это только одна ее сторона. К середине 1944 г., в силу ряда изменений, произошедших в немецкой внешней и внутренней политике, а также в общей международной обстановке, наиболее влиятельным из всех течений ОДНР становится так называемое Власовское движение. Его взаимоотношения с немцами, а также с другими национальными организациями, и есть, по сути, второй стороной проблемы³.

Украинский вопрос являлся одним из ключевых в период Второй мировой войны. И руководство Германии понимало, что от его правильного решения во многом зависит вся оккупационная политика на «восточных территориях» и исход сражений на Восточном фронте в целом. Однако решать его нацисты пытались, опять-таки, в русле своих воззрений. То есть и в этом случае единой национальной концепции не было. Розенберг

¹ *Alexiev A. Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941–1945.* — Santa Monica, 1982. — P. 3–8; *Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945: A Study of occupation policies.* — London, 1957. — P. 46–58.

² *Цурганов Ю. Власовское движение. Известные оценки и малоизвестные альтернативы // Посев.* — М., 2001. — № 6. — С. 1.

³ Более подробно о развитии Власовского движения см.: *Андреева Е. Генерал Власов и Русское Освободительное Движение // Дружба народов.* — М., 1991. — № 5. — С. 170–205.

полагал, что украинцы являются именно тем народом, на который должны опереться немцы и, более того, сделать его своим союзником. Его планы шли так далеко, что после окончания войны он видел самостоятельное Украинское государство (правда, вассальное Третьему Рейху), в состав которого, помимо украинских этнографических земель, будут также включены Курск, Воронеж, Тамбов и Саратов. В политическом же отношении вассальная Германии Украина должна будет играть роль центра антирусского санитарного кордона, создание которого планировал Розенберг. Что касается оппонентов Розенберга, то решение украинского вопроса они видели только в контексте своих «прорусских» симпатий. В данном случае главным противником национальной политики Розенберга был сам Гитлер, который считал, что на Востоке нет никакого национального вопроса вообще, а есть только три задачи: «захватить, управлять и эксплуатировать эти территории». К тому же он считал, что нельзя доверять ни одному национальному движению, так как его представители только и мечтают, чтобы, по примеру Польши в период Первой мировой войны, использовать Германию в своих целях⁴.

Как известно, 30 августа 1941 г. бандеровское крыло Организации украинских националистов (ОУН) попыталось провозгласить «независимую Украину». Понятно, что в тех условиях это была авантюра. Ни к чему хорошему она не привела. Все руководство ОУН — наиболее влиятельной и организованной силы украинского национального движения — было арестовано и отправлено в концлагеря, сотни ее рядовых членов были казнены, а сама организация стала преследоваться немцами наравне с коммунистическим подпольем. Однако главным результатом этих событий стало то, что политическое решение украинского вопроса было надолго снято с повестки дня⁵.

Всю пагубность своей национальной политики немцы осознали только к осени 1944 г. На тот момент вся украинская территория была уже ими потеряна, и речь могла идти только о влиянии на украинских беженцев, «восточных рабочих», эмигрантов и добровольцев в германских вооруженных силах. Предыдущая немецкая национальная политика привела к тому, что украинская составляющая ОДНР не представляла серьезной политической силы, даже на фоне таких национальных движений, как например, белорусское, которое в идейном и организационном отношении было всегда намного слабее. Фактически решать украинский вопрос

⁴ Alexiev A. Op. cit. — P. 10–17; Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 8 т. / Под ред. А.М. Рекункова. — Т. 5. — М., 1991. — С. 290–293.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, 1993. — С. 112–120.

немцам предстояло с нуля. С учетом существовавших мнений было два пути такого решения: способствовать созданию самостоятельного украинского политического комитета с сильным лидером во главе, который возглавил бы все украинское антикоммунистическое национальное движение, и создание такого комитета с теми же задачами, но как составной части большой общероссийской организации⁶.

Поиски «украинского де Голля» начались в сентябре 1944 г., когда из концлагеря Заксенхаузен были освобождены лидеры ОУН С. Бандера и Я. Стецько, а спустя месяц — А. Мельник. Еще одним претендентом на роль политического лидера украинской эмиграции считался бывший гетман «Украинской державы» П. Скоропадский. Вскоре стало ясно, что кандидатура бывшего гетмана не пройдет: Бандера и Мельник наотрез отказались с ним сотрудничать, к тому же он не обладал серьезным политическим весом. После ряда консультаций отказался и Бандера, предложив вместо себя В. Горбового — вице-президента краковского Украинского национального комитета. А. Мельник первоначально согласился и даже представил через неделю после своего освобождения документ, на основе которого должны будут строиться взаимоотношения между немцами и будущим украинским политическим центром. Главной идеей этого документа было то, что Германия должна будет официально заявить, что у нее нет никакого интереса к украинским территориям. Если же немецкие войска вновь окажутся на Украине, то они должны будут соблюдать ее суверенитет. Но даже в той ситуации такие условия были немцами отвергнуты⁷.

До осени 1944 г. находившиеся в Германии антикоммунистические национальные организации мало сотрудничали между собой. Толчком же к началу более интенсивных отношений послужило провозглашение Комитета освобождения народов России (КОНР). Эта организация была создана на основе Власовского движения и явилась, по сути, победой «про-русской» линии в немецкой национальной политике, которую поддержал рейхсфюрер СС Г. Гиммлер — один из самых влиятельных политиков Германии на тот момент, за спиной которого к тому же стояла реальная военная сила. Следует отметить, что Гиммлер пошел на это не из-за какой-то любви к русским: он считал, что только объединение всех «восточных» народов в одной организации может спасти Германию.

16 сентября 1944 г. Гиммлер встретился с бывшим генерал-лейтенантом Красной Армии А. Власовым — лидером движения. В ходе беседы Власов выдвинул перед рейхсфюрером три основных условия, без вы-

⁶ *Dallin A.* Op. cit. — P. 620–624.

⁷ *Косик В.* Указ. соч. — С. 440–442.

полнения которых он считал невозможным нормальное функционирование КОНР. Это роспуск всех национальных организаций и включение их членов в будущий комитет, создание вооруженных сил КОНР, в которые должны были войти все «восточные» добровольческие формирования германских вооруженных сил, улучшение положения «восточных рабочих» и передача опеки над ними в соответствующие структуры комитета. Отдельно был поднят вопрос о прекращении всяческой антирусской пропаганды, которой занималось ведомство Розенберга. В заключение встречи Гиммлер принял все доводы Власова и дал свое окончательное согласие на создание КОНР⁸.

14 ноября 1944 г. на торжественном заседании в Праге было провозглашено создание этой организации. По замыслу Власова, этот орган должен был представлять собой «широкий антисталинский фронт», объединивший в своих рядах различные слои советского общества и все народы СССР. Фактически КОНР должен был выполнять функции «российского правительства в изгнании». В случае же победы он должен был стать временным правительством «Новой России»⁹.

Чтобы придать комитету действительно общероссийский характер, в состав его президиума было предложено войти лидерам всех национальных организаций. Как указывалось выше, это было одним из условий, которые обещал выполнить Гиммлер. Однако, несмотря на его поддержку, этот процесс зашел в тупик. Дело в том, что под влиянием Розенберга лидеры большинства национальных организаций усмотрели в самой идее создания КОНР всего лишь «очередную русскую затею». В результате его деятельности они (еще на стадии переговоров с Власовым) отказались от своей кооптации в комитет. А после провозглашения Пражского манифеста объявили, что его основной принцип, согласно которому устанавливалось «равенство всех народов России и действительное их право на национальное развитие, самоопределение и государственную самостоятельность», является всего лишь тактическим ходом и будет забыт при первом удобном случае¹⁰.

В итоге, 18 ноября 1944 г. в Берлине по инициативе Розенберга состоялось заседание «представителей поработанных Россией народов». В нем приняли участие председатель Боевого союза волжских татар А. Шафаев, председатели Армянского, Азербайджанского, Грузинского и Северо-Кавказского комитетов В. Саркисян, А. Фаталибейли, М. Кедия и А. Канте-

⁸ Толстой Н.Д. Жертвы Ялты. — М., 1996. — С. 322–323.

⁹ Андреева Е. Указ. соч. — С. 193–196.

¹⁰ Кромиади К. За землю, за волю... На путях Русской освободительной борьбы, 1941–1947 гг. — Сан-Франциско, 1980. — С. 174–182.

мир, председатель Крымско-татарского национального центра Э. Кырымал, президент Туркестанского национального комитета Вели Каюм-хан, президент Белорусской центральной рады Р. Островский и лидеры ряда украинских политических групп под общим руководством А. Мельника¹¹.

Целью этого заседания было продемонстрировать единую волю лидеров всех нерусских организаций «к борьбе за свободу своих народов и своей земли от русской оккупации и возрождение своих национальных государств». В ходе встречи все руководители комитетов и групп подписали соглашение, по которому обязались совместно работать над вопросами освобождения своих народов и взаимно поддерживать друг друга в этом деле. Заседание избрало комиссию, задачи которой заключались в практическом решении указанных вопросов¹².

После окончания заседания все его участники обратились с меморандумом к Розенбергу (а фактически к германскому правительству), в котором потребовали прекратить все попытки Власова, направленные на вмешательство во внутренние дела их народов. В противном случае, подчеркивали авторы меморандума, они отказываются нести ответственность за могущие произойти последствия¹³.

Однако дальше совместного заседания и меморандума дело не пошло. Как выяснилось позже, некоторые национальные лидеры только под давлением Розенберга согласились принять участие в этой аванюре. О том же, что это была именно аванюра, свидетельствует тот факт, что, заключив политическое соглашение, лидеры нерусских организаций оставили без внимания вопросы строительства вооруженных сил. Тогда как ясно, что в условиях войны он был одним из главных. Это поняли даже многие рядовые члены национальных эмиграций. Так, например, известен протест белорусских офицеров, который они отправили своему политическому руководству. В нем они в ультимативной форме потребовали присоединиться к «акции генерала Власова», который, по их мнению, «находится теперь в первых рядах борьбы с большевизмом»¹⁴.

¹¹ Persönliches Archiv des Joachim Hoffmann (Ebringen, Deutschland), Grundlagen der Zusammenarbeit der Vertreter der von Rußland unterjochten Völker. Protokoll der tagung der Vertreter der von Rußland unterjochten Völker vom 18. November 1944. — S. 1–2.

¹² Ibid. — S. 2.

¹³ Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg, Deutschland), MSg 149. Sammlung Vladimir Pozdnakoff (Vlasov-Bewegung), MSg 149/7, bl. 131.

¹⁴ Национальный архив Республики Беларусь (Минск, Беларусь), ф. 383. Главное управление военных дел Белорусской центральной рады. 1942–1945, оп. 1, д. 6, л. 3–4.

Переговоры Власова и Гимmlера показали, что, несмотря на военные условия, национальный вопрос являлся одним из главных для будущего руководителя КОНР. Выступая 18 ноября 1944 г. на берлинском собрании «представителей народов России» по случаю торжественного обнародования Пражского манифеста, Власов говорил, что «народы России прекрасно сознают, что судьба каждого из них зависит от общих усилий... Разве им есть из-за чего ссориться сейчас, когда большевизм отнял у них все... Только общими усилиями, свято сохраняя принципы манифеста КОНР, они свергнут большевистский строй и лишь после этого в мирном сожительстве разрешат все вопросы своего национального бытия»¹⁵.

По свидетельству близких к Власову лиц, он намеревался объединить все народы СССР, а после войны создать Учредительное собрание. Только на нем и только после победы над большевизмом, по его мнению, народы могли решить: оставаться в союзе с русским народом или выделиться в самостоятельное государство¹⁶.

Для решения же текущих вопросов национальной политики и обеспечения представительства народов России в руководящем центре ОДНР в составе КОНР были созданы соответствующие органы — национальные советы. И среди них — Украинский национальный совет (УНС), во главе которого был поставлен профессор Ф. Богатырчук. Это произошло в декабре 1944 г. на втором заседании КОНР. Самым значительным шагом УНС на пути разрешения украинского вопроса стала подготовка специального воззвания, в котором говорилось, что решать его можно только после окончания войны и победы над большевизмом. Пока же думать о каком-либо отделении Украины от России преждевременно¹⁷.

Все вышеприведенные перипетии борьбы внутри ОДНР свидетельствуют о том, что немцы, даже в преддверии своего поражения, не выработали единой концепции национальной политики. Естественно, что без поддержки Розенберга ни один из лидеров национальных организаций не пошел бы на конфронтацию с Власовым, за спиной которого стоял Гимmlер. Но и Розенберг на тот момент сам по себе уже почти ничего как политическая фигура не представлял. Таким образом, можно говорить о какой-то двойной игре, которую вели немцы, не желавшие окончательного политического и военного объединения всей антикоммунистической эмиграции. Целый ряд фактов свидетельствует о том, что немцы, практи-

¹⁵ Цит. по: Поздняков В.В. Андрей Андреевич Власов (Документы и воспоминания). — Сиракузы (США), 1973. — С. 153.

¹⁶ Раманичев Н.М. Власов и другие // История. — М., 2001. — № 34. — С. 14.

¹⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg, Deutschland), MSg 149. Sammlung Vladimir Pozdnakoff (Vlasov-Bewegung), MSg 149/8, bl. 152RS-153RS.

чески сразу, начали саботировать выполнение почти всех договоренностей, достигнутых Власовым и Гиммлером. Все национальные комитеты остались в целостности и сохранности, «восточные» добровольцы не были объединены под командованием Власова, а антирусскую пропаганду никто и не думал прекращать. Только к весне 1945 г. в этих вопросах произошли некоторые подвижки. Однако было уже поздно — Красная Армия стояла на Одере¹⁸.

В конце концов, апогеем такой двойной политики стало признание целого ряда национальных комитетов «полномочными представителями своих народов». Решение украинского вопроса подобным путем произошло 12 марта 1945 г., когда общими усилиями ведомства Розенберга и Главного управления СС был создан Украинский национальный комитет (УНК). Во главе этой организации был поставлен старый эмигрант генерал П. Шандрук. Ни один из руководителей комитета не был связан с ОУН, а являлся либо послереволюционным эмигрантом, либо бывшим сотрудником немецкой оккупационной администрации. После своего создания комитет установил связи со всеми нерусскими национальными организациями. Что же касается КОНР, то он даже не упоминался в программных документах УНК. Одновременно со своим назначением председателем комитета генерал Шандрук был назначен главнокомандующим Украинской национальной армии (УНА), в состав которой должны были войти 14-я украинская гренадерская дивизия войск СС и другие, более мелкие добровольческие формирования. В целом и из этой затеи немцев ничего не вышло: процесс создания комитета и его армии был прерван капитуляцией Германии¹⁹.

В заключение следует сказать, что национальный вопрос явился, по сути, неразрешимой задачей для немецкого военно-политического руководства. И его украинский аспект — яркое тому подтверждение. Ни отдельно, ни в рамках освободительного движения народов России немцы его так и не решили. Результатом такой политики стало то, что к окончанию войны украинская эмиграция на территории Германии оказалась фактически расколотой на три части. Некоторые из ее лидеров вообще отказались сотрудничать с созданными немцами организациями, другие присоединились к генералу Власову, а третьи остались на позициях крайнего коллаборационизма. И объединить их уже не представлялось возможным: не было ни времени, ни средств, а главное — желания у самих лидеров украинской эмиграции.

¹⁸ Ibid., MSg 149/15, bl. 130–134.

¹⁹ Шандрук П. Українська національна армія // Сурмач. — Лондон, 1995. — № 357. — С. 7–11.

«Бланік» — організація Руху опору волинських чехів

Чехи-колоністи з'явилися на Волині ще у XIX ст.¹ Вони були запрошені на Волинь Франтішеком Пршибилом для огляду земель та місць, пропонуваніх для проживання. На початку 60-х рр. на Волинь почали переїжджати чеські селяни. Царський чиновник О. Воронін відзначав, що в Південно-Західному краї станом на 1871 р. проживало 44 064 іноземці (9050 сімей), а на Волині колоністи у той час становили більше 2% населення². Після реформи 1861 р., а особливо після придушення польського повстання 1863 р., на Волині значно подешевшала земля, оскільки репресії проти учасників повстання та економічні обмеження змусили їх продавати землю та знижувати на неї ціну. Протягом 1868–1870 рр. у губернію прибуло 946 чеських сімей, придбавши 17 577 десятин землі на суму 300 тис. крб. сріблом³. Отже, економічна ситуація стала основним фактором оселення чехів на Волині.

10 червня 1870 р. імператор Олександр II підписав постанову Комітету міністрів «Про оселення чехів на Волині»⁴. Російський уряд проводив щодо чехів протекціоністську політику, розглядаючи їх як своєрідну перешкоду колонізації та окатоличенню краю⁵. Так чеські колоністи стали

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. (далее — 2ПСЗ). — Т. 45. Отд. 3-е. 1870. — СПб., 1874. — С. 24–25.

² Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. — Б.м., б.г. — С. 11–12.

³ Там само.

⁴ 2ПСЗ. — Т. 45. Отд. 3-е. 1870. — СПб., 1874. — С. 24–25.

⁵ ЦДІАУ, ф. 442, оп. 617, спр. 128; там само, оп. 618, спр. 58, арк. 120; там само, оп. 317, спр. 92, арк. 1, 71, 95; Шульга С.А. Політика російського уряду щодо чеських іммігрантів у 70–90-х рр. XIX ст. // 36. навчально-методичних і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. — Вип. 2. — Луцьк, 1997. — С. 24.

мешканцями Волині. За переписом 1897 р. на Волині проживало 27 670 чехів, що становило більше половини (55%) усіх чехів, які оселилися в Російській імперії⁶. За Ризьким договором 1921 р., західні повіти Волинської губернії увійшли до складу Польщі. За даними перепису населення 1921 р., на території Волинського воєводства Польщі проживало 25 405 осіб, а на території Радянської Волині (1926) — 16 тис. осіб чеської національності⁷. Після 1939 р. територія Волинського воєводства увійшла до Волинської і Рівненської областей Української РСР.

Друга світова війна принесла на землі, де проживали волинські чехи (Волинь, Рівненщина, Житомирщина, Київщина), встановлення окупаційного режиму. На цих територіях 1 вересня 1941 р. було утворено рейхс-комісаріат «Україна» з центром у місті Ровно. Він складався із 6 генеральних округів, в кожному із яких була запроваджена посада німецького окружного комісара, який формував місцеву адміністрацію. На чолі рейхс-комісаріату став намісник Гітлера на Україні гауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох. В Ровно також було розквартировано гестапо, штаб фельдмаршала і штаб генерала фон Ільгена, командувача особливими (каральними) військами на Україні. Фашистський окупаційний режим в Україні мав виконати три основних завдання: забезпечити продовольством та матеріальними ресурсами воєнну машину фашистів; вивільнити від українського населення шляхом депортацій та фізичного знищення «лебенсраум» (життєвий простір) для арійської раси; сприяти колонізації і заселенню сюди німецьких колоністів.

Чеське населення Волині разом з українцями, поляками, росіянами з перших днів окупації відчуло на собі «новий порядок». Життя повернулося до доби натурального господарства, оскільки фашисти вилучали все, що могли взяти. За мемуарами чеських реемігрантів, що опубліковані в часописі «Verna straz» за 1949–1951 рр., селяни навчилися заготовляти шкіру, варити мило, користуватися жорнами. Німецькі окупанти вилучали худобу, продукти харчування, зерно, домашній скарб. Чехи намагалися приховати своє майно, викопували схрони, де зберігали нажите роками, а принагідно могли сховатися й самі. В Мартинівці чехи Станіслав Бача і Станіслав Кабат сховали навіть церковні дзвони, які у 1946 р. під час рееміграції вивезли з собою на батьківщину Болеслав Бочовський і Йозеф Зембоук⁸.

⁶ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / Под ред. Н.А. Тройницкого. — Т. 2. — СПб., 1905. — Таб. XII.

⁷ Шульга С.А. Зазн. праця. — С. 25.

⁸ Verna straz. — 1950. — 17 listopadu.

Але найтяжчою повинністю як для місцевих українців, так і для чехів було постачання робочої сили до Німеччини. Майже 2,4 млн молодих людей було вивезено з України, серед них були і чехи. Навесні 1942 р. в чеських поселеннях Волині почалася примусова реєстрація молоді 1923–1925 рр. народження для вивезення на роботи. Чеське населення вдавалося до різного роду засобів, аби перешкодити вивозу молоді. В селі Новини Чеські навіть православний священик допомагав чехам, він вносив зміни в парафіяльні книги, додаючи або віднімаючи роки⁹.

Чеські поселяни переховували у своїх оселях радянських солдатів, євреїв, яких методично винищували німці, поляків, яких переслідували оунівці. Євреї здавна жили в чеських селах, дружили між собою їхні діти, євреї іноді навіть ріднилися з чехами, а в роки війни шукали порятунку саме у чеських родинах. В одному з організованих окупантами гетто у чеському поселенні Варковичі на квітень 1942 р. було зібрано кілька тисяч євреїв з південної частини Волині. Вони працювали на залізничній гілці Ровно — Дубно. Тяжкі умови життя і праці змусили євреїв до втечі. Всього у квітні 1942 р. втекло 18 євреїв, яких протягом кількох днів годували й переховували чехи в с. Дембровка. Однак українській поліції та окупантам вдалося їх знайти і на околиці Дембровки розстріляти¹⁰. Незважаючи на небезпеку, волинські чехи переховували й цілі єврейські родини, і єврейських дітей. Відомий випадок, коли за переховування одного єврея була розстріляна чеська родина із семи осіб. Всього за період окупації Волині чехам вдалося зберегти життя 130 євреям в 40 чеських поселеннях. П'ятеро волинських чехів за свій подвиг нагороджені почесним званням Праведник народів світу, їх імена викарбувані на Стіні пам'яті в меморіальному комплексі «Yad Vashem» (Героям і жертвам голокосту) в Єрусалимі¹¹.

Окупаційний режим, жертви серед мирного населення спонукали до спротиву. Вже у 1941 р. невелика група чеської інтелігенції заснувала групу Руху опору, яка ставила собі за мету не допустити знищення чеської національної меншини та готувала чоловіків до участі у збройній боротьбі. Весною 1943 р. у складі Червоної Армії утворилася перша чехословацька бригада в СРСР під командуванням Л. Свободи. Саме цей факт і послугував активізації Руху опору в чеських поселеннях на Волині, основною метою якого тепер стала підготовка до вступу в бригаду Л. Сво-

⁹ Idem. — 1950. — 8 zari.

¹⁰ Jroslav Vaculik. Dejiny Volynskych Cechu. — T. 2. 1914–1945. — Praha, 1998. — S. 112.

¹¹ Гофман І. Чехи на Волині. Основні відомості. — Прага, 1998. — С. 20; Historicka mapa ceskeho osidleni na Volyni. — Praha, 1995.

боди і активна участь у звільненні батьківщини від фашистських загарбників.

У 1943 р. на Волині виникає на основі вже існуючих груп організація «Бланік». 13 червня 1943 р. в с. Московщина відбулася нарада 13 представників чеських поселень на Волині, на якій були обрані керівники організації. На чолі її став учитель із с. Мирогоща «Hlasatel» Владімір Кноп (псевдонім — Я. Влчек), заступником — редактор чеського часопису «Krajsanske listu» (Луцьк, 1934—1938 рр.) і вчитель із с. Московщина Йозеф Рейзек (псевдонім — Я. Вінаріцкі) та інженер Іржі Лізалек (псевдонім — В. Броз). Було затверджено статут організації та її програму, прийнято рішення про видання часопису. 13 червня 1943 р. в с. Московщина відбулася нарада 13 представників чеських поселень на Волині, на якій були обрані керівники, які, за пропозицією Й. Рейзека, дістали назву «Hlasatel» (від чес. Hlasit — проголошувати, пропагувати, розповсюджувати)¹².

У червні 1943 р. «Бланік» отримала достатньо чітку організаційну структуру. Територія Волині була поділена на 5 округів, які відповідно ділилися на 3–6 гуртків, а ті — на 3–9 підрозділів. 12 вересня та 17 жовтня 1943 р. і 21 січня 1944 р. відбулися вибори керівників підрозділів та округів)¹³. Загальну чисельність членів організації не визначено, однак достеменно відомо, що «Бланік» діяв у 102 чеських поселеннях на Волині¹⁴.

За напрямками діяльності «Бланіка» були сформовані спеціальні відділи: пропаганди, воєнний, медичний, фінансово-матеріальний, технічний та відділ безпеки. Головне керівництво та керівники округів розробляли політичні директиви та напрямки діяльності, політику чеської організації щодо партизанки польської та радянської, а також щодо ОУН–УПА. При вступі до організації прихильники давали клятву, текст якої наводять автори «Історії Чеського Боратина» Йозеф, Анна і Владіслав Влкі і в якій чехи, вступаючи до таємної організації, зобов'язуються до останньої краплі крові вести боротьбу за звільнення своєї батьківщини¹⁵.

В Чеському Боратині (поблизу Луцька) керівником організації «Бланік» був Вацлав Влк. Члени організації збиралися в будинку В. Влка на околиці Боратина. Вацлав Влк, який був водієм за професією, організував автошколу, де навчалися і могли легально зустрічатися члени організації. За спогадами Бедржиха Опоченського, В. Влк переконував молодих людей, що їх водійські навички стануть у пригоді, коли вони будуть воювати

¹² Jroslav Vaculik. Op. cit. — S. 108.

¹³ Idem. — S. 109.

¹⁴ Гофман Й. Зазн. праця. — С. 21.

¹⁵ Josef, Anna, Vladislav Vlk. Historie Ceskeho Boratina. — Usti nad Labem, 2000. — S. 158.

за свою батьківщину. До складу Баратинського «Бланіка» входили також чехи Врзак, Гнідек, Форт, Черак, Ярчек, Беда Опоченський¹⁶. Більшість чехів-баратинців навесні 1944 р. увійшли до складу танкової бригади 1-го чехословацького корпусу в СРСР.

Важливою ланкою роботи «Бланіка» було інформування чеського та місцевого українського населення про події на фронтах, міжнародну ситуацію та дії чеських партизанів на Волині. Цією справою займався колишній редактор чеського часопису «Krajanske listu» (Луцьк, 1934–1938 рр.) Йозеф Рейзек. 1 серпня 1943 р. вийшов перший номер часопису «Hlasatel». Одночасно окремою листівкою вийшло звернення до чехів України, в якому керівник організації Владімір Кноп виклав основні засади діяльності та цілі організації, позицію щодо співпраці з українськими націоналістами. Пізніше, 24 жовтня 1943 р., окремою листівкою вийшла Декларація чехів України, в якій організація чітко визначала свою політичну позицію в складних умовах національної та політичної боротьби на Волині¹⁷.

На теренах Волині упродовж війни діяли різного політичного спрямування групи опору: українські (ОУН–УПА), «червоні» партизани, польські (АК) та ін. Як українська, так і «червона» партизанка намагалися встановити певні зв'язки з чехами та їх підпільними організаціями. Ряд документальних матеріалів, опублікованих Володимиром Сергійчуком у добірці «Український здви́г: Волинь. 1939–1955», свідчать про такі намагання¹⁸.

У жовтні 1943 р. один із уповноважених ОУН (б) в огляді суспільно-політичної ситуації у південній частині Рівненщини зазначав: «...З національних меншин, що замешкують цей терен і з якими знаходимо спільну мову, є чехи. Вони до нас, як господарів на цьому терені, і до визвольної боротьби українського народу ставляться лояльно. Щоправда, то вони стараються асекуруватися скрізь — і з нами добрі, і німцям годять. Хоч як ненавидять німців, все ж таки воліють жити в спокої»¹⁹.

Чехи повністю розуміли багатомісячні намагання українців створити свою власну державу. Про це свідчить і допомога молодій Чехословацькій республіці українській еміграції. Однак методи боротьби, які обрала Українська повстанська армія, волинські чехи не могли толерувати і засуджували як неприйнятні і варварські. Неодноразово «червоні» партизани і оунівці зверталися до чеського населення із закликом вступати до

¹⁶ Idem.

¹⁷ Jroslav Vaculik. Op. cit. — S. 109.

¹⁸ Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955. — К., 2005. — С. 128–130, 179–180, 183–186, 208–211, 226–233, 240, 300–302.

¹⁹ Там само. — С. 232.

їхніх лав для боротьби з окупантами, однак волинські чехи уникали втручання в будь-які місцеві та національні конфлікти²⁰. Окремі з них брали участь як у з'єднаннях червоних партизанів (Медведева, Ковпака), так і в українській партизанці²¹.

Влітку 1943 р. при пересуванні з'єднання С. Ковпака з Волині на Східну Галичину «Бланік» надав інформацію червоним партизанам про пересування німецького транспорту залізницями Ровно–Ковель, Ровно–Львів. На початку серпня 1943 р. члени «Бланіка» разом з ковпаківцями організували саботажні акції на нафтових родовищах поблизу Станіслава. Через Ковпака чехи намагалися зв'язатися з чехословацькою бригадою в СРСР²². Відомий також виступ чехів поселення Купичів на боці 27-ї волинської дивізії АК проти УПА в листопаді 1943 р.²³

З просуванням фронту зимою — весною 1944 р. на захід активізувалися зусилля «Бланіка» по організації вступу його членів до 1-ї чехословацької бригади в СРСР під командуванням Л. Свободи. Угода про її створення була укладена ще наприкінці 1941 — на початку 1942 рр. У лютому 1942 р. було сформовано перші частини бригади в кількості 763 чол., серед них — 75 волинських чехів, які були виселені до Казахстану. Саме ці частини й стали основою бригади Л. Свободи.

Перший бій бригада прийняла під селом Соколово Харківської області 8 березня 1944 р. Із 52 волинських чехів, які брали участь у бою під Соколовим, загинуло 22. Чеська окрема бригада була атакована 60 німецькими танками та ротою автоматників. Саме під цим українським селом був смертельно поранений чех надпоручик Отакар Ярош, якого першим з іноземців було нагороджено Зіркою Героя Радянського Союзу, 87 воїнів нагороджено орденами і медалями²⁴. Потім були бої під Києвом, Білою Церквою. До наших днів чехи України співають пісні тих днів: «...Там, біля Києва, на руській землі могили глибоко викопані... сини чеські тихо лежать...»

На початку 1944 р., коли радянські війська вступали на територію Волині, чехи подали заяви про вступ до бригади. Вже в лютому 1944 р., коли бажачих вступити до бригади виявилось багато, Л. Свобода подав радянському урядові заяву про бажання волинських чехів воювати проти фашистів. Згідно з призовними протоколами, до вступу зголосився майже 11 451 волинський чех. Приходили цілими родинами, батьки із сина-

²⁰ Там само. — С. 183–186.

²¹ *Verna straz.* — 1950. — 13 rijna.

²² *Jroslav Vaculik.* *Op. cit.* — S. 110.

²³ *Verna straz.* — 1950. — 20 rijna.

²⁴ Великая Отечественная война 1941–1945: Советская энциклопедия. — М., 1985. — С. 671.

ми, старші зменшували собі роки (під 55), а молодші збільшували (понад 17), а також стародружинники²⁵.

За наказом від 10 квітня 1944 р., бригада перейменувалась у корпус під командуванням генерала Яна Кратохвіла. З 30 квітня 1944 р. мобілізаційні управління були утворені в Дубно та Луцьку. До корпусу зараховано 10 881 чоловіків і 260 жінок. Першою жінкою, яка стала медичною сестрою в корпусі, була Людмила Лізалкова, дружина одного з керівників «Бланіка»²⁶. Пізніше корпус доповнювався чехами із Підкарпатської Русі, словаками, євреями, русинами.

Чехословацький корпус брав участь у Карпатсько-Дукленській операції, звільненні Моравії та Праги. Під час боїв на Дуклі загинуло 932 чехи, 3826 поранено, 580 зникли безвісти. Загалом у складі 1-го чехословацького корпусу в СРСР загинули, померли від ран або пропали безвісти понад 1100 волинських чехів, зокрема, загинуло три жінки — Любушка Мражкова, Анна Жихова, Ружена Якубовска. Встановлено імена більше як 540 волинських чехів, воїнів Червоної Армії, які загинули під час Другої світової війни²⁷.

Волинські чехи завжди вважали себе невід'ємною частиною чеського народу, незважаючи на те, що для покоління, яке народилося на Волині, батьківщина була незнайома. Завдяки родинному вихованню в дусі патріотизму та збереженню народних звичаїв, мови, культури, в далечині від батьківщини почуття приналежності до неї зміцнювалося. Толерантне ставлення до всіх політичних і національних рухів та сил зберігало чеську меншину від кривавих конфліктів та непорозумінь, дало можливість об'єднатися для спільної мети — звільнення батьківщини. Значна роль у цьому належить організації «Бланік».

²⁵ Гофман І. Зазн. праця. — С. 22.

²⁶ Jroslav Vaculik. Op. cit. — S. 113.

²⁷ Гофман І. Зазн. праця. — С. 23.

Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943

Незважаючи на системні дослідження подій Другої світової війни на території України, що ведуться вже протягом шестидесяти років, до останнього часу лишається ще чимало «білих плям», які не дають змоги максимально повно та об'єктивно відтворити всю палітру історичної картини минулого в її складності та багатовимірності. Фактично лише протягом останніх років дослідники починають звертатися до недосліджених або малодосліджених сторінок воєнної історії. До таких сторінок належить висвітлення діяльності Організації Українських Націоналістів під час Другої світової війни і, зокрема, підпілля ОУН в окупованому Києві. Радянська історіографія взагалі замовчувала цю тему з політичних мотивів, бо вона загрожувала руйнуванню сформованих ідеологічних кліше, спрямованих на боротьбу комуністичного режиму проти так званих «українських буржуазних націоналістів». Ці ідеологічні кліше так міцно вкорінилися в українській історичній традиції, що навіть в умовах незалежної України продовжують тиснути на свідомість представників офіційної історичної науки і змушують їх продовжувати або взагалі оминати вказану проблематику, або підходити до неї з крайньою обережністю.

Лише у 2003–2004 роках вийшло друком підготовлене Інститутом історії України НАН України та Державним архівом Служби безпеки України науково-документальне видання «Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб)», в якому з'явився окремий невеликий розділ (3 сторінки), цілком присвячений українському самостійницькому рухові і написаний в об'єктивно-нейтральному дусі¹.

Намагаючись підтримати позитивні тенденції, що окреслилися в українській історичній науці, автор пропонує до ознайомлення розвідку з

¹ Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб). — Київ–Львів, 2003 (*далі* — Київ у дні нацистської навали). — 526 с.

історії антинацистського націоналістичного підпілля в окупованому Києві, зосереджуючись на діяльності Організації Українських Націоналістів під керівництвом А. Мельника.

Наявна джерельна база дозволяє з достатнім рівнем деталізації відновити підготовку похідних груп ОУН до походу в центральні, східні та південні українські землі, а також перші етапи їх діяльності в окупованому німецькими військами Києві. Умовно ці етапи можливо хронологічно визначити наступним чином. Перший етап: 19 вересня 1941 року — 13 грудня 1941 року — прибуття та розгортання діяльності похідних груп ОУН в Києві, активна розбудова громадського сектора публічної діяльності ОУН. Другий етап: 13 грудня 1941 року — 9 лютого 1942 року — проведення німецькими репресивними органами масових арештів членів ОУН та їх прихильників у Києві, перехід до глибокого підпілля. Третій етап: 9 лютого 1942 року — 6 листопада 1943 року — діяльність підпілля ОУН в окупованому Києві в умовах глибокої конспірації, найменше зафіксований як в документальних джерелах, так і в спогадах сучасників тих подій. Це об'єктивно зумовлює певну диспропорцію у висвітленні різних етапів діяльності підпілля ОУН в Києві в період німецької окупації.

Похід ОУН на Київ

1941 рік приніс нові очікування в розвиток подій Другої світової війни. Для багатьох політиків стало зрозуміло, що збройний конфлікт між Німеччиною та СРСР неминучий. Наближення німецько-радянської війни було очевидним фактом також для керівництва ОУН на чолі з Андрієм Мельником. Навесні 1941 року Провід ОУН почав підготовку до збройного німецько-українського конфлікту. Головна стратегія ОУН полягала в тому, аби скористатися умовами війни як шансом для відновлення незалежної української держави.

За свідченнями одного з провідних членів ОУН Я. Шумелди, ще наприкінці квітня 1941 р. теренова екзекутива ОУН у Німеччині отримала доручення негайно готувати членів ОУН для діяльності в Україні, зокрема на Наддніпрянщині. Підпільна мережа членів ОУН в Німеччині тоді нараховувала 500 осіб. Вишкільні курси були розгорнуті в Берліні, Бремені, Гамбурзі, Бреслау. В поширених провідом директивах особлива увага зверталася на вивчення тих об'єктивних реалій та особливостей, які склалися в підрадянській Україні в різних ділянках політичного, економічного та суспільного життя. Інструкція категорично застерігала членів ОУН від вступу до німецьких збройних формувань на індивідуальній базі².

² Шумелда Я. Похід на Схід // На зов Києва. — Торонто–Нью-Йорк, 1985 (далі — На зов Києва). — С. 77.

На території Німеччини, Чехії, Франції, а також на прикордонних землях — Посянні, Підляшші, Холмщині почали формуватися групи активних членів ОУН, готових за командою Проводу рушити на Схід. Опрацьовувалися конспіративні маршрути переправки людей, канали перетинання кордонів. За деякими даними, роботу штабу по підготовці кадрів і нелегальних переходів в Україну очолював Ярослав Гайвас («Бистрий»), який на той час був провідником Крайової ексекутиви ОУН на західних українських землях³.

Напад німецької армії на СРСР 22 червня 1941 р. привів в рух великі маси людей, які компактними групами рушили на Схід з різних країн Європи. Важливими проміжними центрами на їхньому шляху були Краків та Львів, де відбувалися концентрація та перегрупування кадрів. Провідником ОУН на Східних землях і заступником Голови ПУН був призначений Олег Кандиба (Ольжич) — син відомого українського поета Олександра Кандиби (Олеся), як один із секретарів Проводу ОУН, керівник Культурної референтури ОУН та один із найавторитетніших членів організації⁴. У Львові почала діяти референтура Східних Українських Земель (СУЗ), яка мала координувати процес висилки кадрів в Центральну та Східну Україну. Вже в перші тижні війни вона спрямувала на Схід кілька сот членів ОУН⁵. Загалом через Львів пройшли декілька тисяч активістів ОУН.

Головною метою ОУН на першому етапі німецько-радянської війни було опанування ситуацією на Центральних та Східних українських землях. Авангардні (т. зв. «пробойові») групи ОУН включали найбільш досвідчені в організаційному відношенні кадри, які мали завдання одразу після прибуття на місце зв'язуватися з довіреними особами та місцевим активом, розбудовувати мережу ОУН й ініціювати організацію українських адміністрацій, налагодження господарства, культурного життя, шкільництва, суспільної допомоги⁶.

Провідним завданням, яке ставив перед собою Провід ОУН на Наддніпрянщині (або за Я. Шумелдою, Центральне Керівництво ОУН на СУЗ), було закріпитися в Києві. Основними маршрутами руху до нього були Львів–Броди–Рівне–Житомир та шлях з Галичини через Волинь до Фастова–Василькова. Рух похідних груп відбувався слідом за пересуванням лінії фронту. Основною базою на підступах до Києва став Житомир. Саме

³ *Бойдуник О.* На переломі (уривки спогадів). — Париж, 1967. — С. 95; *Червак Б.* Олена Теліга. Життя і творчість. — К., 1997. — С. 8; *Кучерук О., Червак Б.* Матеріали до історії ОУН. — К., 1997. — С. 27.

⁴ *Шумелда Я.* Зазн. праця. — С. 81.

⁵ Там само. — С. 84, 86.

⁶ Там само. — С. 84.

тут в серпні — на початку вересня сконцентрувалися провідні кадри, вислані ОУН на схід⁷.

Одна з перших похідних груп, яка впритул наблизилася до Києва, базувалася у Василькові. Вона налічувала 8 осіб під керівництвом В. Пилипчука («Вітя»)⁸. У складі іншої передової групи між іншими були відомі діячі ОУН — сотник Роман Біда («Гордон»), Богдан Онуфрик («Коник»), Ярослав Гайвас («Бистрий»). 19 вересня 1941 р., коли радянські війська та загони ополчення остаточно покинули Київ, передові похідні групи ОУН опинилися в місті. Б. Онуфрик підніс над дзвіницею Софійського собору жовто-блакитний прапор як символ відновлення УНР, що мало стати певним сигналом для місцевого населення⁹.

Слідом за першими похідними групами у Київ перебирається керівництво ОУН на східних землях на чолі з О. Ольжичем та продовжується концентрація активних членів організації, що відбувалася в кілька етапів упродовж вересня — початку листопада 1941 року¹⁰.

В середині жовтня 1941 року до Києва дісталася найбільш чисельна група членів ОУН, що входили до т.зв. «Буковинського куреня» — близько 3000 осіб. Основу куреня склали члени ОУН з Буковини, які з початком німецько-радянської війни брали участь у збройних сутичках з відступаючими радянськими військами та наступаючою румунською армією, проголошенні в населених пунктах української влади та у формуванні українських адміністрацій. Чимало з них мало досвід боротьби за Карпато-Українську державу в лавах Карпатської Січі. У складі куреня були не лише чоловіки, а й жінки. Діяли два хоріві колективи (70 і 42 особи), музичний оркестр з 24 музикантів. Учасники Буковинського куреня здійснювали рух як цивільні особи і не були озброєні. Після прибуття до Києва курінь у повному складі перебував у місті кілька тижнів. Згодом більшість його членів була направлена до різних населених пунктів для розбудови організаційної мережі та допомоги в організації українських адміністрацій. За деякими даними, в Києві було залишено приблизно 600 членів куреня¹¹.

Остання з великих груп ОУН чисельністю 250 осіб виїхала зі Львова на Київ 1 листопада 1941 року. Група прибула до Києва потягом вранці

⁷ Михалевич М. Сорок років тому... // На зов Києва. — С. 210.

⁸ Радзевич К. Перша Київська похідна група ОУН // Там само. — С. 97.

⁹ Михалевич М. Зазн. праця. — С. 210.

¹⁰ Шумелда Я. Зазн. праця. — С. 86; Дніпрова О. О. Ольжич у Києві // На зов Києва. — С. 166.

¹¹ Верига В. Буковинський курінь. 1941 // На зов Києва. — С. 110–118; Енциклопедія історії України. — К., 2003. — С. 399.

4 листопада. Була розміщена на вул. Короленка 15 і перебувала в місті близько тижня. Більшість членів групи були поділені на команди з кількох осіб і спрямовані в різні частини України¹².

Діяльність ОУН в окупованому Києві

Від самого початку своєї діяльності похідні групи ОУН, спрямовані на схід і, зокрема, в Київ, спиралися на ті місцеві кола, які були потенційними носіями ідей української самостійності та державності, в силу різних обставин були противниками радянського більшовизму. Окремо слід зазначити, що Провід ОУН (або Центральне керівництво ОУН на СУЗ) мав законспірованих членів ОУН, які перебували у підпіллі в підрадянському Києві і були готові не лише до зустрічі перших похідних груп, а й мали доволі широку мережу контактів серед мешканців міста. Наявність націоналістичного підпілля в Києві підтверджують документи НКДБ про арешти та розстріл групи членів ОУН на початку липня 1941 року¹³.

Стратегія ОУН полягала в швидкому створенні повноцінних українських адміністративних органів з повним спектром повноважень у населених пунктах, на базі яких мала створитися цілісна система управління з єдиним центральним органом на чолі. Німецькі чиновники мали бути поставлені перед фактом реального існування нової української влади, яка повинна була виступити офіційним репрезентантом українського народу в його змаганнях за власну державність.

Вже увечері 19 вересня 1941 р. член ОУН сотник Степан Сулятицький організував нараду, учасники якої обговорили питання якнайшвидшого створення Київської міської управи. Не пізніше 23 вересня в приміщенні однієї з середніх шкіл на Подолі відбулися збори по обранню міської управи Києва. Їх учасниками були близько 30 осіб. Під час зборів на посаду міського голови було висунуто дві кандидатури — проф. О. Оглоблина та В. Багазія. Головою міської управи Києва було обрано О. Оглоблина, заступником — В. Багазія¹⁴.

У короткий термін в перші декілька тижнів її існування в складних умовах військового часу було проведено першочергові заходи для забезпечення порядку та відновлення тих ділянок міського господарства, які мали ключове значення для життя та побуту кількох сотень тисяч киян, які залишилися в окупованому місті. В тому числі була відновлена робота електростанції, водогону, міського транспорту (трамвайне та троллейбусне спо-

¹² Гартимів М. Землею українською... // На зов Києва. — С. 119.

¹³ Київ у дні нацистської навали. — С. 114–115, 117.

¹⁴ Радзевич К. Зазн. праця. — С. 104; Київ у дні нацистської навали. — С. 226.

лучення), телефонних станцій, пожежної служби, міських пекарень, організована робота комунальних та приватних закладів харчування (столові та ресторани), продуктових магазинів та магазинів промтоварів, медичних закладів, упорядковано роботу київських базарів. Вживалися заходи для відновлення роботи промислових підприємств, були створені два банки. У жовтні 1941 р. відбулася конференція працівників освіти щодо відновлення роботи шкіл, за її наслідками було відкрито близько 70 шкіл та 30 гімназій. Організовано безкоштовне харчування дітей та ряд дитячих будинків, опіку над інвалідами. У місті запрацювала низка театрів та консерваторія, кілька кінотеатрів. У складі працівників управи у різних відділах безпосередньо працювала група членів ОУН, які склали її міцне ядро і мали своїх прихильників¹⁵.

Члени похідних груп ОУН ініціювали створення київської поліції, яка мала забезпечувати порядок і безпеку в місті, а також давала б легальну можливість формувати ресурс озброєних людей, що в майбутньому мали стати основою українських збройних сил. Відповідні завдання поклалися на військовий сектор ОУН, який діяв у складі ПУН на східних українських землях¹⁶.

Фактично одночасно зі створенням міської та обласної управ Провід ОУН на СУЗ розгорнув підготовчу працю для створення загальноукраїнського представницького органу, який мав виконувати функції своєрідного парламенту і стати легітимним політичним репрезентантом України в умовах політичного вакууму, що утворився на її території після припинення діяльності радянської адміністрації. У цьому зв'язку цілком логічними були кроки ОУН по створенню Української Національної Ради в Києві, яка мала на першому етапі поширити свій вплив на центральну, східну та південну Україну. 5 жовтня 1941 р., в залі однієї із шкіл-десятирічок на Подолі (за іншими даними — в невеликому будинку біля школи) відбулися установчі збори, на яких було проголошено створення Української Національної Ради. Головою її був обраний Микола Величківський¹⁷.

Невдовзі була створена Київська, Чернігівська та Полтавська обласні ради, причому Київська рада мала характер міжобласної, яка курувала регіональні контакти. Відбувався швидкий процес налагодження прямого зв'язку місцевих українських органів влади з УН Радою¹⁸.

¹⁵ Київ у дні нацистської навали. — С. 47–52, 54–57, 216–226, 235–236; Михалевич М. Зазн. праця. — С. 211; Шумелда Я. Зазн. праця. — С. 88.

¹⁶ Радзевич К. Зазн. праця. — С. 102, 242; Київ у дні нацистської навали. — С. 36, 254.

¹⁷ Городиський З. Українська Національна Рада. — К., 1993. — С. 22–24, 26.

¹⁸ Там само. — С. 34–35.

Під егідою Української Національної Ради була розгорнута доволі масштабна система дій по організації різноманітних аспектів українського життя¹⁹. У різноманітній за спрямуванням діяльності УН Ради участь членів ОУН мала конкретний і безпосередній характер. А політичний вплив ОУН, особливо особистий вплив О. Ольжича на всі сторони її праці, мали вирішальний характер при дотриманні з боку ОУН принципу політичного плюралізму та максимально широкого суспільного представництва з боку її членів.

Разом з тим, підпілля ОУН у Києві тримало в полі зору й інші напрями діяльності. Генерал М. Капустянський розгорнув організаційну працю серед колишніх учасників різноманітних українських збройних формувань та членів діючих в окупованому Києві військових підрозділів. З цією метою було створене Українське військове товариство ім. П. Полуботка²⁰. Під егідою ОУН було засноване масове молодіжне спортивне товариство «Січ», на зібраннях якого на героїчних прикладах української історії проводилася виховна та просвітницька робота з юнацтвом. Товариство було важливою структурою в процесі поповнення структур ОУН у Києві новими кадрами²¹. Існують також згадки про створення у Києві Спілки української молоді, метою якої була організація свідомої молоді віком від 16 до 24 років та поширення ідей відновлення самостійної української держави. Під егідою І. Рогача було створено діловий клуб з фіксованим членством, до складу якого допускалися лише добре перевірені учасники. Як правило, це були відповідальні співробітники українських установ Києва. Вочевидь, форма клубу давала можливість легально відбувати зібрання, де можна було проводити необхідні зустрічі. За звітами комуністичного підпілля, «по суті, правління клубу було мобілізуючим центром українських націоналістів»²². У Києві діяла підпільна друкарня ОУН, в якій друкувалися відозви до населення, інструкції і комунікати для членів ОУН. Основні пропагандистські зусилля ОУН були спрямовані на ствердження ідеї відродження української державності, що проводилося як в завуальованій, так і в прямій формі.

Однак головним ідеологічним інструментом ОУН в цей час була щоденна газета «Українське слово». 29 вересня 1941 р. вийшло її перше число в Києві тиражем 500 примірників. Проте вже за короткий період при сприянні київської міської управи газета почала виходити тиражем від

¹⁹ Там само. — С. 38–47; Київ у дні нацистської навали. — С. 50–52.

²⁰ Шумелда Я. Зазн. праця. — С. 93.

²¹ Дніпрова О. Зазн. праця. — С. 166; Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни // На зов Києва. — С. 422.

²² Київ у дні нацистської навали. — С. 354–355.

20 до 50 тис. примірників і дуже швидко набрала значної популярності серед киян та мешканців інших міст України. До газети виходили кілька додатків: «Останні вісті», «Література і мистецтво», останній згодом реформовано у «Літаври»²³. Незважаючи на жорсткий контроль, редакція газети спромоглася надати їй виразно національно-державницького змісту, спрямувати її діяльність на пробудження національної свідомості українців та пропаганду ідей українського націоналізму.

Підпільна мережа ОУН будувалася за принципом «п'ятірок». У складі Центрального керівництва ОУН на СУЗ діяли Секретаріат та Організаційна референтура²⁴. Постійно відбувалися підпільні наради керівного складу ОУН в Києві. Були налагоджені також постійні канали зв'язку як з різними регіонами не лише в межах Райхскомісаріату «Україна», а й із Галичиною та навіть Німеччиною, де відбувалися підпільні зустрічі з керівництвом ПУН.

За рішенням Центрального керівництва ОУН на СУЗ 21 листопада 1941 р. відбулися відзначення пам'яті Героїв Базару — 359 учасників Другого Зимового походу 1921 р., які потрапили в полон і були розстріляні, відмовившись перейти на бік радянської влади. Відзначення були надзвичайно масштабними — близько 40 тис. учасників. Більшість склали мешканці Житомирщини та прилеглих областей. В той же час до Базару з'їхалися делегації з різних частин України, були навіть представники з Херсонщини. Для німецької адміністрації така масова маніфестація, просякнута українськими настроями, була повною несподіванкою навіть з огляду на зовнішню лояльність заходу до німецької влади. Тож стягнуті до місця проведення пам'ятних урочистостей німецькі частини були розташовані на висотах навколо села і обмежилися спостереженням та контролем за ходом заходу. Однак ця потужна маніфестація викликала роздратування німецької окупаційної влади. Фактично одразу після її проведення гестапо розпочало арешти серед організаторів та активних її учасників.

Німецькі репресії проти підпілля ОУН у Києві

Активна діяльність ОУН у Києві не могла не опинитися в полі зору як німецьких спецслужб, так і комуністичного підпілля. Опубліковані архівні матеріали переконливо засвідчують, що і одні, і другі пильно стежили за нею.

²³ *Кучерук О.* «Українське слово» 1941 року // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 10. — Ч. 2: Газета «Українське слово» 1941 року. — К., 2004. — С. 8–9; *Полікарпенко Г.* Зазн. праця. — С. 422–423.

²⁴ *Шумелда Я.* Зазн. праця. — С. 92.

Всі звіти та аналітичні доповіді агентури НКВД про ситуацію в окупованому Києві обов'язково містили розділи про націоналістичний рух, при цьому постійно наголошувалося на головній меті діяльності ОУН — це створення самостійної української держави. «З приходом німців у Київ почали зтікати з заходу українські націоналісти. Вони гаряче узялися за створення «Самостійної України», — доповідалося в одному з них²⁵. У звітах докладно змальовувалися всі напрями діяльності націоналістичного середовища м. Києва, і оцінки цієї діяльності були цілком вагомими.

Не мали ілюзій щодо мети діяльності ОУН також і німецькі спецслужби.

В одному із донесень айнзацгрупи «С» з Києва повідомлялося: «У районі Києва охоронна боротьба проти комуністів усе більше і більше набирає форм боротьби проти національних українських формувань»²⁶. Нацисти тримали в полі зору обидва крила ОУН — ОУН під проводом полковника Андрія Мельника та ОУН(р) під проводом Степана Бандери. За даними німецької служби безпеки, найбільш активною в Києві була ОУН під проводом А. Мельника. «Центр організації руху А. Мельника на Східній Україні тепер у Києві. Його керівник на прізвище Кандиба має оточення з відомих і невідомих людей із Західної України. Крім цього штабу ОУН, існує ще створена Кандибою Національна Рада, на чолі якої стоїть професор Величківський... Рух Мельника поступово зайняв керівні позиції у пресі (офіційній)... Спілка письменників, створена в Києві на чолі з поетесою Ядвігою Телігою, є також суто націоналістичною організацією... Академія наук у Києві також стала центром українських націоналістичних сил... Ще одним інструментом української національної політики є Українська Автокефальна Церква...», — доповідалося нею до Берліну²⁷.

Характерно, що для нацистів українські націоналісти були не менш небезпечні, ніж комуністи. Зокрема, в одному з донесень німецьких спецслужб зазначалося: «...Пропаганда більшовиків відповідає пропаганді крайніх націоналістів... Повсюди констатуються суттєві порушення порядку при відбудові господарства, управління та суспільного життя. Вони є наслідком комуністичної, емігрантської, західноукраїнської та національно-української пропаганди, яка хоч відрізняється своєю кінцевою метою, але є абсолютно подібною за своїми антинімецькими настроями»²⁸.

Наприкінці листопада 1941 р. від стеження німецькі спецслужби перейшли до прямих репресій проти націоналістичного підпілля.

²⁵ Київ у дні нацистської навали. — С. 262.

²⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — С. 554.

²⁷ Там само. — С. 555.

²⁸ Миронець Н. Німецька поліція про націоналістичне підпілля // Українське слово. — 1997. — 16 жовт.

Перші масові арешти членів ОУН і їх прихильників відбулися в листопаді 1941 р. на Житомирщині після відзначень пам'яті Героїв Базару. Масова маніфестація українців під державницькими гаслами викликала роздратування окупантів. Не наважившись одразу розігнати кількадесятитисячне зібрання, німецька влада лише через декілька днів почала арешти його організаторів та учасників. Загалом було заарештовано 721 особу — учасників відзначень, з яких 120 нацисти стратили 30 листопада в передмісті Житомира «Мальованка»²⁹.

27 листопада 1941 р. членів керівництва Української Національної Ради, серед яких були голова Ради М. Величківський та референт зовнішніх зв'язків О. Бойдуник викликали до представників райхскомісара Е. Коха і оголосили текст про заборону діяльності УН Ради. При цьому їм було рекомендовано, аби Рада згорнула свою діяльність тихо, без ускладнень для німців та збурень в українському середовищі. Представники УН Ради відмовилися розглядати питання про заборону діяльності Ради, поки німецька сторона офіційно не передасть їм на руки документ про її ліквідацію. За свідченнями учасників подій, зустріч з представниками Коха пройшла в напруженій обстановці та на підвищених тонах. З німецької сторони було заявлено, що невиконання цього наказу потягне за собою персональну відповідальність керівництва і членів УН Ради. 28 листопада нацисти оголосили про закриття в Києві вищих навчальних закладів (в тому числі Університету та КПІ) і припинення діяльності Української академії наук³⁰. Всім стало зрозуміло, що над українським підпіллям у Києві нависла смертельна небезпека.

Перша хвиля масових арештів членів ОУН у Києві почалася в середині грудня 1941 р. Більшість сучасників тих подій та дослідників називають дату 13 грудня³¹. Разом з тим М. Михалевич, який тоді перебував у Києві, називає дату початку арештів 12 грудня 1941 р.³² Цю ж дату обстоює О. Штуль-Жданович³³. За спогадами Я. Шумелди, тоді гестапо арештувало цілу групу учасників націоналістичного підпілля. В тому числі членів редакції газети «Українське слово» І. Рогача, П. Олійника, О. Ор-

²⁹ *Верига В.* Втрати ОУН в часи Другої світової війни. — Торонто, 1991 (далі — *Верига В.* Втрати ОУН). — С. 72.

³⁰ *Городиський З.* Зазн. праця. — С. 38–47; *Бойдуник О.* Зазн. праця. — С. 93–94; Київ у дні нацистської навали. — С. 52.

³¹ *Городиський З.* Зазн. праця. — С. 52; *Бойдуник О.* Зазн. праця. — С. 107–108; Київ у дні нацистської навали. — С. 52; *Косик В.* Зазн. праця. — С. 199; *Шумелда Я.* Зазн. праця. — С. 94.

³² *Михалевич М.* Зазн. праця. — С. 216.

³³ *Жданович О.* На зов Києва // Олена Теліга: Збірник. — Детройт–Нью-Йорк–Париж, 1977. — С. 209.

шана-Чемеринського, І. Яковенка, І. Кошика. Затриманий був і сам Шумелда³⁴. Масовий характер арештів підтверджує і М. Михалевич, який вказує, що, крім співробітників редакції газети «Українське слово», гестапо арештувало 27 співробітників міської управи. Про арешти значного числа членів ОУН також згадує О. Штуль-Жданович³⁵.

У січні 1942 р. прокотилася нова хвиля арештів. У тому числі за зв'язки з ОУН було схоплено близько 60 осіб з числа київської молоді³⁶. Із 100 членів Буковинського куреня, що перебували у Дарницькому відділі УОП, в січні 1942 р. було заарештовано і розстріляно близько 70 осіб³⁷.

У лютому 1942 р. по Києву прокотилася чергова хвиля репресій проти ОУН. 7 лютого було заарештовано більше 200 членів ОУН та їх симпатиків, переважно з числа київської інтелігенції. Першочергово гестапо хватало всіх «західняків», що прибули до Києва восени 1941 р.³⁸ Лише одиницям схоплених гестапо пощастило звільнитися з-під арешту після кількох тижнів ув'язнення та вирватися з Києва. В тому числі покинути Київ був змушений О. Ольжич.

Але підпільна мережа ОУН у Києві продовжувала свою діяльність на чолі з новопризначеним Краєвим провідником ОУН на СУЗ Зіновієм Домазаром (псевдонім «Діброва», «Аркадій»). У березні з нагоди річниці від дня народження Т. Шевченка у підпільній друкарні ОУН були видруковані і поширені по Києву листівки під гаслом «Хай живе незалежна Українська держава!», в яких, зокрема, писалося: «Шевченко бачив, що тільки діяльні, відважні і горді люди можуть вийти переможцями з боротьби. Ось тому він засуджував всіх, хто згинався перед окупантом... Наші думки линуть сьогодні до його святої могили над Дніпром, щоб там перед безсмертним духом охоронця українських революціонерів поклястися, що ми не матимемо спокою, поки його заповіді не будуть виконані, поки Україна не стане вільною і незалежною державою»³⁹. Тоді ж по Києву були поширені сотні брошур обсягом 12 сторінок, у яких містився текст протестного меморандуму голови забороненої нацистами Української Національної Ради до райхскомісара України Г. Коха⁴⁰. У травні заходами ОУН була розповсюджена листівка, присвячена пам'яті засновника українського націоналізму М. Міхновського, та журнал ОУН «Сурма», в

³⁴ Шумелда Я. Зазн. праця. — С. 94.

³⁵ Трагічні дні в Києві // Штуль-Жданович О. Ціною крові. — К., 1997. — С. 63.

³⁶ Полікарпенко Г. Зазн. праця. — С. 422.

³⁷ Верига В. Буковинський курінь. 1941 // На зов Києва. — С. 115.

³⁸ Трагічні дні в Києві // Штуль-Жданович О. Зазн. праця. — С. 65.

³⁹ Косик В. Зазн. праця. — С. 556.

⁴⁰ Там само. — С. 558.

статтях якого стверджувалося, що «українці не хочуть воювати за чужі інтереси як найманці..., вони підуть в бій тільки за право на незалежне політичне життя». Активісти ОУН в організаціях «Просвіти» ініціювали проведення 25 травня 1942 р. урочистих заходів пам'яті Голови Директорії УНР Симона Петлюри, але проведення цих заходів було категорично заборонено німецькою адміністрацією⁴¹.

15 вересня 1942 р. в Києві була проведена таємна нарада ОУН⁴². Окрім того, 14–15 серпня в Києві відбувся скликаний ОУН Всеукраїнський з'їзд українських самостійників, в якому, крім членів ОУН, брали участь колишні учасники українських визвольних змагань⁴³. У вересні ОУН поширило в Києві чергову листівку під назвою «Народження нового українця»⁴⁴.

Гестапо не припиняло слідства проти діяльності ОУН у Києві та в Україні в цілому, намагаючись повністю знищити націоналістичне підпілля. У звіті про становище в генеральному окрузі «Київ» за квітень 1942 р. повідомлялося: «ОУН може вважатися самим активним носієм боротьби за національну незалежність. У даний час вона намагається за допомогою поширюваних листівок, тенденція котрих вказана вище, насильно домогтися зміни умов. Пряме різке розмежування між тенденціями Бандери і Мельника, що існувало раніше, тепер більше не спостерігається, так як обидві партії витиснуті в опозицію»⁴⁵.

У вересні 1942 р. в Києві було заарештовано двох членів ОУН, на початку жовтня — дев'ять, включно з керівником відділу пропаганди Центрального керівництва ОУН на СУЗ Василем Кузьмиком (псевдонім «Петренко»). На квартирі в Кузьмика гестапо вилучило підпільну літературу і документи, включно з директивними листами керівника референтури пропаганди ПУН Костянтина Горського та текстами, підписаними провідником Волинського інспекторату ОУН Орестом Зибачинським (під псевдонімом «Чигирин» та «Барда»), в яких, за висновками гестапо, «містяться ненависні випадки проти німецьких окупаційних військ. Ця стаття підкреслює, що німецьке звільнення нічим не відрізняється від більшовицького». Під час арештів було викрито підпільну друкарню ОУН та реквізовано наклад чергового числа організаційного журналу «Сурма». Тоді ж, у жовтні 1942 р., було заарештовано ще трьох членів ОУН⁴⁶.

⁴¹ Там само. — С. 565.

⁴² Там само. — С. 287, 583; *Кучерук О., Червак Б.* Зазн. праця. — С. 30.

⁴³ *Полікарпенко Г.* Зазн. праця. — С. 428.

⁴⁴ *Косик В.* Зазн. праця. — С. 582.

⁴⁵ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 600–601.

⁴⁶ *Косик В.* Зазн. праця. — С. 287, 583, 585, 590; *Полікарпенко Г.* Зазн. праця. — С. 429.

Арешти членів націоналістичного підпілля в Києві продовжувалися також у 1943 р. — фактично до останніх днів окупації Києва німецькою армією. Зокрема, за даними звіту німецької поліції безпеки і СД від 19 березня 1943 р., в Києві за причетність до ОУН було заарештовано більше 40 осіб, в основному представників інтелігенції⁴⁷. В тому числі в руки гестапо попав також Краєвий провідник ОУН на СУЗ Зіновій Домазар («Аркадій», «Діброва»)⁴⁸.

З наближенням лінії фронту влітку—восени 1943 р. переважна більшість активу ОУН та їх прихильників були виведені з Києва і переміщені на територію Галичини і Волині. Частина з них продовжила працювати в підпільних структурах ОУН у Львові та інших містах Галичини. Частина влилася до загонів УПА на Волині, в тому числі займали в них командні посади. Після вступу Червоної Армії до Києва НКВД провело серію арештів тих, хто в період окупації працював в органах влади та служив у підрозділах поліції. В тому числі були заарештовані ті, хто контактував з членами українського націоналістичного підпілля. Під час проведених допитів НКВД намагалося якомога більше довідатися про персональний склад націоналістичного підпілля та його діяльність⁴⁹. Окрема слідча справа була заведена проти священників УАПЦ на Київщині, яких воно вважало за активних членів націоналістичного підпілля, як це раніше в період німецької окупації стверджувала німецька поліція порядку та СБ⁵⁰. Документи та звіти НКВД за 1943–1944 рр. також свідчать про арешти учасників націоналістичного підпілля, проведені на території Київської області. В матеріалах справи не фігурує чітко, до якої з гілок ОУН належали заарештовані. Проте із загального контексту характеристик обвинувачених можливо зроби́ти висновок, що переважно вони належали до підпільної мережі ОУН(р).

За офіційними даними, опублікованими інформаційним відділом ОУН в квітні 1946 р., під час німецької окупації України протягом 1941–1944 рр. Організація Українських Націоналістів втратила 4456 членів, в тому числі 197 членів вищого керівного складу, 6 краєвих провідників та 5 членів Проводу ОУН⁵¹. Пізніше, у виданнях ОУН цифру загальних втрат

⁴⁷ Косик В. Зазн. праця. — С. 607.

⁴⁸ Баранівська Т. Пам'яті Антона Серженюка-Баранівського // На зов Києва. — С. 288; Верига В. Втрати ОУН. — С. 105; Інформаційний відділ ОУН. Втрати Організації Українських Націоналістів за панування німецького імперіалізму в Україні в роках 1941–1944. — Б.м., 1946 (далі — Втрати Організації Українських Націоналістів). — С. 3.

⁴⁹ ДА СБУ, ф. 6, спр. 69330-ФП, арк. 32–37.

⁵⁰ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 614–623.

⁵¹ Втрати Організації Українських Націоналістів. — С. 3.

членів ОУН було уточнено — 4756 осіб⁵². З усіх українських земель, де діяли структури ОУН, найбільших жертв ОУН зазнала в окупованому Києві, в якому загинув 621 український патріот. У тому числі, втрати тих, хто прийшов до Києва у складі Буковинського куреня, оцінюються в близько 400 осіб⁵³.

На відміну від комуністичного підпілля, діяльність якого в своїй основі була деструктивною і спрямованою на максимальну дезорганізацію та дестабілізацію ситуації в окупованому Києві шляхом диверсійних та терористичних актів, в тому числі проти авторитетних українських діячів, діяльність націоналістичного підпілля була спрямована на конструктивну дію по створенню політичних, адміністративних, економічних, соціальних, культурно-освітніх передумов проголошення самостійної української держави, яка мала постати в умовах війни в слушний момент як факт. Цілоком зрозуміло, що на характері, формах та змісті цієї діяльності вирішальним чином позначалися умови німецького окупаційного режиму. Далеко не всі задуми підпілля ОУН були втілені в життя з тим результатом, на який воно сподівалося. Але з огляду на конкретні факти неможливо ігнорувати ту правду історії, що націоналістичне підпілля було помітним фактором розвитку подій в окупованому Києві восени 1941 — на початку 1942 року.

Діяльність підпілля ОУН в окупованому Києві є невід'ємною сторінкою історії України в період Другої світової війни та важливим етапом боротьби українського народу за здобуття незалежності та власної самостійної і соборної Української держави. За своїми масштабами антинацистське націоналістичне підпілля фактично не поступалося комуністичному, що діяло на той час у Києві. Разом з тим, спрямування, форми і методи його діяльності значно відрізнялися від діяльності радянського підпілля з огляду на власні цілі та завдання, які воно бачило перед собою. Неспротворним фактом є те, що для німецького окупаційного режиму підпілля ОУН було не менш небезпечним і ворожим, ніж комуністичне, і проти нього спрямовувалася вся сила жорстоких репресій з боку окупаційної влади. В своїй основі діяльність ОУН не була ні пронімецька, коли вона виступала проти тоталітарного радянського сталінського режиму, ні просталінська чи прорадянська, коли вона виступала проти німецьких оку-

⁵² *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. — Б.м., 1951. — С. 144–145; *Верига В.* Втрати ОУН. — С. 182.

⁵³ *Втрати Організації Українських Націоналістів.* — С. 3; *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. — Б.м., 1951. — С. 144–145; *Верига В.* Втрати ОУН. — С. 182; *Верига В.* Буковинський курінь. 1941 // *На зов Києва.* — С. 115.

пантів. Позиція ОУН була виразно проукраїнська і виходила із засадничих основ діяльності Організації Українських Націоналістів, сформульованих на I Конгресі ОУН в 1929 р., який проголосив головним її завданням боротьбу за незалежну і соборну українську державу. Ситуація німецько-радянської війни використовувалася ОУН для досягнення цієї мети. В цьому контексті з погляду часу діяльність антинацистського підпілля ОУН в окупованому Києві заслуговує на об'єктивну оцінку, а понесені ним жертви викликають пошану та повагу до їх подвижницького та героїчного Чину.

Виктор Король (Київ)

Украинская культурная и общественная жизнь в эвакуации

Чем дальше время отдаляет нас от тех трагических годов Второй мировой войны и ее составной части — Великой Отечественной войны — тем все огромнейшим стает в глазах современных поколений подвиг многонационального народа СССР, в том числе и украинского.

К осмыслению уроков этой войны надо подходить особенно серьезно, так как в условиях строительства в Украине нового демократического общества вопросы нашего исторического прошлого определяют, в значительной степени, и решение тех или других проблем современности. И не только потому, что без прошлого не бывает будущего, а и из-за того, что и теперь мы имеем случаи безответственного и бесцеремонного вмешательства в исследование той войны, когда в угождение тем или иным политическим силам ставятся под сомнение наше героическое самосознание, тесное единение, триумф и трагедия тех времен. Более того, есть и те, кто сомневается в нашей победе, которая была смыслом жизни целого поколения, без подвига и объединения которого вряд ли могла быть независимой Украина.

Не все вопросы той войны изучены в полной мере, с более-менее объективных позиций, некоторые вообще стали исследоваться совсем недавно, на новых источниках, другие позабыты по политическим мотивам. Проблема культурной и общественной жизни в эвакуации в годы Великой Отечественной войны и по сегодняшний день изучена явно недостаточно. Фактически часть, хотя и значительная, украинской интеллигенции находилась в эвакуации в советском тылу. Причем, говоря украинской, надо иметь в виду, что там были люди разных национальностей, проживающих на Украине: украинцы, русские, евреи, белорусы, поляки и др.

Наглядно это можно проанализировать на составе Башкирского педагогического института, в составе которого, в том числе и на факультетах, связанных с культурой, училось 424 русских, 50 башкир, 177 татар, 47 украинцев, 202 еврея и др.¹ Следует также учесть, что именно в Башкирии в эвакуации находилась значительная часть представителей украинской культуры, так же как и в Среднеазиатских республиках, особенно в городах Ташкенте, Алма-Ате, Ашхабаде.

Также следует отметить, что не все выезжали добровольно. Многие не верили, слушая советскую пропаганду, что война затянется, что Киев сдадут, поэтому не хотели покидать родные места. Наиболее известных представителей интеллигенции вывозили силой: акад. К. Студинского, акад. А. Крымского (умер в эвакуации), физиков, химиков, известных деятелей культуры.

Другой характерной особенностью культурной и общественной деятельности представителей Украины было сотрудничество со своими коллегами из других республик. Не надо идеализировать этот процесс. Ведь украинской культуре времен войны, как и другим, было присуще поверхностное, тенденциозное изображение реалий жизни согласно канонам «социалистического реализма», славословие относительно «отца народов», псевдогероизация кровавых будней фронта. Но тем не менее, сотрудничество было и давало свои положительные результаты, особенно в развитии национальных взаимоотношений, культурных достижений, развитии общественной жизни в целом.

Так, при помощи местной власти только в 1943 г. башкирским радио было организовано 108 литературных передач при участии мастеров слова Украины и других республик, во время которых прозвучало 420 художественных произведений на башкирском, татарском, русском, украинском языках².

Сотрудники Среднеазиатского индустриального института, в составе которого было много преподавателей эвакуированных вузов, в частности Киевского индустриального (политехнического) института, составили актив Узбекского научно-исследовательского технического общества, а также участвовали в ряде совещаний по программе разведывательных работ, обеспечивающих базу узбекской черной металлургии, по вопросам проектирования энергосистемы Чирчик–Ташкент–Фархад и др. Профессора и доценты проводили на крупных предприятиях республики работы по внедрению усовершенствованных режимов резания металлов, по модернизации оборудования и станков, выполняли задания по конструирова-

¹ Государственный архив Башкирии, ф. 122, оп. 23, д. 392, л. 65.

² Там же, д. 376, л. 35.

нию и технологии новых видов вооружения. Группа узбекских, русских и украинских ученых исследовала работу Комсомольской и Тавакской электростанций, что обусловило возрастание их мощности на 15–20%³.

Следует отметить, что объединенными усилиями работников учебных заведений как местных среднеазиатских, так и эвакуированных, всего за годы войны вузы Советского Союза подготовили 842 тыс. специалистов высшей и средней квалификации. А также было защищено 12 116 докторских и кандидатских диссертаций⁴. И не последнюю роль в этом процессе сыграли передовые украинские вузы.

Значительный вклад в дело развития и укрепления культурных взаимосвязей внесли мастера литературы и искусства, находившиеся в годы войны на территории братских республик. Одной из важных форм этого процесса была подготовка национальных кадров.

В марте 1942 г. в Ташкенте было создано отделение издательства «Советский писатель». В 1943 г. там изданы стихи Я. Голодного «Стихи об Украине», произведения М. Юфита «Он должен победить» и др.⁵ В это время в Узбекистане работали украинские писатели И. Ле, Н. Терещенко, А. Ильченко и др. Совместно с другими и коллективом издательства «Советский писатель» (Ташкентское отделение) они с марта 1942 по май 1943 г. подготовили к печати 52 произведения, в том числе пьесу А. Корнейчука «Фронт», статьи И. Эрэнбурга, А. Толстого, Н. Терещенка и др.⁶ Помимо переводов и выпуска в свет произведений писателей братских республик СССР издательство постоянно оказывало помощь узбекским литераторам в создании произведений на темы войны. Помощь эта носила самый разнообразный характер: консультации молодых авторов Узбекистана со стороны А. Толстого, Вс. Иванова, К. Чуковского и других видных мастеров; обсуждение представленных в издательство рукописей при участии начинающих авторов; помощь в составлении индивидуальных творческих планов и т. д.⁷

Подобную работу осуществляли мастера слова и в других республиках. В Казахстане Г. Мусрепов осуществил перевод ряда произведений В. Василевской, Н. Забилы, Н. Титов — песен и выступлений казахских акинов (певцов-импровизаторов), Н. Сильченко завершил монографию «Абай»⁸.

³ *Король В. Е.* Сила великой дружбы. — К., 1985. — С. 37.

⁴ *Савельев В. М., Саввин В. П.* Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне. — М., 1974. — С. 233–234.

⁵ Государственный архив Узбекистана, ф. 58, оп. 19, д. 935, л. 161.

⁶ Там же, л. 165, 170.

⁷ *Король В. Е.* Указ. соч. — С. 82.

⁸ Государственный архив Казахстана, ф. 1778, оп. 1, д. 207, л. 3–4.

Успешно зарекомендовала себя и такая форма общественной и культурной жизни украинской интеллигенции в эвакуации в сотрудничестве с деятелями культуры других республик, как гастрольные концерты ряда художественных коллективов. В Таджикистане выступали русский народный хор им. Пятницкого, Украинская хоровая капелла «Думка». В состав симфонического оркестра республики влился эвакуированный из Киева Украинский симфонический оркестр под руководством И. Брагинского и А. Климова, в репертуаре которого появились и произведения местных авторов — «Таджикский марш» Ф. Салиева, сюита «Дружба народов» А. Ленского и др. Только в октябре — первой половине ноября 1941 г. оркестр выступил с девятью концертами, которые посетили около 3 тыс. человек⁹.

Коллектив Харьковского театра оперетты осуществил постановку пьесы о Ходже Насреддине. Большим успехом пользовались спектакли харьковчан во время гастролей в 1943 г. в Хорезмской области. Всего в течение года артисты театра дали 32 утренних, 125 вечерних и 241 выездной спектакли¹⁰, что в значительной мере способствовало активизации общественной жизни.

Активное участие принимали мастера украинской оперной сцены в постановках спектаклей в среднеазиатских республиках. Так, в постановке Башкирским оперным театром оперы «Севильский цирюльник» были заняты, наряду с башкирскими исполнителями, ряд киевских артистов, в частности И. Паторжинский, З. Гайдай. Постановщиком спектакля был Ю. Смолич.

Не отставали от других отраслей искусства и украинские художники, часть из которых обосновалась в Таджикистане, где вошла в группу советских художников мастерской «Окна ТАСС», созданной в сентябре 1941 г. Только за два военных года (1941–1942 гг.) эта мастерская организовала семь выставок на военную тематику, в основном в помещениях призывных пунктов этой республики. А на выставке в Республиканском музее Таджикистана 22 июня 1942 г. было представлено около 100 работ¹¹.

Важной общественной и культурной формой сотрудничества была постановка совместными усилиями художественных фильмов. Так, в Ашхабаде были в эвакуации мастера кино Киевской киностудии художественных фильмов. Результатом совместной работы с Ашхабадской киностудией было создание фильма «Радуга» по сценарию В. Василевской.

⁹ Государственный архив Таджикистана, ф. 3, оп. 6, д. 867, л. 22; оп. 109, д. 179, л. 32.

¹⁰ *Король В. Е.* Указ. соч. — С. 45.

¹¹ Государственный архив Таджикистана, ф. 3, оп. 109, д. 204, л. 40.

По словам режиссера М. Донского, фильму «Радуга» придается значение как «Обвинительному акту против фашистских варваров». Сотрудники Ашхабадской студии оказали помощь своим коллегам в организации экспедиции для съемок в Семипалатинскую область¹². Главную роль в фильме исполняла Н. Ужвий.

Успешно решали проблему подготовки национальных кадров мастера кинематографии Москвы, Киева, Одессы. Деятельность таких признанных мастеров, как М. Бернес, А. Хвыля, М. Ромм, способствовала профессиональному росту работников узбекского кино — К. Ярматова, Р. Хамраева и др.

Большая работа по укреплению творческого содружества мастеров кино проводилась на объединенной Сталинабадской киностудии, которая была организована в ноябре 1941 г. на базе Центральной киностудии «Союздетфильм», Сталинабадской, а также Одесской и Ялтинской киностудий. В 1943 г. ее состав достиг 585 человек. Художественное руководство студией осуществлял С. Юткевич.

Благодаря совместной работе украинских работников кино с их коллегами из среднеазиатских республик, в 1942 г. в производство было запущено шесть полнометражных фильмов. Так, в октябре 1941 г. был рассмотрен сценарий В. Березинского «Поединок» (Одесская киностудия), ряд сценариев научных и учебно-технических фильмов студии «Киевтехфильм», имевших большое практическое значение для сельского хозяйства среднеазиатских республик. Совместными усилиями были подготовлены также ряд сценариев о местной тематике: «Узбекистан», «Красная Армия в народном творчестве Узбекистана», «Колхозники Узбекистана — фронту» и др.¹³ А всего за годы войны советскими киностудиями было выпущено 400 номеров «Союзкиножурнала», 65 — журнала «Новости дня», 24 — «Фронтového киновыпуска», 67 короткометражных и 34 полнометражных картины¹⁴.

Важнейшим направлением деятельности научных учреждений, вузов и культурных организаций в этот период было оказание помощи Красной Армии. Так, коллектив Киргизского мединститута, в составе которого работали Второй харьковский мединститут и Харьковский стоматологический институт, собрал в пользу Красной Армии около 400 тыс. руб.¹⁵

¹² Государственный архив Туркмении, ф. 437, оп. 1, д. 20, л. 1–2.

¹³ Государственный архив Узбекистана, ф. 58, оп. 17, д. 900, л. 74, 84–85.

¹⁴ *Король В.Е.* Указ. соч. — С. 68.

¹⁵ *Манаев Э.* Подготовка кадров интеллигенции в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории Коммунистической партии Киргизии. — Фрунзе, 1971. — Вып. 7. — С. 225; Государственный архив Киргизии, ф. 539, оп. 1, д. 1079, л. 49.

В январе 1942 г. объединенные Ашхабадская и Киевская киностудии начали сбор теплых вещей для Красной Армии, в апреле они же поставили вопрос о «Государственном военном займе», в мае — «О помощи Красной Армии» и т. д.¹⁶

Таким образом, суммируя вышесказанное, украинская интеллигенция вошла в тесный контакт с представителями среднеазиатских республик, в результате они переняли, а также поделились культурными традициями, что пошло на пользу обеим сторонам. Так, кроме произведений на военную тематику очень часто присутствуют национальные мотивы в организации тыла Советского Союза.

Необходимо также отметить, что настроение украинской интеллигенции, в отличие от работников культуры и искусства других республик, было двойственное. Ряд представителей украинской интеллигенции еще в начале войны уже был настроен на поражение Советского Союза, так как они не хотели больше жить при советских порядках. Пораженческому настроению способствовали также и условия подготовки Красной Армии, в особенности командного состава, к ведению современной войны, оборонительных боев. Ведь нельзя было скрыть от народа массовые репрессии, недостаток вооружения. Украинский художник, работник «Укр-издата», Г.М. Пустовойт рассказывал на допросе (обвинялся в антисоветской и профашистской пропаганде, был арестован осенью 1942 г. в г. Саратове): «По дороге в Саратов из Воронежа (в начале июля 1942 г.), проезжая территорию военного лагеря в районе Борисоглебска, мы видели обучающихся молодых бойцов с деревянными винтовками, а также и танками. Я, Пустовойт, Кружков, Кобелецкий... стали посмеиваться и саркастически заявляли, что можно ли таких вояк, которые учатся с деревяшками, противопоставить немецкой армии?»¹⁷ Такие же настроения были и в первый период войны, при массовом отступлении советских войск: «Обсуждая создавшееся положение на отдельных участках фронтов, расценивали это положение как угрожающее. Сомневались в возможности дальнейшего сопротивления Красной Армии и считали реальной окончательную победу в этой войне на стороне немцев»¹⁸.

Все недостатки советского строя, перегибы в политике, особенно геноцид украинского народа в период проведения коллективизации, стали на повестке дня в начале войны. Из-за плохой информированности, а в большинстве случаев из-за принятия желаемого за действительность не-

¹⁶ Государственный архив Туркмении, ф. 166, оп. 1, д. 24, л. 4, 36, 50; ф. 437, оп. 1, д. 20, л. 87.

¹⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, д. 122, л. 25.

¹⁸ Там же, л. 27.

которые украинские деятели, в том числе и из интеллигенции, верили в то, что Германия принесет свободу народу Украины и позволит построить новое, демократическое украинское государство. Так, вышеупомянутый Г. Пустовойт вспоминал: «Ласовский (львовский художник. — В.К.) явно радовался начатой войне немцев против СССР, о чем он не скрывал в своих разговорах с нами (Пустовойт и киевский художник Попенко. — В.К.). Он заявлял, что немцы обязательно разобьют советскую армию. Он саркастически заявлял о том, что советская власть не сумела навести на Украине необходимые порядки, а немцы, хоть многое и вытянут, но зато порядок наведут. Ласовский настоятельно предлагал мне и Попенко остаться во Львове при немцах и заверял нас, что нам, как украинцам, от немцев не будет никакой угрозы»¹⁹.

Позже, находясь в эвакуации, этот же Г. Пустовойт в разговоре с друзьями говорил: «Я уверен, что наши украинцы никак не жалеют о том, что избавились от большевиков. Как бы хотелось взглянуть на родную землю... от нашей затхлости душа кружится, хочется туда, в родной край». В этом же духе высказывался и другой киевский художник А.Я. Рубан, который также был арестован осенью 1942 г.: «Работая художником «Укриздата», сначала в Воронеже, а потом в Саратове, мне приходилось там встречаться, а потом и жить в одном общежитии с работниками издательства... В июне или июле месяце 1942 г., находясь в Воронеже, в одной из бесед с украинским поэтом Малышко, затрагивая судьбу украинского народа, я высказал ему свою антисоветскую мысль, заключающуюся в том, что на всем протяжении истории Украина служит материалом, из которого высасывают соки то Польша, то Россия. В связи с чем украинскому народу неплохо будет и при немцах.

Проживая в общежитии совместно с Рахубовским, Кружковым, Кругановым, Рубаном и Кобелецким, мы часто обсуждали с антисоветских позиций вопрос, каким должен быть СССР после войны... Второй человек, с которым я вел антисоветские пораженческие разговоры — украинский поэт Стельмах, проживающий сейчас в Уфе, где он работает в доме Красной Армии»²⁰. Тут необходимо отметить, что эти разговоры Рубан вспоминал на допросах в НКВД, то есть элементы принуждения здесь присутствуют. Но арестованы были как Г. Пустовойт, так и А. Рубан за намерение перейти на сторону противника, то есть на оккупированную территорию, а не за антисоветские разговоры, за которые тогда можно было пересадить большую часть украинцев, да и представителей других национальностей, работающих в тылу.

¹⁹ Там же, л. 16.

²⁰ Там же, д. 320, л. 10–11, 14.

При этом у этой же части украинской интеллигенции не было сомнений по поводу отношения немцев к представителям советской власти: коммунистам, комсомольцам, активистам и т. п. Надеясь на лучшее отношение немцев к украинцам, они старались отгородиться от коммунистической партии, от ее деятельности, ровно как и карательных органов. Так, на допросе художник А. Рубан рассказывал про то, как уничтожал еще в Киеве все компрометирующие его и семью материалы: «Зная, что немцы жестоко расправляются с коммунистами и комсомольцами, я решил уничтожить у себя дома абсолютно все, что, по-моему, могло бы послужить компрометирующим мою семью в глазах немцев. В частности, я сжег до 100 штук своих гравюр и рисунков на советскую тематику, официальную переписку с рядом советских учреждений, грамоту, полученную мною от Шевченковской юбилейной комиссии, все портреты руководителей партии и советского правительства и комсомольский билет сына»²¹. С этой точки зрения следует рассматривать и сообщение Г. Пустовойта о непричастности к советской пропаганде: «Когда я ехал из Уфы в Ворошиловград, я читал газету «Правда», где было напечатано антифашистское воззвание украинской интеллигенции к народам оккупированной немцами Советской Украины. Под этим воззванием я прочел свою фамилию, я этим фактом возмутился и выразил свое недовольство, боясь, что моя подпись станет известна немцам и могут последовать репрессии к моим родственникам со стороны немецких властей»²².

Как показали события Великой Отечественной войны, в особенности функционирование нацистского оккупационного режима, массовые расстрелы евреев, украинцев, цыган, коммунистов и некоммунистов, националистов и просто рядовых украинцев, ошибались украинские националисты, в том числе и пронемецки настроенная советская украинская интеллигенция, по поводу окончательных целей гитлеровской Германии по захвату украинской территории и судьбы украинского народа, в том числе и средств достижения этих целей.

Вышеупомянутые украинские художники не виноваты в том, что они жили в Советском Союзе, а хотели жить в нормальной своей украинской стране. В этой связи хочется привести слова Г. Пустовойта, сказанные им еще до допроса, в кругу таких же, как он: «Какой-то рок тяготеет над нашим народом. Украина никак не может вырваться, освободиться из страшных «дружественных» объятий братского русского народа. Целые столетия Украина стонет в этих объятиях, дышать не может и никак не может освободиться. В этом трагедия нас, украинцев. Война вызвала но-

²¹ Там же, д. 122, л. 15.

²² Там же, л. 25.

вые надежды на освобождение в сердце каждого украинца. Но что мы видим? Украина залита кровью. Украинцев истребляют и немцы, и большевики. Украинцы первыми полегли в боях за большевизм. Мужское население рассеялось по всей России, интеллигенция разбрелась на два лагеря. Как же и с кем строить украинское государство?»²³ Как видим, он понимал политику немцев. «В беседе с Воскресасенко, — вспоминает Г. Пустовойт, — я как-то говорил, что никому из народов не вышла такая тяжелая доля, как украинскому. Много его уничтожают на фронтах немцы, а если удастся Красной Армии прогнать немцев и восстановить советскую власть, то будут карать тех, которые остались, и украинское население будет уничтожаться больше, чем при немцах»²⁴.

Таковыми были характерные особенности культурной и общественной жизни украинской интеллигенции в эвакуации. Естественно, нельзя не сказать, что в силу ряда причин значительная часть украинской интеллигенции, в частности художественной, осталась на оккупированной территории. Там было 28 концертно-эстрадных групп, выходило 150 газет и журналов и т. д. Только в Киеве остались жить многие деятели украинского искусства: С. Тобилевич, М. Малиш-Федорець, П. Коваленко, И. Кавалеридзе, И. Сагатовский, Г. Ярошевич-Манько, П. Билоконь, М. Тинский, Т. и И. Садовские, И. Ненюк, Д. Нарбут, Ф. Кричевский и многие другие. В Харькове, а потом в Полтаве работал и жил в тех условиях и известный украинский оперный певец Б. Гмыря, которого потом незаслуженно обвиняли в том, что остался на оккупированной территории и якобы пел Гитлеру. Сопоставление деятельности украинской интеллигенции на разных территориях с разной властью, отношение ее к военным событиям — одна из проблем исторической науки.

²³ Там же, д. 320, л. 3.

²⁴ Там же, л. 18.

Образ Тараса Шевченка та кирило-мефодіївців у прорадянській і антирадянській пропаганді часів Великої Вітчизняної війни

Будь-яка ідеологія і пропаганда неможлива без залучення історії, прикладів минулого. Тому українське минуле активно використовувалося як для прорадянської агітації в СРСР, так і для антирадянської на землях Третього району.

Використання українського національного руху з метою ослаблення Росії було традиційним для німецьких політиків, як і використання російською владою москвофільських симпатій для антиавстрійської агітації. Напередодні та під час Першої світової війни українське питання активно використовувалося воюючими блоками. Представники австро-німецького блоку логічно використовували українських рух для антиросійської пропаганди. Наприклад, 100-річний ювілей Т.Г. Шевченка у березні 1914 р., святкування якого було обмежене в Росії, урочисто відсвятковано у Львові.

У гітлерівській Німеччині були продовжені традиції уряду попередньої імперії. Наголошувалося на придушенні комуністичною радянською владою національних прав українців і прагнення останніх до здобуття своєї держави. Після радянсько-німецького зближення у 1939 р. використання української пропаганди у Третьому районі припинилося на два роки.

22 червня 1941 р. спалахнула Велика Вітчизняна війна. Пропагандистські машини двох воюючих держав запрацювали на максимальну потужність. З перших же днів війни ім'я Тараса Шевченка перетворилося на могутній засіб пропаганди (причому як радянської, так і антирадянської). Палкі слова Великого Кобзаря можна було почути по радіо, прочитати у фронтовій пресі, побачити на плакатах. У квітні 1942 р. П.Г. Тичина писав: «В численних листах червоноармійців (не тільки українців!) —

у листах, що надходять до Спілки письменників, до наших редакцій, до Академії наук, є одне прохання, що без кінця повторюється, — прохання надіслати «Кобзар» Шевченка на фронт». За роки Великої Вітчизняної війни радянськими друкарнями лише окремими книжками твори Шевченка було видано 14 раз загальним тиражем півмільйона примірників. Цитатами з шевченкових творів рясніли газети й плакати: «Кари катам, кари!», «І вражою злою кров'ю волю окропіте!», «Не втечете і не сховастесь! Всюди вас найде правда-мста!». Серед агітаційної літератури твори Шевченка скидалися з літаків в окуповані райони. (Дуже часто в шевченків текст вмонтовувалися гнівні рядки з поезій М.Т. Рильського, П.Г. Тичини, В.М. Сосюри, М.П. Бажана та ін., що закликали народ до нещадної боротьби проти загарбників.) Агітаційну пропаганду вела і потужна радіостанція імені Т.Г. Шевченка. Часто цитувалися рядки «Кобзаря», де мова йшла про німців¹.

Слід зауважити, що по інший бік фронту населення також могло часто чути шевченкові рядки по радіо й читати їх у пресі, правда, там уже йшлося про «жидів» і «москалів». Хоча, звичайно, німецька окупаційна влада не проводила такої прошевченківської агітації, як радянська. Українці, як і росіяни, були для німців унтерменшами — «недолюдками».

Нацистський уряд так і не зважився використати український націоналістичний рух для спільної боротьби з Радянським Союзом, бо ніколи не розглядав Україну як окрему державу. Проте, незважаючи на це, на землях Третього рейху час від часу виходила українська книжкова продукція, здебільшого вона мала антирадянське спрямування. До такого типу книжок можна віднести кишенькову «Історію України» М. Антоновича, що вийшла в Празі у 1942 р. тиражем 3300 примірників. Не дивлячись на малий обсяг — 90 сторінок, — книжка містить докладний аналіз діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Шевченко виступає в ній поборником спільної боротьби українців і поляків за визволення. Заклики до спільної боротьби українців і поляків за визволення, нехай і в минулому, нехай і в історичному дослідженні, могли спричинити для автора таких рядків вкрай небезпечні наслідки. Великий Кобзар подається як передвісник «політичної програми модерного націоналізму». Автор не забув згадати, що один із засновників товариства М. Гулак «зі своїх університетських студій у Дорпаті виніс... знання німецьких студентських порядків і замилювання до організаційного життя»². Це мало б бути компліментарним для німецької влади. Але сам сенс боротьби за українське і взагалі

¹ Шевченківський словник: В 2 т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 105–107.

² Антонович М. Історія України. — Прага, 1942. — С. 42–47.

слов'янське визволення, заклики до створення незалежної української держави суперечили нацистській ідеології.

Подібна кишенькова книжечка «Нарис історії України» була видана в 1943 р. у Берліні. Загальний сенс книги — споконвічна боротьба України за волю. «Кирило-Методіївське Братство — таємне політичне товариство, яке мало своєю метою визволення України як окремої самостійної держави та утворення конфедеративного союзу слов'янських національних держав з центром у Києві, на республіканських засадах». Костомаров, і особливо революціонер-Шевченко, вказали шлях до національного і соціального визволення України³.

Обидві книги, хоча й були видані за межами України, були розраховані саме на читача-українця і виконували певну інформаційно-агітаційну роботу. Про це свідчать і великі кількатисячні накладі цих книг. До такого типу книжок можна віднести й «Історію України» Д. Дорошенка, видану у Кракові-Львові в 1942 р., де також йдеться про братчиків, які «мріяли про визволення не тільки свого українського народу, але й братніх слов'янських народів»⁴. Подібні кишенькові книжки були дуже популярними серед українського націоналістичного підпілля.

За умов повної окупації України німцями основними центрами діяльності українських радянських істориків стали Москва та Уфа, куди була евакуйована АН УРСР з усіма установами. В тяжких умовах евакуації історики розгорнули бурхливу діяльність, видаючи велику кількість популярних історичних нарисів. Наукова цінність цієї продукції була невисока, однак в умовах протистояння німецько-фашистській агресії, коли на карту було поставлене саме існування українців та багатьох інших народів, історик, як громадянин держави, був зобов'язаний стати пропагандистом. В історичних творах воєнних років підкреслюються військові звитяги українського народу, його споконвічна боротьба проти загарбників. Головним ворогом українців і всіх слов'янських народів проголошувалися німці. Історія давала щедрий фактичний матеріал для підтвердження цієї тези, починаючи з середньовічного «Дранг нах Остен» — «Натиску на Схід» і закінчуючи подіями 1941 р. На історичних фактах учені доводили, що кожна агресія на Україну з боку німців зазнавала нищівної відсічі. У 1942 р. в Уфі вийшла популярна «Історія України», в 1943 р. там же виходить перший том «Нарисів з історії України». Над виданням цих творів працювали М.Н. Петровський, К.Г. Гуслистий, В.А. Дядиченко, Ф.Є. Лось та ін. З 1943 р. в Уфі почали виходити «Наукові записки Інституту історії та археології України».

³ Нарис історії України. — Берлін, 1943. — С. 96–97.

⁴ Дорошенко Д. Історія України. — Краків–Львів, 1942. — С. 201–202.

«Нарис історії України», виданий в Уфі у тяжкому для України 1942 р., прийнятий антинімецькою агітацією. Одним з її засобів став образ Шевченка та кирило-мефодіївців. У розділі про Кирило-Мефодіївське товариство наголошується, що найжорстокішими душителями України стали німці-царські сатрапи-реакціонери: Дубельт, Бенкендорф, фон Корф, проти яких виступали кирило-мефодіївці і Шевченко у боротьбі за визволення України та інших слов'янських народів. Наводяться антинімецькі висловлювання з творів Шевченка. Останній розділ «Нарису...», присвячений подіям початку війни, проголошує швидке визволення України від окупантів. Серед засобів антинімецької пропаганди знову використовується святе для кожного українця ім'я Кобзаря, підкреслюється, що німці осквернили пам'ятники і могили Шевченка⁵.

У 1943 р. у Москві було видано невеличку брошуру «Співець свободи слов'янських народів», автором якої був І.Д. Назаренко. Звичайно, це не науковий твір, кожний рядок просякнутий радянською пропагандою. Однак цей твір настільки цікавий, що його треба уважно розглянути. Слід зауважити, що книга вийшла у дуже важкий період війни: весна–літо 1943 р. Німці тільки-що були відкинуті від Сталінграда і готували новий наступ у районі Курської дуги.

З самого початку автор виступає проти німецьких пропагандистів і націоналістів, які намагаються «показати Шевченка то як ворога «москалів», поляків і т.п., то як людину, що зневажає інші народи». У творі Назаренка Шевченко втрачає риси живої людини. «Шевченко — непохитний, рішучий і послідовний боєць, революціонер-демократ» (Саме таким малювали радянські художники Шевченка на агітаційних плакатах.) Описуючи слідство у III відділенні, І.Д. Назаренко зазначає, що його проводив «шеф жандармів, німецький кат, наймит Миколи I Дубельт». «Розкривши хижацьку політику німців, він [Шевченко. — *С.Л.*] закликав слов'ян до нещадної боротьби з ними». «Шевченкова мрія... здійснилась у могутньому Союзі Радянських Соціалістичних Республік». «Партія більшовиків і радянська влада дали Україні волю, заможність і щастя. Вперше за всю свою історію Україна при радянській владі відчула себе вільною, могутньою, щасливою, рівноправною у великій братній сім'ї народів СРСР». Закінчується книга такими словами: «Під прапором Леніна, під керівництвом великого Сталіна переможе великий радянський народ. Він визволить свою Вітчизну, всіх слов'ян від німецьких окупантів»⁶.

⁵ Нарис історії України. — Уфа, 1942. — С. 107–109.

⁶ Назаренко І.Д. Співець свободи слов'янських народів. — М., 1943. — С. 5–27.

Щороку на радянській території широко відзначалися шевченківські річниці. 9 і 10 березня 1943 р. на ювілейній шевченківській сесії АН УРСР в евакуації було зачитано низку доповідей, присвячених Т.Г. Шевченку⁷.

В 1944 р. за ініціативою першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрушова була відзначена 290-та річниця «возз'єднання» України з Росією. Праці радянських істориків у цей час публікувалися також за кордоном, переважно у США й Канаді.

Як можна побачити, Шевченко та кирило-мефодіївці, що визирають з його тіні, розглядалися як передвісники майбутнього визволення України та слов'янських народів від німецького поневолення. Вони нібито пророкували саме той лад у майбутньому, який втілювався в життя у Радянському Союзі. Звичайно, це не наука, це — пропаганда, проте й вона мала великий вплив на розвиток подальшої наукової думки.

На перший повоєнний рік припало 100-річчя з початку діяльності кирило-мефодіївців. 7 березня 1946 р. в «Літературній газеті» була надрукована стаття історика Ф.О. Ястребова «Кирило-Мефодіївське братство. (1846–1946)». У цій роботі чітко відчувається відлуння недавньої війни. Автор зазначає, що державна співдружність слов'ян у кирило-мефодіївців протиставлялася «німецькій державі, що була споконвічним ворогом слов'янства». Загалом стаття дуже сильно просякнута ідеологією. Автор проводить багато аналогій між добою кирило-мефодіївців і сучасним йому періодом. На 1946 р. слов'янські народи визволені з-під німецького ярма і мають республіканський устрій. Колишня Російська імперія перетворилася на федерацію республік. Звідси випливає висновок: 1946 р. — втілення надії 1846 р. Через сто років після Кирило-Мефодіївського товариства мрії кирило-мефодіївців стали реальністю⁸.

Цікавим є ще одне видання, що вийшло в соту річницю діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1946) у Мюнхені (баварська столиця на той час була окупована військами західних союзників). Це велика книга Романа Млиновецького «Історія українського народу (Нариси з політичної історії)». Цей твір пронизаний палкою антирадянською пропагандою. Млиновецький категорично відокремлює Шевченка від кирило-мефодіївців, бо Кобзар «кипів ненавистю до москалів», і його обурювала «ідея поєднання з москалями», яку проповідував Костомаров⁹.

⁷ Пільгук І. Вплив Шевченка на культурно-громадське життя Західної України // Пам'яті Т.Г. Шевченка. 36. доповідей, читаних на ювілейній шевченківській сесії АН УРСР 9 і 10 березня 1943 р. — М., 1944. — С. 17.

⁸ Ястребов Ф.О. Кирило-Мефодіївське братство (1846–1946) // Літературна газета. — 1946. — 7 бер.

⁹ Млиновецький Р. Історія українського народу (Нариси з політичної історії). — Мюнхен, 1953. — С. 363–365.

Після закінчення Другої світової війни стрімко набирала обертів «холодна війна». Уникаючи відкритих збройних конфліктів, вона виявлялася в протистоянні двох систем, двох ідеологій. Населення західних країн постійно лякалося «комуністичною загрозою», у країнах соцтабору можна було почути про «агресивні плани буржуазних імперіалістів». Протистояння двох ідеологій знайшло своє відображення і в історіографії. Традиція використання ключових фігур української історії, таких як Тарас Шевченко та кирило-мефодіївці, продовжувалася.

**Національне життя єврейської спільноти
на окупованій території Вінницької області,
що входила до складу Трансністрії.
Огляд архівних джерел**

Тема національного життя єврейської спільноти під час окупації — життя нації, призначеної окупантами на знищення, — вже цією обставиною парадоксальна: йдеться про життя народу, який планомірно вбивали. Статистика щодо кількості жертв серед місцевого й депортованого в Трансністрію єврейського населення саме на території Вінниччини оперує числом близько 70 тис. осіб¹.

Поки що неможливо точно встановити кількість тих, хто з місцевого населення пережив Катастрофу у вінницькій частині Трансністрії (відсутня вичерпна інформація про евакуйованих, вивезених за межі області в самій Трансністрії й ін.), а за даними О. Круглова, тут вижили 57 тис. осіб із 97 тис. депортованих євреїв. За даними архівних джерел, загалом у губернаторстві вижило близько 15 тис. місцевих євреїв та близько 80 тис. депортованих². Найімовірніше, що подібне співвідношення між кількістю місцевого й депортованого єврейського населення характерне і для даних по частині Вінницької області, що входила до Трансністрії.

Значна різниця в кількості між місцевими та депортованими євреями, які вижили, зумовлена не тільки тим, що депортовані євреї знали румунську та німецьку мови, мали коштовності (румуні охоче брали хабарі в обмін

¹ *Круглов А.* *Энциклопедия Холокоста* / Ред. И.М. Левитас. — К., 2000. — 224 с.

² *Винокурова Ф.А.* Доля євреїв Трансністрії під час німецько-румунської окупації: огляд архівних джерел // *Студії з архівної справи та документознавства*. — К., 2003. — Т. 9. — С. 94–96.

на деякі пільги). Дуже багато важить, що депортовані євреї зберегли таку національну особливість, як обшинна організація життя. І саме це, на наш погляд, посилювало їхню здатність опиратися геноцидові, додавало їм шансів на виживання. Збережене життя якраз і виявило силу, що криється в національних, традиційних рисах єврейства.

У вітчизняній історіографії поки що відсутні праці, присвячені дослідженню проявів національного життя євреїв на окупованій території України (зрозуміло, тут може йтися лише про румунську зону окупації). Окремі аспекти цієї теми розглянуті в працях С. Борового «Гибель єврейського населення Одессы во время румынской оккупации» та Л. Сушона «Транснистрия: евреи в аду». Серед останніх видань зарубіжних дослідників теми слід виділити праці доктора Жана Анчеля «Transnistria 1941–1942. The Romanian Mass Murder Campaigns», рабинів Олександра Шафрана «Сопротивление нацистскому урагану» та Юліуса Фішера «Транснистрия: забытое кладбище» (переклади їхніх праць вийшли у 2003 та 2002 роках в Одесі), а також історичний путівник «100 еврейских местечек Украины: Подолия»³. Тут є окремі згадки про общини та їхню роль у виживанні євреїв, проте головний акцент зроблено на історії Голокосту. Олександр Шафран, Юліус Фішер виділяють власне діяльність общин у гетто, але об'єктом їхньої уваги є переважно депортовані євреї, життя в гетто показане крізь призму їхнього сприймання. Що ж до путівника по подільських містечках, то історія Катастрофи в ньому відображена як частина загальної історії населеного пункту, проте скрізь, де община в гетто справила політичний вплив на перебіг подій, цей бік її діяльності увиразнено, причому саме завдяки використанню архівних джерел.

Наш огляд має на меті показати основні групи документів, за допомогою яких можемо заповнити прогалини в знанні про вияви національного життя єврейської спільноти в гетто Транснистрії, для чого:

³ Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время румынской оккупации // Катастрофа и опір українського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. — К., 1999. — С. 118–153; 100 еврейских местечек Украины: истор. путеводитель / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович (далее — 100 еврейских местечек Украины). — Вып. 1–2: Подолия. — Иерусалим–Санкт-Петербург, 1997, 2000; Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (на воспоминаниях и документах). — Одесса, 1998. — 432 с.; Фишер Ю. Транснистрия: забытое кладбище / Сокр. пер. с англ. Д. Розенфельда. — Одесса, 2002. — 128 с.; Шафран А. Сопротивление нацистскому урагану: Мемуары / Ред., коммент. Ж. Анчеля; Сокр. пер. с англ., предисл., послесл. Д. Розенфельда. — Одесса, 2003. — 136 с.; Ance! Jean. Transnistria 1941–1942. The Romanian Mass Murder Campaigns. — Tel-Aviv, 2003. — Vol. 1: History and Document Summaries. — 861 s.

- виділити базові масиви документальних джерел;
- встановити, яких саме аспектів визначеної теми стосуються різні тематичні групи документів;
- з'ясувати можливості джерел «усної історії» для вивчення рис общинної організації життя місцевого й депортованого єврейського населення у підпорядкованій румунській окупаційній владі частині Вінницької області.

Основною джерельною базою з досліджуваної проблеми є фонди державних архівів Вінницької, Миколаївської та Одеської областей, музею Голокосту у Вашингтоні (США), Інституту Катастрофи та Героїзму Яд-Вашем (Ізраїль). Кількісно незначна частина документів, які стосуються теми, зберігаються у ЦДАВО України. Цей огляд переважно ґрунтується на: а) джерелах, що відкриті в період з липня 1941 по березень 1944 року і сформували архівні фонди окупаційних установ і органів місцевого самоврядування; б) архівній колекції ф. Р-6023 «Фільтраційні, архівно-слідчі та наглядові справи, трофейні документи, передані з відомчого архіву обласного управління СБУ»; в) документах «усної історії», що містяться у фонді особового походження Р-6121, а також у колекції свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концентраційних і робітничих таборів, а також громадян, примусово вивезених до Німеччини (ф. Р-6022).

У діяльності румунських окупаційних установ відклалася значна тематична група документів з фінансово-економічних, соціальних питань: використання єврейської праці, приватного підприємництва, організації окупаційного режиму в гетто і робітничих таборах, проявів общинного, традиційного життя тощо. Наявність подібних джерел обумовлена тим, що — на відміну від німецької окупаційної влади, яка у контрольованій нею зоні влаштувала гетто «трамплінного характеру», де євреїв після кількаразових сортувань і тимчасового збереження життя «потрібним» фахівцям, однаково чекало неминуче знищення — румунська адміністрація з грудня 1942 року (після поразки своїх військ під Сталінградом) у здійсненні репресивної політики щодо єврейського населення орієнтувалася не на масові розстріли, а на поступове вимирання людей у спеціально створених умовах. Водночас передбачалося, що, поки живі, євреї мусять самі дбати про своє існування. Тому в місцях зосередження єврейського населення діяли дрібнокустарні майстерні, артіль, створювалися певні соціальні структури.

Серед документів румунської окупаційної адміністрації, що зберігаються в ДАВО, для обраної теми найістотнішим є комплекс фондів повітових управ-префектур — Могилів-Подільської (ф. Р-2966), Тульчинської (ф. Р-2888), Жугастру (ф. Р-2988). Ці фонди, а також фонди 26

районних і міських претур та 17 сільських примарій Вінниччини є джерелами з історії долі людей, які залишилися на окупованих землях. Єврейське населення опинилося в найгіршому стані.

Цей висновок впливає на підставі аналізу документів, що відображають умови проживання в гетто, колоніях і таборах примусової праці (тут зафіксоване ставлення до євреїв з боку окупаційної адміністрації, описані умови праці й побуту, особливості режиму, санітарний стан та ін.). Зокрема, листування коменданта Вапнярського табору-гетто з префектом повіту Жугастру засвідчує, що депортовані румунські євреї прибули до табору без необхідних речей, оскільки не могли нести вантаж, і їм не дали досить часу на збори. В приміщеннях, де вони розміщувалися, не було вікон, євреї хворіли й помирали, особливо діти. Рапорти охорони зауважують, що в'язні не мали їжі, помічено, що дехто з них харчувався травою⁴. В нарядах на отримання продовольства гетто й робітничими таборами Крижополя, Горішківки, Комаргорода, Томашполя й інших населених пунктів міститься інформація щодо скорочення раціону харчування в'язнів⁵. У фонді Тростянецької управи зберігаються накази щодо запровадженого в гетто особливого режиму та заборони населенню спілкуватися з євреями й допомагати їм⁶.

У фондах Тульчинської, Ямпільської, Яришівської райуправи відклася постанови, накази префектур, розпорядження жандармських чиновників про посилення нагляду за «неблагонадійними верствами населення», переслідування українських націоналістів та євреїв⁷.

Серед документів Томашпільської райуправи знаходяться циркуляри про заборону листування між євреями Трансністрії та Румунії⁸. Різні форми соціального, психологічного та морального тиску на єврейське населення відображені також у протоколах засідань Крижопільської райуправи. Це вимоги обов'язкового носіння на одязі знаків для вирізнення євреїв з-поміж решти населення, вказівки про відпуск їм пайки хліба з борошна тільки другого сорту, заборона єврейським дітям відвідувати школу, а всім євреям — ходити центральними вулицями містечок тощо.

Численними є групи документів, у яких йдеться про економічні утиски євреїв. Масмо на увазі втрати нерухомого та рухомого майна, перерозподіл єврейської власності, накладання різних податків, контрибуцій,

⁴ ДАВО, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 28, арк. 153.

⁵ Там само, спр. 80, арк. 199.

⁶ Там само, ф. Р-1529, оп. 5, спр. 6.

⁷ Там само, ф. Р-1417, оп. 2, спр. 2; ф. Р-1410, оп. 3, спр. 26; ф. Р-1496, оп. 6, спр. 3, 15.

⁸ Там само, ф. Р-2856, оп. 7, спр. 38.

штрафів (прикладом може бути постанова Крижопільської райуправи про складання національного податку як на постійне, так і на тимчасове населення гетто, але подібні документи діяли майже повсюдно). Розпорядження Могилів-Подільської претури за 1942 рік забороняли продавати в крамницях гетто товари, привезені з Румунії, було скорочено асортимент дозволених на продаж товарів; Станіславська претура заборонила купувати коштовності чи обмінювати речі у євреїв. Примусове використання єврейської праці на найважчих роботах з ремонту шосе, в кар'єрах, на торфовиськах, найбрудніших роботах у містечках відбито в документах губернаторства і місцевих управ усіх рівнів, зокрема у фондах Ямпільської, Могилів-Подільської, Чернівецької, Шпиківської райуправ містяться розпорядження про заборону приймати євреїв на адмінпосади, використовувати їх на посадах службовців⁹... У таких умовах, щоб вижити, єврейській спільності, як виявилось, можна було покладатися тільки на досвід і традиції обшинного облаштування життя. Причому депортовані й місцеві євреї помітно відрізнялися між собою.

На територію тієї частини Вінницької області, що входила до складу губернаторства Трансністрії, з Бессарабії, Північної Буковини, румунського повіту Дорохой було депортовано близько 97 тис. євреїв. Як свідчать документи названих фондів, фондів Р-6023 та Р-6121, вони зберегли традиції обшинної організації життя, почувалися певніше, ніж місцеві євреї, за рахунок доброго знання румунської та німецької мов, переважно вищого освітнього рівня, соціального статусу. А в радянській Україні завдого до Другої світової війни єврейська община фактично припинила існування. Тому на Вінниччині її члени увійшли в гетто не як представники цілісної, чітко організованої системи, а як окремі громадяни, здебільшого позбавлені уявлення про традиційно єврейський устрій життя. Влада призначала керівниками обшин у гетто головним чином освічених представників депортованих євреїв. Так, у Мурафі, де в гетто проживало до 4000 депортованих євреїв, рада общини складалася саме з них; головою общини у Верхівці Тростянецького району був Шварц із Бухареста; у гетто в Ярузі Могилів-Подільського району головою ради поставили шойхета Вінера з Румунії; більшу частину ради гетто в Чечельнику становили багаті румунські та бессарабські євреї, на чолі був Йосиф Заславський¹⁰. У деяких гетто діяли паралельно общини депортованого й місцевого населення. У Жмеринці, приміром, начальником гетто призначили було-

⁹ Там само, ф. Р-1619, оп. 3, спр. 15, арк. 2, 34; оп. 9, спр. 5, арк. 9; ф. Р-2383, оп. 2, спр. 48, арк. 212; оп. 4, спр. 42, арк. 20; ф. Р-1533, оп. 1, спр. 1; ф. Р-1417, оп. 3, спр. 3, арк. 145–145зв.; спр. 33, арк. 540; ф. Р-1496, оп. 3, спр. 8, арк. 78; ф. Р-3260, оп. 3, спр. 5, арк. 32.

¹⁰ Там само, ф. Р-2706, оп. 1, спр. 1, 2; Р-2970, оп. 1, спр. 3.

винського єврея доктора Адольфа Гершмана, общину місцевих євреїв у керівництві представляли Йосиф Юкеліс і Трахтенберг; у гетто Могилева-Подільського общину депортованих євреїв очолювали адвокат Данилов та інженер С. Егендорф, місцевих — Давидзон; юрист Меір Тайх керував у Шаргороді общиною депортованих, а на чолі общини місцевого населення був шанований усіма в містечку бухгалтер Соломон Шмулевич.

У Бершаді правління общини в гетто очолив місцевий шойхет Елі Марчак; у складі комітету були також бершадські мешканці Г. Шульман, В. Долгонос, І. Сойбельман, але значну частину турбот про налагодження бодай стерпних умов існування і порятунк усіх, кого могли врятувати, взяли на себе представники 20 тис. депортованих євреїв — М. Фарфель, М. Перельмутер, адвокат М. Шренцель, доктор Флейшман¹¹.

Іноді між представниками місцевих і депортованих євреїв виникали конфлікти з приводу соціально-економічних, політичних, релігійних питань. Водночас місцеве населення, як фіксують джерела «усної історії», змогло багато чого навчитися в депортованих євреїв щодо організації побуту, навіть деяких видів рукоділля, дотримання релігійних норм, збереження традицій тощо. Община стала запорукою виживання. Значна частина документів присвячена вирішенню найпекучішої соціальної проблеми гетто — організації боротьби з епідеміями тифу, туберкульозу, дизентерії. Зусиллями керівників общин, лікарів (до речі, теж із депортованих), завдяки допомозі «Джойнту» і Румунського єврейського центру з Бухареста в період від травня 1942 до грудня 1943 року (надходили не тільки гроші й речі, а й ліки), вдалося відкрити лікарні, аптеки в гетто Жмеринки, Бершаді, Шаргорода, Могилева-Подільського та ін., щоб послабити дію епідемій, які, поки така допомога не надійшла, забрали життя десятків тисяч людей. У Бершаді від тифу з осені 1941 до серпня 1942 року померло понад 15 тис. хворих; близько половини в'язнів гетто загинули від епідемії у Чечельнику; лютували інфекційні захворювання в Печерському таборі-гетто, де, зрештою, ніяк і не дбали про порятунок людей. Єдиним гетто, де практично уникли епідемії завдяки чіткій діяльності общини, було в Трансністрії гетто Жмеринки¹².

¹¹ Там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 27, арк. 28; ф. Р-6023, оп. 4, арк. 24–25, 40–46; ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4949, арк. 2–3, 6–7зв., 28–30, 44–47; ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1341, л. 180–193; 100 єврейських местечек України. — Вып. 2: Подолья. — Иерусалим–Санкт-Петербург, 2000. — С. 137–138.

¹² ДАВО, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 22, арк. 13–13зв., 162; спр. 305, арк. 20–26; спр. 314, арк. 73; ф. Р-2988, оп. 1, спр. 40, 43, 45, 323; оп. 3, спр. 405, 406, 408, 410; ф. Р-3095, оп. 1, спр. 225; ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, 80, 81; ф. Р-1529, оп. 1, спр. 11, арк. 17; ф. Р-2943, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3; ф. Р-6121, оп. 3, спр. 9, арк. 2–3.

Унікальним документом за інформативністю, палеографічними особливостями є мапа Могилівського повіту з позначками — у вигляді шестикутної зірки — гетто й робітничих таборів. Система додаткових позначок показує, чи надавалась у гетто медична допомога, свідчить про справність водогону, стан шляхів тощо¹³.

Саме завдяки діяльності общини у гетто Жмеринки, Бершаді було організовано дитячий садок і школу, єврейські дитячі будинки створені в Бершаді, Брацлаві, Джурині, Могилеві-Подільському, Мурафі, Соколівці, Тиврові, Шаргороді. Взимку 1943–1944 рр. дітям-сиротам (тільки депортованим з колишніх румунських земель) було надано можливість евакуюватися до Румунії, а звідти — до Палестини¹⁴.

Документи фіксують, що там, де общини очолювали порядні, свідомі свого обов'язку, авторитетні, мудрі люди, вдавалося, наскільки це було можливо, допомогти хоча б частині євреїв вижити в умовах, які суперечили життю. Комітет єврейської общини Могилева намагався налагодити боротьбу за виживання для близько 60 тис. євреїв, розкиданих по повіту. Було створено будинок престарілих на 250 ліжок для самотніх людей похилого віку, дві єврейські лікарні, спеціальна інфекційна лікарня з трьома відділеннями, в кожному по 100 ліжок; громадська їдальня щодня обслуговувала до 500 осіб; тут діяли також бюро громадських робіт, бюро загальної статистики, поштове відділення¹⁵. Успішними були зусилля общини щодо налагодження життя в гетто Жмеринки (це взагалі було унікальне явище, коли євреї мали не тільки майстерні, фабрики, лікарню, дитсадок, школу, аптеку, синагогу, а й театр).

Як одне з найбільш надійних та організованих у Транснїстрії було відоме гетто Шаргорода, де общинна рада врятувала багатьох в'язнів від примусових робіт і депортації в табори, заздалегідь повідомляючи про можливі облави, щоб євреї могли переховатися в катакомбах.

Тут знайшли притулок і чимало втікачів із німецької зони окупації. Рада общини з 25 осіб ще восени 1941 року відкрила пекарню, що продавала хліб за найнижчими цінами, їдальню для бідних, продовольчу крамницю. Серед функцій ради були підтримання контактів з румунською окупаційною владою для того, щоб забезпечувати виживання людей, викуп заарештованих тощо; зв'язок з Комітетом допомоги в Бухаресті, а також ведення розвідки для партизанів, постійний зв'язок з ними. Шаргород-

¹³ Там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 691, арк. 1.

¹⁴ Там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 4, арк. 17–19; спр. 27, арк. 28; Відомчий архів Вінницького обласного управління освіти, оп. довідкового характеру, спр. 2712, арк. 31, 36, 47, 83, 85, 102, 117, 135.

¹⁵ ДАВО, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 48–142, арк. 308.

ське гетто мало свій суд, общинну скарбницю, тут діяла чітка система розподілу продовольства й товарів першої необхідності на користь найзнедоленішої частини мешканців.

Община створила ремісничі артілі, організувала заготівлю харчів, ліків, одягу, дров, створила дитячий будинок для 186 сиріт. Він був розташований у гарному приміщенні з садком за межами містечка. Директором його стала професор Роза Лоеві. Вихованці отримували загальну освіту, навчалися ремесел, відзначали національні свята¹⁶.

Слід зауважити, що общини намагалися забезпечувати виховання дітей у національному дусі, хоч заняття в школах велися часто румунською мовою, не було підручників та зошитів. З вихованцями бершадського дитбудинку працювали вчителі, в т.ч. Хазан, який готував дітей до традиційних свят. На Песах 1943 р. в дитбудинку влаштували седер, запросивши гостей. У гетто Тульчина було створено школу, яку очолила дружина голови общинної ради пані Фішмен. Тут навчалися 90 хлопчиків і дівчаток. Учителі навчали дітей без підручників, окрім загальних предметів. Тут діти оволодівали традиційними для євреїв виробничими спеціальностями. Двоє музикантів із числа в'язнів проводили в школі музикальні заняття¹⁷.

Общинна організація побуту євреїв глибинно й традиційно пов'язана з релігійним життям. Є документальні підтвердження про функціонування синагог у Красному Тиврівського району, Ямполі й Дзигівці, Жмеринці, Чернівцях¹⁸. Епізоди релігійного життя в'язнів гетто вплинули на тих, хто пережив війну підлітком або дитиною — про це такі свідки говорять як про важливі засади усвідомлення й збереження «ідишкайт» (єврейства). Причому окупаційна влада, особливо німецька, вкрай вороже ставилася до проявів релігійності в єврейському середовищі, до храмів, святих книг, предметів культу. Тому, власне, можемо стверджувати, що опір нацистській політиці геноциду євреїв існував і у формах дотримання обрядовості, свят, національного самоусвідомлення через віру.

Свідчить в'язень гетто в Томашполі Я. Цаповський: «...Во время жизни в гетто многие начали возвращаться к еврейству. Если до войны не все евреи были религиозными, то теперь каждый еврей ежедневно молился. Наш ребе к тому времени умер, оставался шойхет, знавший все молитвы, он собирал у себя мужчин на миньян (синагогу немцы уничтожили сразу же, как вошли в местечко). Мы соблюдали субботу и все праздники».

У Верхівці Тростянецького району 7 листопада 1941 року окупаційна адміністрація наказала — напередодні суботи — розібрати старовинну

¹⁶ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 633, арк. 24–25, 40–46.

¹⁷ 100 єврейських містечек України. — Вып. 2 — С. 337.

¹⁸ ДАВО, ф. Р-2700, оп. 7, спр. 91, арк. 64–65; спр. 182, арк. 18, 40зв., 66.

дерев'яну синагогу. Сувої Тори звідти врятував шойхет, занісши їх до себе додому¹⁹. Знаковою є постать Мойші Рабиновича — брацлавського рабина, в'язня Печерського табору, який, зберігши власну духовну цілісність, беззбройно, але повсякчасно протистояв нацистам, що намагалися перетворити євреїв на масу істот без гідності й волі. Переважно зовсім юні в той час в'язні табору в Печері згадують, як у всій поведінці Мойше Рабиновича відчувалася єдність слів, думок і вчинків. Він послідовно діяв згідно зі своєю вірою в те, що треба зберігати себе не стільки як істоту біологічну, а, насамперед, як носія «ідишикайт», хоча за виконання обрядів зазнавав жорстоких знущань. Його особистий приклад допоміг багатьом людям не втратити віру й силу²⁰.

Архівні джерела з досліджуваної теми доводять, що навіть поодинокі прояви національного життя сприяли боротьбі єврейського народу за виживання в умовах жорстокого геноциду. Особливо виразно описуються специфічні риси єврейського общинного устрою, їх роль у порятунку народу в джерелах «усної історії». Тому вивчення подібних документальних масивів уявляється перспективним, причому найпродуктивніші в цьому сенсі інтерв'ю можуть бути з тими респондентами, які під час Катастрофи були дітьми від шести і більше років чи зовсім молодими людьми. Слід також до інтерв'ю вводити запитання, що зосереджували б увагу на соціальних, духовних, культурних напрямках життя общини. Зокрема, подібні моменти відображені в документах, що готуються до друку в наступних томах видання «Євреї Вінниччини в період Другої світової війни. Маловідомі документи й нові інтерпретації».

¹⁹ Там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 20, арк. 45; 100 єврейських местечек України. — Вып. 2. — С. 259, 509.

²⁰ ДАВО, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 6, арк. 9; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 8, арк. 1–58.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Дмитро Титаренко (Донецьк)

Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України

При характеристиці окупаційного режиму на території України одним з ключових є питання щодо впливу нацистського пропагандистського апарату на населення окупованої території, його ролі у ствердженні окупаційного режиму. Певне уявлення стосовно цієї проблеми можна скласти на підставі вивчення звітів батальйону (відділу) пропаганди У («Україна») — спеціального підрозділу, який займався питаннями організації пропаганди на території прифронтової смуги як для частин вермахту, так і для населення окупованих регіонів. Звіти батальйону пропаганди У, представлені в основному «Звітами про пропагандистську діяльність» та «Звітами про настрої населення», було виявлено у фондах Федерального воєнного архіву у Фрайбурзі. Незважаючи на те, що «Звіти...» певною мірою використовувалися дослідниками, вони так і не стали об'єктом спеціального дослідження¹. На жаль, виявлені на поточний момент «Звіти...» охоплюють період лише до початку 1943 р., що дещо звужує можливості аналізу еволюції нацистської пропаганди протягом всього періоду окупації.

¹ *Косик В.М.* Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / Упор. В. Косик. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 231–248; *Buchbender Ortwin.* Das tötende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg. — Stuttgart, 1978. — S. 52–56; 263–287.

Рішення про організацію батальйону пропаганди U (з самого початку агресії проти СРСР їх було створено три, по одному для кожної з трьох груп армій) було прийнято верховним командуванням вермахту невдовзі після нападу на СРСР, 4 липня 1941 р.² Проте розпочав він свою роботу дещо пізніше, що було пов'язано з організаційними труднощами. Функції батальйону пропаганди полягали в наступному: 1) духовний вплив та забезпечення населення шляхом політичної та культурної пропаганди за допомогою преси, радіомовлення та кіно; 2) здійснення пропагандистських акцій, що впливають на настрої населення в інтересах рейху та німецького вермахту. Засобами для цього є політичні та культурні заходи, плакати, листівки, брошури та гучномовці; 3) духовне та культурне забезпечення військ, що лежать в зоні діяльності батальйону пропаганди³.

Штаб батальйону ділився на 7 робочих груп: преси, активної пропаганди; культури; друкованої пропаганди; кіно; радіомовлення та керівної групи. З метою максимально широкого охоплення своїм впливом території штабу підпорядковувалися 6 відділів (т.зв. *Staffel Propaganda*), які мали літерну нумерацію від U1 до U6. В свою чергу відділам пропаганди підпорядковувалися філії та передові групи. Як правило, в структурі «Звітів про пропагандистську діяльність» виділялися пункти, в яких відбивалися основні результати діяльності робочих груп. Для цих документів характерною була наявність значного числа статистичних відомостей про кількість поширених пропагандистських матеріалів, влаштованих пропагандистських заходів, інформації про зміну місця дислокації відділів пропаганди та їх філій. Щодо «Звітів про настрої населення», то в них у окремих розділах розглядалися питання про вплив пропагандистських акцій на населення, аналізувалися нагальні проблеми (переважно соціально-економічного характеру), які його хвилювали. Наприклад, у звіті за липень 1942 р. були наявні такі пункти: «Загальне», «Діяльність банд», «Становище з харчуванням», «Вербування робітників», «Фольксдойче», «Питання щодо української інтелігенції»⁴.

Основні свої зусилля батальйон спрямував саме на роботу серед населення окупованої території. В джерелах наголошується на значному інтересі мешканців міст та сіл до відомостей про політичну та військову ситуацію, їхньому прагненні одержати друковані матеріали для читання. В умовах інформаційного вакууму, в якому опинилося населення, різкого

² *Buchbender Ortwin*. Op. cit. — S. 52.

³ Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg) (*dani* — BA-MA). — RW 4/253. — Weisungen für die Tätigkeit der Propaganda-Abteilungen und Staffel im besetzten Gebiet der Sowjet-Union.

⁴ BA-MA. — RH 22/42. — Bl. 138–142.

послаблення впливу радянської пропаганди, ідеологічної дезорієнтації населення перед підрозділами батальйону пропаганди відкрилося досить широке поле для діяльності. Матеріали, які поширювалися батальйоном пропаганди, надходили по лінії відділу міністерства пропаганди, міністерства окупованих східних областей, відділу пропаганди вермахту тощо. Значна частина друкованих матеріалів для розповсюдження виготовлялася у самих батальйонах.

Цифри, які наводяться у «Звітах...», надають можливість хоча б частково оцінити масштаби роботи батальйону пропаганди. Так, лише до кінця серпня 1942 р. він поширив близько 8 млн примірників різноманітної друкованої продукції, серед якої було 29 плакатів накладом 1400 тис. штук., 16 брошур — 1500 тис. штук, 7 листівок — 3000 тис. штук та ін.⁵ Аналіз «Звітів...» дає можливість констатувати позитивну динаміку у виготовленні та поширенні різного роду пропагандистських матеріалів. Так, якщо у травні 1942 р. батальйон поширив близько 1850 тис. примірників друкованої продукції, то вже у грудні 1942 р. кількість матеріалів, призначених для розповсюдження, сягнула цифри понад 3 млн⁶.

Одним із основних напрямів роботи батальйону стало забезпечення діяльності періодичних видань. «Звіти...» містять інформацію про кількість видань, динаміку її зростання, географію виходу газет та журналів, мовний режим, джерела надходження інформації тощо. Аналіз джерел дозволяє встановити факт досить високих темпів збільшення кількості періодичних видань у зоні діяльності батальйону пропаганди У. Якщо влітку 1942 р. йшлося про 33 видання⁷, то вже наприкінці року батальйон забезпечував нагляд над 47 виданнями⁸. З метою підвищення їх фахового рівня співробітники підрозділу здійснювали навчання місцевих редакторів.

Вагоме місце у структурі пропаганди посідав кінематограф. Незважаючи на те, що значну кількість кінотеатрів та кінопересувних установок було знищено, евакуйовано або використано не за функціональним призначенням, в зоні дії батальйону пропаганди У було поновлено роботу близько 70 кінотеатрів⁹. Структура відвідувачів кінотеатрів складалася як з військовослужбовців, так і з цивільного населення приблизно в рівному співвідношенні. Як зазначалося у «Звітах...», робота кінотеатрів досить позитивно сприймалася місцевим населенням, яке таким чином знайомилося з надбаннями західноєвропейської культури. Водночас на населення

⁵ ВА–МА. — RH 22/33. — Bl. 86.

⁶ Idem. — RH 22/177. — Bl. 15.

⁷ Idem. — RW4/254. — Bl. 83.

⁸ Idem. — RH 22/177. — Bl. 15.

⁹ Idem. — RHD 69/9. — «Soldatenzeitung der Ukraine».

гнітюче враження справляли демонстрація німецьких кіножурналів, т.зв. «Wochenschow», насичених епізодами, в яких фігурували загиблі та полонені військовослужбовці Червоної Армії, радянська розбита воєнна техніка тощо¹⁰.

Окремим пунктом в «Звітах...» значилося «Радіомовлення». Як правило, в документах вказується, як розвивалася радіомережа за той чи інший проміжок часу, трансляції якого змісту превалювали. Зазначається, що важливим чинником впливу на настрої місцевого населення були політичні щотижневі огляди, новини про становище на фронтах, які транслиувалися українською та російською мовами. В районах з активним партизанським рухом поширення набули радіотрансляції, що мали справляти заспокійливий вплив на населення.

Певну інформацію містять «Звіти...» і з питання міжнаціональних відносин на окупованій території. Діяльність батальйону пропаганди спрямовувалася як на українське, так і на російське населення. Це досить яскраво ілюструють відомості про мовний режим підзвітних батальйону пропаганди видань. Так, з 33 газет, які виходили в зоні відповідальності батальйону пропаганди станом на липень 1942 р., 7 видавалися російською, а 26 — українською мовою¹¹.

Щодо характеру взаємовідносин між українцями та росіянами, то вони, особливо в місцях із змішаним населенням, характеризувалися як антагоністичні. З метою уникнення відвертої конфронтації росіян та українців наголошувалося на необхідності недопущення підкреслено уважного ставлення до українців та української мови навіть в тих районах, де українська мова переважатиме. Щодо проблеми взаємовідносин українського та єврейського населення, то лише два звіти торкалися цього питання. На думку авторів звітів, українське населення з часу «втечі та, відповідно, евакуації євреїв відхилило їх, і, отже, проблема співіснування з ними має лише історичне значення...»¹².

Торкаючись перспектив України як територіально-державного утворення наголос у аналізованих джерелах робився на тому, що будь-які спроби поширення націоналістичних ідей, обговорення питань про державне та політичне майбутнє України мають суворо заборонятися та нашттовхуватися на відповідні контрпропагандистські заходи за допомогою всіх наявних у розпорядженні батальйону пропаганди засобів¹³.

Особлива увага у «Звітах...» приділялася соціально-економічному становищу населення, зокрема, стану справ із забезпеченням продовольством,

¹⁰ Idem. — RH 22/33. — Bl. 108.

¹¹ Idem. — RW 4/254. — Bl. 83.

¹² Idem. — RH 22/33. — Bl. 93.

¹³ Idem. — Bl. 92.

реакції населення на труднощі із постачанням. Незважаючи на прагнення нацистської пропаганди сприяти утвердженню в громадській свідомості тези про винність у цьому сталінського режиму, дедалі помітнішим, особливо наприкінці 1942 р., стало поширення антинімецьких настроїв, звинувачення на адресу окупаційних властей у неспроможності виконати обіцяне.

При характеристиці справ у сфері церковного життя в «Звітах...» робиться спроба проаналізувати ставлення населення до релігії в цілому, охарактеризувати розбіжності у сприйнятті релігії різними віковими групами, відносини між різними конфесіями, зокрема, українською автокефальною та російською православною церквами. У той же час зазначається, що «...пропаганда навмисне відмовила у будь-якій підтримці як одній, так і іншій церквам...»¹⁴.

Помітне місце у зведеннях посідали питання, пов'язані з аналізом ставлення населення до подій на фронтах, в цілому до перебігу воєнних дій. Аналіз «Звітів...» дозволяє простежити певну еволюцію відношення населення до цього питання. Якщо до середини 1942 р. типовим було акцентування уваги на в цілому прихильному, доброзичливому ставленні населення до німецьких військовослужбовців, прагненні його до якнайскорішого завершення війни, то згодом, після невдач німецького наступу під Сталінградом, ситуація змінилася: за оцінкою керівництва батальйону, у населення превалює зневіра щодо покращення ситуації та швидкого закінчення війни.

Характерною рисою поширюваних чуток (особливо яскраво це виявилось під час зимової кампанії 1942/43 років) стала значна гіперболізація успіхів Червоної Армії, приклади чого наводилися в текстах «Звітів...». В документах наголошується на тому, що ці чутки поширювалися як біженцями, так і німецькими солдатами¹⁵. Тактика нацистів за цих умов полягала в тому, щоб, уникаючи дискусій з радянською пропагандою, відкидати відверту нісенітницю та повідомляти населення про позитивні заходи, здійснювані окупаційними властями.

Важливе місце у «Звітах...» посідали питання, пов'язані з діяльністю партизанів (в джерелах вони фігурували під назвою «бандити». — *Д.Т.*). Саме вона «...зумовлювала санкціоновану головнокомандуванням особливою діяльністю пропаганди в головних районах розташування банд»¹⁶. Ця діяльність була спрямована на дискредитацію партизанського руху в очах громадськості з метою недопущення його поширення.

¹⁴ Idem. — Bl. 100.

¹⁵ Idem. — RH 22/177. — Bl. 18.

¹⁶ Idem. — Bl. 21.

«Звіти...» містять інформацію про хід реалізації найзначніших пропагандистських заходів на території України. Наймасовішою здійсненою батальйоном пропаганди У акцією стали заходи, спрямовані на вербування робочої сили до Німеччини. Особливе місце при здійсненні вербувальної пропаганди посідала преса. Основними формами подачі інформації про стан та перспективи використання робочої сили з Німеччини стали статті, інтерв'ю про працю робітників з України, ілюстрації та листи з Німеччини. Саме ці матеріали використовувалися і під час ведення пропаганди засобами радіомовлення¹⁷.

Як зазначалося, вплив пропаганди, спрямованої на вербування робочої сили, значно посилювався, якщо пропагандистська акція підкріплювалася практичними заходами. Вони могли бути якнайшвидше сприйняті населенням в силу можливості перевірки їх достовірності. Так, під час урочистого відправлення 350-тисячного робітника до Німеччини з Ніжина його родині було подаровано корову. Цей захід, за оцінкою службовців пропагандистського підрозділу, справив на населення надзвичайно сприятливий вплив і «...розвіяв у від'їжджаючих почуття турботи про родини, що залишилися, більшою мірою, ніж це могли зробити численні обіцянки»¹⁸.

На противагу усталеній у традиційній радянській історіографії точці зору про майже виключно насильницький характер виїзду населення до Німеччини, повідомлення «Звітів...» дозволяють внести певні корективи і стверджувати, що заходи з вербування населення до Німеччини були більш складним та неоднозначним явищем з точки зору сприйняття їх населенням, ніж це можна було уявити. Так, до осені 1942 р. у «Звітах...» акцент робиться на позитивній в цілому оцінці населенням своїх перспектив потрапити на роботу до Німеччини. Зазначалося, що цьому сприяло забезпечення транспортів перекладачами, трансляція музики на вокзалах, поширення брошур, прикрашення поїздів, коректне поведіння із населенням тощо. Все це справляло обнадійливий вплив на від'їжджаючих та створювало позитивний настрій у всього населення¹⁹. Лише до 31 липня 1942 р. з оперативного району групи армій «Південь» до Німеччини було відправлено близько 420 тис. осіб, причому у звітах наголос робився на тому, що будь-яка потреба у застосуванні насильницьких заходів відпала²⁰.

Проте згодом ситуація у справі вербування змінилася на гірше, що дістало в цілому адекватну оцінку у «Звітах...» Так, зазначалося, що виїзд до Німеччини дедалі більше набував характеру примусового вилучення.

¹⁷ Idem. — RH 22/42. — Bl. 139.

¹⁸ Idem. — Bl. 140.

¹⁹ Idem. — RH 22/33. — Bl. 91.

²⁰ Idem. — Bl. 101.

При цьому масові пропагандистські акції батальйону пропаганди, які використовувалися для облав на населення, призводили до його розчарування у пропаганді та зниженні її ефективності²¹.

У той же час, відкликаючись на поточні вимоги часу, необхідність гнучкої політики в здійсненні агітаційно-пропагандистської роботи, заходи батальйону пропаганди були спрямовані і на залучення робочої сили для роботи на місцях. Так, зокрема, у грудні 1942 р. в ході здійснення акції «Шахтарі для Сталіно» було поширено близько 20 тис. листівок²². З метою справляння позитивного враження на трудящих, ініціювання трудового піднесення згідно зі «Звітами...» пропагандистські акції здійснювалися на місцях на підприємствах. Вони проходили переважно у формі зібрань та концертів.

Подією особливого значення, яка безпосередньо вплинула на настрій місцевого населення, стало розпорядження рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга «Про новий земельний лад». Це розпорядження, опубліковане на початку березня 1942 р., викликало серед населення сподівання на якнайшвидший поділ землі. В цих умовах перед пропагандою, як зазначалося, постало завдання стримувати надмірні сподівання місцевого населення на одержання землі в приватну власність, а з іншого, ознайомлюючи його зі змістом аграрних перетворень, усілякими засобами спонукати до підвищення продуктивності праці²³.

З початком звільнення території України радянськими військами зона впливу батальйону пропаганди поступово зменшується, знижується рівень матеріально-технічного та інформаційного забезпечення пропагандистських акцій. Це, зрозуміло, знаходить свій вияв у падінні впливу нацистської пропаганди. Останні згадки про діяльність батальйону пропаганди У на території України датовані осінню 1944 року.

У цілому «Звіти...», незважаючи на недостатньо повну їх репрезентативність в хронологічному плані, заслуговують на увагу як з точки зору характеристики практичних заходів нацистської пропаганди, її кількісних параметрів, так і з позиції висвітлення морального стану населення у зоні діяльності батальйону пропаганди У. Відомості «Звітів...» дозволяють визначити ступінь успіху тих чи інших дій батальйону на окупованій території, надають в ряді випадків можливість простежити еволюцію ставлення населення до політики окупаційної влади та порушити питання про ступінь її моральної підтримки з боку місцевої людності.

²¹ Idem. — RH 22/177. — Bl. 19.

²² Idem. — Bl. 15.

²³ Idem. — RH 22/33. — Bl. 91.

Ідеологічні засади нацистської політики в національному питанні

(тези доповіді)

1. Основними ознаками нацистської ідеології вважаються: міфологічність, апіорність і ненауковість вихідних положень, брак їх системної єдності (внутрішня суперечливість), месіанізм, експансіоністська спрямованість, етатизм, антигуманізм, антидемократизм, расизм і ксенофобія, які особливо проявили себе в антисемітизмі. У системі нацистських поглядів антисемітизм мав своїм функціональним призначенням історичне виправдання політичної лінії не тільки на геноцид та етноцид по відношенню до євреїв, а також інших негерманських народів, а й на повалення парламентаризму, на виправдання експансіонізму. Саме в цьому месіаністському призначенні німецької нації намагалися переконати і керівники нацистського режиму.

2. Головними творами, в яких була сконцентрована нацистська ідеологія та політична програма, були «Майн кампф» («Моя боротьба») Адольфа Гітлера і «Міф ХХ століття: Оцінка духовно-інтелектуальної боротьби фігур нашого часу» Альфреда Розенберга. Ідеологічним твором працю Гітлера можна вважати доволі умовно. У більшій своїй частині це автобіографія нацистського лідера та стисла історія самого нацистського руху. Лише окремі глави являють собою узагальнений виклад ідей, на яких ґрунтувався нацизм. Вони особливо переконливо ілюструють апіорність нацистської ідеології. Навпаки, праця Розенберга позначена спробою запропонувати загальну схему розвитку людської цивілізації, визначивши її серцевинну лінію. Якщо додати до цього високу ерудицію автора «Міфу» в питаннях історії, філософії, культури, релігієзнавства, то його можна вважати цілісним ідеологічним продуктом.

Книги Гітлера і Розенберга були завершені одночасно (у 1925 р.), але якщо «Майн кампф» відразу побачила світ, то «Міф» — лише через п'ять

років. Тобто головна ідеологічна праця вийшла значно пізніше порівняно з програмним твором нацистської партії. Ця обставина дозволяє припустити пряму залежність ідеологічної складової нацизму від програмної, що саме по собі мусить вважатися порушенням логіки утворення та інституціоналізації політичного руху.

3. Випередження в нацизмі програмних засад стосовно ідеологічних підтверджується порівнянням структури і логіки викладу обох творів. Вперше власне ідеологічне питання порушене Гітлером у главі XI «Народ і раса». Вся вона складається з бруталних антисемітських випадів. Характерним видається те, що розміщена вона між главою X, у якій на євреїв покладається відповідальність за кризу німецького суспільства, і главою XII, в якій розповідається про початок нацистського руху. Така сюжетна лінія книги дозволяє говорити, що антисемітизм був у Гітлера не результатом вивчення історії, а апріорною життєвою позицією.

Навпаки, «Міф» Розенберга спрямований на те, щоб надати антисемітизмові історичних аргументів у редакції, зовні позбавленій прямої ворожості щодо євреїв. Позірно нейтральний виклад історії європейської цивілізації покликаний упевнити не в навмисній, а в історично об'єктивній провині «єврейського духу» в її розкладанні.

4. «Єврейський дух», єврейство як спільнота у Гітлера переважно конкретизовані (єврейські банки, єврейська торгівля, єврейська преса тощо). Натомість у Розенберга обидва феномени асоціюються переважно з певними моральними цінностями, проникнення яких у європейську, а тим більше в германську культурну традицію руйнує її підвалини.

5. Може виглядати парадоксальним і неймовірним, але відверті й бруталні за формою антисемітські випадки Гітлера гіпотетично могли давати євреям шанс на виживання за умови такої політичної і господарської поведінки, в якій не можна було б відшукати підстав для звинувачень. Натомість стримана за формою негативна оцінка єврейства Розенбергом не давала їм такого шансу навіть гіпотетично, оскільки воно було подано у «Міфі» об'єктивно існуючим вселенським злом.

6. Антисемітизм Гітлера і Розенберга споріднений у своїй сутності тим, що служить не тільки засобом мобілізації німецької нації на засадах антидемократичності та антипарламентаризму, а й обґрунтуванням експансії та агресії проти інших народів, у культуру яких проник «єврейський вірус».

7. Гітлер категорично відмовився від самого припущення про інкорпорацію євреїв у німецьке суспільство навіть за умови їхньої повної лояльності режиму. Розенберг намагався якось вплинути на політику на окупованих територіях у бік її пом'якшення, але безрезультатно. Його особистий приклад підтвердив небезпеку для ідеологів, коли вони погоджуються обґрунтовувати сумнівні програмні політичні положення.

Михаил Тяглый (Симферополь)

**«Расовые враги» и «асоциальные элементы»:
политика нацистских оккупантов в Крыму
в отношении евреев и цыган**

(тези доповіді)

К началу ноября 1941 г. почти весь Крым был оккупирован 11-й армией. Фактическая власть на полуострове находилась в руках немецкого военного командования. Задачи по «политическому умиротворению» и устранению политических противников были возложены на подразделения айнзатцгруппы «D». В круг политических противников, подлежащих уничтожению как «носители большевистской идеологии» было включено еврейское население. Военная администрация, тесно сотрудничавшая с оперативной группой через отдел «Ic» штаба 11-й армии, потребовала от айнзатцгруппы ускорить уничтожение евреев. Погибли, по различным оценкам, приблизительно от 25 000 до 40 000 евреев и крымчаков. Выжить удалось единицам.

Помимо сведений о Холокосте, источники сообщают об уничтожении крымских цыган. Однако исследования на эту тему не существует. В чем политика нацистов в отношении цыган в Крыму была схожей, а в чем отличалась от других регионов Европы? Какое влияние оказали региональные особенности? В докладе мы осветим эти вопросы, сравнив подходы оккупационных властей к двум этническим меньшинствам — евреям и цыганам — на территории Крыма.

В Рейхе цыганский вопрос рассматривался как вопрос преимущественно расовый. Принятию и осуществлению единого плана по «цыганскому вопросу» препятствовало то, что система расово-биологической классификации не была окончательно разработана и внедрена в бюрократический аппарат, использовавший на местном уровне менее изощренные принципы идентификации цыган, а также другие факторы.

© М.И. Тяглый, 2005.

В занятых нацистами странах Европы, государствах — союзниках Германии и на оккупированных советских землях осуществлением управления занимались иные ветви администрации. В основу в большинстве случаев помещалось понятие «асоциальности» цыгаң, учитывался факт оседлости или кочевого образа жизни. Такой подход проявился на территории, находившейся под юрисдикцией гражданской администрации — в частности, в рейхскомиссариате Остланд.

В зоне военной администрации и деятельности айнзатцгрупп такой подход — дифференциация цыган на кочевых и оседлых и различие в обращении с первыми и вторыми — соблюдался далеко не всегда.

По данным переписи населения 1939 г., в Крыму проживали 2 064 цыгана. Некоторая часть была кочевой и поэтому не была учтена. К тому же в силу того, что у цыган в то время при самоидентификации главную роль играла принадлежность к своему клану, а не к этнической группе, какая-то часть была записана как крымские татары. Цыганское население не было однородным. Многие цыгане интегрировались в крымскотатарское окружение.

Решение «цыганского вопроса» на полуострове было проведено одновременно с «еврейским» и так же, как и в других находившихся под юрисдикцией вермахта оккупированных областях СССР, — максимально быстро. В городах Крыма цыганские группы были уничтожены уже к началу 1942 г. На основании каких приказов и инструкций действовали оккупационные власти?

В ходе Нюрнбергского процесса Олендорф заявил, что в мае–июне 1941 г. в Претцше командиры айнзатцгрупп получили от рейхсфюрера СС Гимmlера и начальника РСХА Гейдриха устные указания убивать евреев, цыган, партийных функционеров, активных рядовых коммунистов и всех остальных, кто представлял угрозу безопасности. Однако некоторые исследователи ставят под сомнение факт существования распоряжения относительно цыган, полагая это сообщение Олендорфа ненадежным источником. Письменные инструкции, в которых определялись подлежащие уничтожению группы, приказов об убийстве цыган не содержат.

Будучи допрошенным об основаниях для уничтожения цыган, Олендорф не привел какие-либо приказы руководства относительно цыган — вместо этого он рассуждал об их якобы шпионских наклонностях и отсутствии в этом различий между цыганами и евреями. Всем без исключения цыганам Олендорф приписал свойства «асоциальных элементов». Сфера «политических противников» режима, определяемая руководством полиции безопасности и СД, была довольно широка, и фюреры айнзатцгрупп руководствовались собственным пониманием вопроса о том, кто в данной ситуации представляет угрозу для безопасности тыла армии. Вер-

махт в Крыму испытывал нехватку в продовольствии и месте для размещения. Еще одним существенным фактором являлось партизанское движение. Вполне закономерно, что цыгане под влиянием этих обстоятельств и к тому же будучи группой, объявленной нацистской идеологией и пропагандой неполноценной, были включены в круг подлежащих истреблению.

Как можно убедиться по отчетам айнзатцгруппы «D», цыгане, в отличие от евреев, рассматривались эсэсовцами исключительно наряду с асоциальными элементами и саботажниками независимо от реальных занятий, профессиональной принадлежности или социального статуса.

Документы ЧГК позволяют реконструировать обстоятельства расправ. В Евпатории были уничтожены около тысячи цыган, в Керчи — несколько сот, в Джанкое — до трехсот, в Старом Крыму — 20, в Феодосии — 10, в Симферополе — около тысячи. Однако в Симферополе после уничтожения цыган как группы в декабре 1941 г. преследования уцелевших прекратились. В Бахчисарае цыганская община не пострадала вовсе. Это произошло благодаря ходатайствам со стороны крымскотатарских мусульманских комитетов, на сотрудничество с которыми оккупанты делали определенную ставку.

То, что некоторая часть цыганского населения пережила оккупацию, подтверждается и фактом депортации более тысячи цыган весной–летом 1944 г. из Крыма. Депортирована та группа, которая была близка по языковой и культурной принадлежности к татарам; будучи по этой причине спасенными от преследований нацистов, цыгане по этой же причине были репрессированы вернувшейся советской властью. Так или иначе, нацистскую оккупацию в Крыму пережили немного более тысячи цыган.

Таким образом, еврейское и цыганское население полуострова в своей массе было уничтожено. Однако если евреи подлежали тотальному истреблению в течение всего оккупационного периода и их уничтожение осуществлялось во исполнение однозначных решений, принятых в Берлине применительно ко всем территориям, то политика по отношению к цыганам носила характер полицентричности. В Крыму военно-политические условия диктовали армии необходимость избавиться от «лишних» элементов населения, рассматривавшихся командованием как нежелательная экономическая нагрузка. Разумеется, в такой ситуации еврейское население первым было обречено на уничтожение — хотя его ликвидация была бы проведена в любом случае, при заинтересованности вермахта осуществить ее в кратчайшие сроки или без таковой. Преследование и уничтожение цыган не были первоочередной задачей оккупационной администрации. Однако айнзатцгруппы СС обладали большой свободой при трактовке вопроса о том, кого еще, помимо партийно-советских функцио-

неров и евреев, необходимо включить в число «политических противников». Поскольку цыгане рассматривались как «неблагонадежная» группа, то в условиях юрисдикции военной администрации эта группа с неизбежностью также была включена в число обреченных. Но и этот курс подвергся изменению в тех местах, где оккупантам было выгодно не портить отношения с той частью местного населения, на сотрудничество с которым они делали ставку.

Решения по «цыганскому вопросу» в Крыму являлись результатом не столько строгого выполнения центральных имперских постановлений, сколько широкой интерпретации общих идеологических установок применительно к местной ситуации отдельными ведомствами оккупационной власти, корректировки общего курса под влиянием локальных условий.

Игорь Ачкинази (Симферополь)

**«Не забывайте несчастный наш народ,
погибший от рук солдат»**

(тези доповіді)

*«Если сегодня скажу, если и завтра скажу,
Если всякого встречного народом своим назову,
Если разлуку я назову жестокостью.
Осведомлен ли ты о гибели моего народа?»*

Эти строки — из ставшей последней народной песни крымчаков. Она появилась в конце 40-х годов и, быстро распространившись среди немногочисленных представителей общности, стала траурным гимном небольшому крымскому народу, ставшему жертвой фашистского геноцида.

Крымчаки — этноконфессиональная общность крымских иудеев, сформировавшаяся в средневековом Крыму, подверглась уничтожению в первые месяцы оккупации территории Крымской АССР в декабре 1941 — июле 1942 г.

Крымчаки не были многочисленной этнической общностью: перепись 1926 г. отметила 6000 человек, по оценочным данным к началу Второй мировой войны их численность не превышала 8000 человек.

Геноцид крымчаков, как приверженных иудейской религии, был осуществлен немецкими фашистами в 1941–1942 гг.

В период с 16 ноября по 15 декабря 1941 г., по оперативным данным фашистов, было уничтожено 2604 крымчака. Известно, что в это время были проведены расстрелы в Симферополе, Феодосии и Евпатории.

В январе 1942 г. фашисты расправились с 468 крымчаками Карасубазара и деревень Крымчак и Ени-Крымчак. Количество крымчаков, уничтоженных летом 1942 г. в Севастополе и Керчи, неизвестно. Общее число

жертв геноцида, как и погибших на фронтах, не учитывалось, а единственной контрольной цифрой, избиравшейся для сравнения, были 2,5 тыс. крымчаков, зафиксированных переписью СССР 1959 г. На основании этих данных делался вывод о 70–80% потерь численного состава общности в годы Второй мировой войны.

Существует лишь несколько записей событий, произошедших в начальный период оккупации Крыма в связи с уничтожением крымчаков. Они были сделаны со слов очевидцев, чудом оставшихся в живых. Совсем недавно они пополнились новыми сведениями об уничтожении населения деревни Крымчак в Белогорском районе АР Крым.

Крымчакам, выжившим после Второй мировой войны, так и не удалось возродиться в качестве полноценной этнической общности — нарушилась связь между поколениями, сузилась среда использования родного языка, фольклора и традиций. Поэтому уже более 50 лет единственной традицией, консолидирующей немногочисленных потомков крымчаков, является «Тъкун» — день поминовения жертв геноцида, который проводится ежегодно 11 декабря в Симферополе, а также в других местах дисперсного проживания крымчаков как в Крыму, так и за его пределами.

Вікторія Кондрашова (Мелітополь)

Голокост у Запорізькому краї

(тези доповіді)

На окупованій території України спочатку було встановлено владу військової адміністрації — ортскомендатури (міські комендатури) і фельд-комендатури (районні комендатури). Протягом серпня—вересня військова адміністрація передала управління тилowymi районами до рук цивільної адміністрації.

У містах і селах створювались місцеві органи влади — управи, поряд з якими функціонували й адміністративно-військові установи: штаткомісаріат м. Запоріжжя, німецька польова жандармерія м. Мелітополя і т. ін. Усі німецькі установи були причетні до знищення єврейського населення краю.

Проте більшу частину єврейського населення знищили зондеркоманди айнзатцгрупи D. Більшість євреїв Запорізької області було знищено восени 1941 — взимку 1941/42 рр. І лише частково страти відбулись у 1943—1944 рр.

Пояснити таку поспішність у знищенні євреїв можна кількома причинами:

1) Запорізька область з початку і до кінця її окупації німцями перебувала під юрисдикцією військової адміністрації, а не цивільної, що прискорювало процеси знищення; 2) масові вбивства єврейського населення прикривалися веденням збройної війни; 3) значного поширення набув колабораціонізм; 4) були створені спеціальні групи, першочерговим завданням яких було знищення єврейського населення, а також комуністів, яких ототожнювали з ними.

Слід підкреслити, що з початком каральних акцій суспільство розкололося на тих, хто допомагав німцям, — колабораціоністів і тих, хто рятував їх, ризикуючи власним життям.

Особливості антиєврейської колаборації в Україні пояснювались віковою антиєврейською пропагандою та її реалізацією під час трьох хвиль єврейських погромів.

Люди, в яких з дитинства закладали стереотипи: «торгашеська натура», євреї — «відступники», «чужинці», які чули про антиєврейські погроми 80-х років XIX ст., брали участь у погромах 1905–1907 рр., громадянської війни, були морально та психологічно готові до співпраці і, скоріш за все, співпрацювали з німцями. Люди охоче вірили, що всі їхні біди від євреїв.

Колабораціонізм місцевого населення не можна пояснити лише традиційно закріпленим у побуті антисемітизмом і погромами початку XX ст. Там, де суспільна думка не була готова в морально-психологічному плані до знищення євреїв, німці проводили широку ідеологічну пропаганду.

Ця ідеологічна робота здійснювалась головним чином через газети. У системі радянської влади важливу роль відігравали органи масового впливу, і тому їх роль — пропаганда — не змінилась зі зміною однієї тоталітарної держави іншою. Авторитет, здобутий газетами за радянських часів, грав на руку німцям.

Вивчення газетних статей і публікацій, що видавалися під час окупації Запорізької області і нині зберігаються у Запорізькому обласному державному архіві та Мелітопольському державному краєзнавчому музеї, дає змогу висвітлити особливості Голокосту на цій території та пропагандистської моделі, реалізованої окупантами.

У матеріалах чітко простежується механізм організації цієї діяльності залежно від місцевої специфіки, а також роль місцевих колаборантів, надання переваги тим чи іншим антисемітським міфологемам у нашому краї.

Але у своєму ставленні до євреїв суспільство не було монолітним. Були люди, які рятували їх, ризикуючи власним життям.

Після закінчення страшної війни пройшло вже багато років, але осмислення подій Голокосту, історичні, філософські, психологічні, теологічні, правові його проблеми хвилюють нині все цивілізоване людство.

Ми вважаємо дуже важливим порушити питання: навіщо сьогодні необхідно вивчати Голокост? Адже важливо не просто зберегти пам'ять про події Катастрофи, але й передати її наступним поколінням, нам варто спробувати зрозуміти, чому це трапилось в європейській культурі, чому це трапилось з людьми взагалі!

Те, що сталося, є попередженням. Забути про це — то провина.

РАДЯНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Владислав Гриневич (Київ)

Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр.

1. Серед усіх політичних проєктів, здійснюваних більшовиками у 20-х роках, спрямована на творення поліетнічної Червоної імперії, радянська національна політика виявилася однією з найбільш утопічних і контроверсійних. «Імперія упереджувальної дії», чи то «імперія позитивної дискримінації» — так доволі влучно назвав цю політику один західний дослідник¹. Справді, шляхом надання народам колишньої Російської імперії певних національних прав і пільг у галузі мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо ця політика мала на меті упередити прояви зростого за часів громадянських воєн і революцій націоналізму і в такий спосіб зміцнити внутрішню цілісність СРСР. До того ж, на відміну від колишньої Росії — «тюрми народів», як називав її Ленін, — народи СРСР отримали, нехай і позірну, проте свою національну державність, а сама Країна рад не будувалася за принципом російської національної держави.

Однак, попри дійсно вражаючі успіхи національного розвитку неросійських народів, така політика приховувала в собі внутрішню небезпеку. З одного боку, вона сама, по суті, провокувала розвиток місцевих націоналізмів, а з іншого, посилювала незадоволення з боку росіян, позаяк, концентруючи зусилля на замиренні національних меншин, влада фактично відсунула на задній план російську проблему. Для розвитку найпотужнішої в СРСР російської національної культури не лише нічого не роби-

¹ Див.: *Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* — Ithaca and London, 2001.

лося, а навпаки, будь-які прояви у цьому напрямі розглядалися певний час більшовицькими ідеологами ледь не як відродження «великоросійського шовінізму» і не заохочувалися.

Загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни прискорили відхід більшовицького керівництва від попередніх утопічних проєктів. «Сталінська революція згори» поклала край цій небезпечній з огляду на внутрішнє становище в СРСР національній політиці, висунувши на передній край старий великодержавний принцип спирання на «державотворчий народ», роль якого в царській імперії традиційно відводилася росіянам².

Процес реабілітації російського патріотизму набрав обертів у середині 30-х рр. У 1934 р. на XVII партійному з'їзді Сталін заявив, що націоналістичні ухили окремих національних груп являють собою більшу небезпеку, ніж російський націоналізм. У 1935 р. він наголосив на тому, що внаслідок соціалістичного будівництва стару недовіру неросіян до росіян в СРСР вже остаточно подолано, і ввів до радянського політико-ідеологічного лексикону нову метафору — «дружба народів»³, а у 1936 р., попри офіційно проголошений принцип повного рівноправ'я усіх братніх народів, в їхній сім'ї з'явився старший брат — великий російський народ. У передовій «Правди» — «РСФСР» зазначалося: «В сузір'ї союзних республік першою величиною є Російська Соціалістична Федеративна Радянська республіка і першим серед рівних — є російський народ»⁴.

Останнє відбивало важливу тенденцію в національній політиці СРСР, в якій дедалі більше оформлювалася ієрархічна схема радянських народів. Вінчав цю піраміду, що складалася з майже ста радянських націй і народностей, великий російський народ, який розглядався сталінським керівництвом як своєрідний цемент, державна нація, чий інтерес збігаються з інтересами сталінської імперії. Саме на теорії «старшого брата» трималося надалі все національно-державне будівництво в Країні рад. Далі йшли українці, білоруси та інші титульні народи, що мали свої державні утворення — союзні республіки, автономії, краї, округи і т. ін. аж до найнижчої щабліни, де розміщувалися численні екстериторіальні нацменшини — т. зв. нацмени⁵.

² У цьому контексті не можна не побачити певної спорідненості з доктриною російських чорносотенців про російську народність як збиранку землі російської та «устроительницу российской державы», націю державну, панівну, «первенствующую». Див.: *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М., 2001. — С. 163.

³ *Martin Terry.* Op. cit. — P. 432.

⁴ Правда. — 1936. — 1 фев.

⁵ Див.: *Авторханов А.* Империя Кремля. — Минск–М., 1991; *Костырченко Г.В.* Указ. соч. — С. 162–164; *Канпелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5.

Проте рангування народів за національно-державним принципом було доволі умовним. Будуючи етнічну піраміду «Дружби народів», більшовики чимало чого позичили з досвіду Російської імперії, в якій ієрархія станів, культур етносів та, передусім, їхньої політичної лояльності були визначальними структурними елементами, які не втратили свого значення до самого кінця її існування.

З погляду сталінського уряду, становище етносів у неофіційній радянській ієрархії залежало, передусім, від ступеня їхньої політичної лояльності (дійсної або гаданої), а критерієм цієї лояльності виступав комплекс соціальних, політичних і етнічних чинників. Основними з них вважалися: рівень індустріалізації республік та наявність чисельного робітничого класу в структурі населення, присутність міцної комуністичної партії, а також близькість етносу до російської культури, тобто потенційна можливість його русифікації.

Процеси, що відбувались у Радянському Союзі в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр., не можна назвати унікальними. Вони відбивали певні загальні тенденції, притаманні війні як соціально-політичному явищу. Національне питання завжди посідало одне з найповажніших місць в ідеології та пропаганді воюючих держав, що знаходить свій вияв у наступних моментах: піднесення авторитету, всіяке возвеличення й уславлення пануючої (титульної) нації («великий російський народ» — в СРСР і «німці — вища раса» в Німеччині); певні поступки малим народам, національним меншинам в культивуванні їхнього патріотизму-націоналізму; приваблення на свій бік союзників з числа пригноблених ворогом націй, причому нерідко з наголосом на певній етнічній чи історичній спорідненості, належності до одного суперетносу (панславизм чи пангерманізм) тощо; пробудження ненависті до народів — ворогів на етнічному, чи то расовому ґрунті зокрема, формування у свідомості населення відрази та презирства до їхньої мови, культури, способу життя і т. ін. Фактично зворотнім боком постанови російського патріотизму-націоналізму стала германофобія.

Відповідно в ієрархії радянської дружби народів під час війни відбулися суттєві зрушення. Всі ті радянські народи, нації яких були титульними в країнах-сателітах Німеччини, були визнані ворожими (румуні, болгарі, німці, фінни, угорці та ін.) й скотилися зі сходинок піраміди «Дружби народів» аж донизу. На деякі народи взагалі було накинуто тавро народів-зрадників (кримські татари, чеченці, інгуші, балкарці, калмики, турки-месхетинці та ін.), і вони зазнали репресій.

Слід зазначити, що багатонаціональність не була сильною стороною жодної армії світу, і Червона Армія тут не була винятком. Дезертирство, перехід на бік ворога, небажання воювати, індиферентність до ідеологічних гасел радянської влади дійсно були більше поширені серед нацмен-

шин, ніж серед слов'ян та росіян зокрема. Проте етнічний фактор все ж не визначав, а лише посилював загальну тенденцію до дефетизму — поразницьких настроїв, що охопили Червону Армію на початку війни. З підозрілих стали ворожими — німці, румуни, угорці, болгари, фінни та ін., яких спецоргани активно вилучали з діючої армії. Внаслідок розпочатих влітку 1941 р. «етнічних чисток» з Червоної Армії було усунуто кілька десятків тисяч німців. Як правило, представників цих народів виселяли на спецпоселення ГУЛАГУ, де включали до так званих трудових армій⁶. Негативний досвід мобілізації початкового періоду війни, активна діяльність українських націоналістів призвели до того, що до категорії підозрілих і потенційно нелояльних стали відносити й західних українців. Показово, що в грудні 1941 р. на Карельському фронті серед «потенційно ворожих елементів» було виявлено 23 німців, 376 фіннів, а також 602 західняків⁷. Останніх, щоправда, вилучаючи з частин, не виселяли до ГУЛАГУ, а відправляли до тилкових частин і округів, де використовували на будівельних та господарських роботах. До категорії нелояльних і підозрілих з початком війни потрапили «бессарабці» — уродженці новоутвореної Молдавської РСР та ряду районів Одеської області УРСР. Так, влітку 1941 р. спецоргани протиповітряної оборони Одеського військового округу, повідомляючи про «засміченість частин великою кількістю практично неблагонадійного елемента», просили замінити «західників» і «бессарабців», мотивуючи це тим, що «велика кількість з них вороже наставлена до радянської влади»⁸. В документі вказувалось як на неприпустимий факт те, що тільки в 504-му окремому зенітному артдивізіоні бессарабці становили до 50% рядового і молодшого начскладу⁹.

⁶ Докладніше про це див.: *Гриневич В.* Українські німці в період Другої світової війни (1939–1945) // *Діалог*. — 2000. — № 1. — С. 159–160.

⁷ РГВА, ф. 9, оп. 39, д. 103, л. 384.

⁸ Там же, д. 101, л. 242.

⁹ Там же. Зауважимо, що нелояльність до радянської влади виявили в цей період і представники мусульманських народів. Згідно з німецькими даними, серед перебіжчиків-військових чимало було уродженців Середньої Азії, Кавказу, Поволжя. Див.: *Ethnic Minorities in the Red Army: Assert or Liability?* / Ed. Alexiev A., Wimbush E. — Boulder and London, 1988 (*дали* — *Ethnic Minorities in the Red Army*). — Р. 62. Найбільш яскраво це виявилось навесні 1942 р. в Криму, коли в полон до німців здавалися цілі дивізії, укомплектовані переважно представниками закавказьких народів. Це спричинило хвилю обурення в Червоній Армії, посиливши неприязнь до «нацменів». Головпур був змушений офіційно засудити «шкідливий шовіністичний наклеп про природну буцімто нездатність узбеків, грузинів, вірменів та ін. добре воювати». Див.: *Мурадян В. А.* Братство, скрепленое кровью. — М., 1969. — С. 73, 75. Разом з тим, були видані таємні накази не концентрувати у великій кількості в одній частині «воїнів неросійської національності». Див.: *Ethnic Minorities in the Red Army*. — Р. 70.

Провал мобілізаційної кампанії в Західній Україні ніколи не афішувався радянською владою. Втім у таємних документах післявоєнного періоду про це не забували. Зокрема, у 1961 р. в одній із доповідних записок Станіславського обкому партії Першому секретареві ЦК КПУ М.В. Підгорному підкреслювалось: «Досвід комплектування військових частин з резервістів у 1941 році на території західних областей України ... свідчить, що велика кількість осіб з числа ворожого елемента, призваного по мобілізації, отримавши зброю, йшла до націоналістичних формувань — банд ОУН»¹⁰.

З перших днів війни серйозне занепокоєння радянського військового командування викликала також діяльність українських націоналістів всередині самої Червоної Армії. Крім десятків тисяч західняків, призваних на початку війни, у радянських військах перебувало понад 112 тис. мешканців Західної України з осіннього призову 1940 р.¹¹ Саме серед цієї категорії військовослужбовців спецоргани найчастіше викривали націоналістичні групи. Приміром, 10 жовтня 1941 р. в Куйбишевському військовому гарнізоні особісти викрили націоналістичну організацію «Вільне козацтво», що складалася із 11 уродженців Рівненської області. Її учасники відстоювали ідею створення Української незалежної держави¹².

Вкрай високим був рівень дезертирування й на Південному фронті, що частково охоплював терени Північної Буковини, і де за відсутності попервах активних бойових дій існували відносно сприятливі умови для проведення мобілізації. Так, на 13 липня 1941 р. у 60-й стрілецькій дивізії серед 4900 призовників, мобілізованих з Чернівецької області, залишилося всього 800–1000 чол. Більше 1000 чол. дезертирувало з 96-ї стрілецької дивізії. Загалом же з корпусних частин фронту в перші дні війни дезертирувало до 30% особового складу¹³.

¹⁰ Національні відносини в Україні у XX столітті: 36. документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 340–341.

¹¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 627, арк. 74.

¹² РГВА, ф. 9, оп. 9, д. 104, л. 145.

¹³ Архив Министерства обороны Российской Федерации (далі — АМОРФ), ф. 228, оп. 710, д. 34, л. 107. Непоодинокими були випадки дезертирування і переходу на бік німців і серед представників інших національностей західних областей України та Білорусії. Ось кілька характерних прикладів: на Західному фронті 31 серпня 1941 р. у полон здався 261 чол. нового поповнення із західних областей Білорусії. Див.: РГВА, ф. 9, оп. 39, д. 101, л. 306. У Харківському військовому окрузі восени 1941 р. було заарештовано 10 поляків, які готувалися до переходу на бік німців під час військових дій. Див.: Там же, д. 102, л. 60–61.

На цьому тлі великороси за виявлену лояльність до режиму закріпилися в піраміді «Дружби народів» на недосяжній для інших етносів вишині. Тут слід відзначити доволі характерний момент. Застосований відносно націоналів у Червоній Армії термін «воїни неросійської національності» (нібито справді існувала така «неросійська національність») також зазнав нової інтерпретації. Якщо до війни до цієї категорії військовослужбовців спочатку відносили лише середньоазіатів та закавказців, тобто тих, хто внаслідок мовних і етнокультурних особливостей погано інтегрувався до російськомовного загалу, то під час війни цей поділ став виступати як свідчення певного рівня політичної лояльності: росіяни — неросіяни. Дуже скоро політвідділи почали зараховувати до категорії воїнів неросійської національності спочатку усіх неслов'ян, а в період звільнення від німців західних республік — усіх неросіян загалом. Отже, до категорії воїнів неросійської національності фактично потрапили й українці¹⁴.

З українцями ситуація видалася складнішою, ніж з іншими народами. Перші місяці війни нацистської Німеччини проти СРСР вочевидь засвідчили кризу лояльності сталінському режиму в Україні. Неоднорідне соціально і етнічно українське суспільство виявилось розколотим, при цьому значна його частина продемонструвала або відверто вороже, або пасивне ставлення до радянської влади, що за умов війни не мало принципової різниці. До того ж майже 90% населення республіки залишилося на окупованій німцями території. Все це фактично поставило українців у ряд нелояльних та підозрілих націй. Як відзначав М. Хрущов на XX з'їзді КПРС, Сталін навіть виношував плани помсти та розмірковував відносно можливих перспектив виселення всіх українців з теренів республіки¹⁵.

Проте, передусім через їхню чисельність, питання про покарання українців шляхом суцільної депортації лишилося на рівні виплеску емоцій вождя. Політична прагматика зумовила більш ефективний метод використання величезного людського та економічного потенціалу України. Більше того, українцям було повернуто тимчасово втрачений титул «великого українського народу» та другу сходинку в радянській імперській ієрархії. Їм також було дозволено (хоча і під пильним контролем Москви) творити власну модель націонал-патріотизму).

¹⁴ Про національні проблеми в Червоній Армії див.: *Гриневич В.А.* Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков. — Дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. — К., 1994.

¹⁵ Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрушова Н.С. на XX съезде Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 года. О культе личности и его последствиях // Неделя. — 1989. — № 16.

Валентина Надольська (Луцьк)

**Поширення на західноукраїнські землі
радянської національної політики
в 1939–1941 рр.**

(тези доповіді)

Із підписанням радянсько-германського пакту Ріббентропа–Молотова, нападом Німеччини на Польщу і вступом військ Радянського Союзу на східні території довоєнної Польської держави бере початок новий етап історичного розвитку західноукраїнських земель. Відповідно до міждержавних московсько-німецьких домовленостей СРСР зайняв територію близько 200 тис. квадратних кілометрів, на якій проживало майже 13,2 млн чол., у т.ч. близько 5 млн поляків і понад 1,1 млн євреїв.

Оформлення статусу легітимного приєднання західноукраїнських земель, формування відповідних державно-політичних і територіальних інституцій, утвердження радянської влади, тоталітарної системи. Лозунги інтернаціонального братерства, дружби українців, поляків, білорусів і євреїв.

Процеси українізації у сфері культури і освіти. Функціонування в 1940/1941 навчальному році 6913 шкіл, із них 6000 українських, решта — польських і єврейських. Відкриття 15 вищих навчальних закладів. Проведення реорганізації у Львівському університеті, якому надано ім'я Івана Франка. Активізація культурно-освітньої діяльності єврейських громад регіону.

Визначення першочергових завдань радянської Західної України в національній сфері. Інструкція НКВС про «очищення міста й села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою».

© В.В. Надольська, 2005.

Радикальна трансформація суспільно-політичного життя, ліквідація всіх визнаних ідеологічно ворожими партій, культурних і громадських організацій (українська «Просвіта», польська «Мацеж школьна», єврейська «Тарбут» та ін.).

Радянсько-німецькі домовленості про репатріацію до Німеччини німців з території Західної України. Проведення під гаслами упорядкування в Європі міжетнічних взаємин і запобігання конфліктам стосовно національних меншин відповідної операції переселення німців. Виїзд до лютого 1940 р. 20 113 господарств німецьких колоністів, які були направлені у польські етнічні землі (Генеральне губернаторство, регіон так званого «Вартегау», що навколо Познані), де створювалися воєнізовані німецькі землеробські поселення вздовж автострад стратегічного призначення.

Активне використання радянською пропагандистською машиною антипольських суспільних настроїв, сформованих у міжвоєнний період. Домінування мотиву національно-визвольної ідеї задля виправдання масових репресивних заходів щодо поляків.

Реалізація заходів щодо ліквідації панівного та владного до падіння Польщі польського елемента з військовиків (зокрема, офіцерів), політичних лідерів, чиновництва, теренових функціонерів, осадників, промисловців, купців, домовласників, заможних громадян, які підпадали під використання в 1920–30-х рр. стереотип «білополяків», «польської буржуазії», яким ще до війни при проведенні інсценованих політичних процесів приписувалася агентурна роль на теренах СРСР.

Лютнева депортація 1940 р. і примусове виселення із західних областей України 17 215 сімей, або 89 062 осіб. Переважання серед репресованих осіб польської національності.

Розгортання в регіоні роботи спецорганів з викриття ворожих радянській владі підпільних польських і українських організацій, масова фабрикація матеріалів щодо їх функціонування.

Поширення репресій на родини ув'язнених, військовополонених, офіцерів, фабрикантів, службовців. Охоплення другою депортаційною акцією (квітень 1940 р.) 61 тис. осіб.

Операція з виселення із західних областей України біженців (червень 1940 р.). Національний склад групи вивезених: 11% поляків, 2,3% українців, 0,24% білорусів, 0,16% німців і близько 84,6% євреїв.

Активізація в 1940 р. діяльності українського підпілля, переміщення потенційної загрози для радянської влади з польського елемента на український. Арешти в середовищі свідомих українських націоналістичних сил, травневе 1941 р. виселення «контрреволюціонерів і націоналістів» (41 тис. осіб).

Національний склад «класово ворожих елементів», депортованих НКВС із Західної України у 1940–1941 рр.: до 60% поляків, 20% євреїв, до 20% українців і білорусів.

Наслідки поширення на західноукраїнські землі радянської національної політики: зміни етнODEMOГРАФІЧНОГО, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО І ПОЛІТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ.

Степан Віднянський (Київ)

**Доля угорців та німців Закарпаття
під час «радянізації» краю
у 1944–1945 рр.
(тези доповіді)**

Закарпаття (Карпатська Україна), як відомо, було останньою з українських земель, визволених радянською армією від фашистської окупації і приєднаних до СРСР. Втім з перших днів вступу на територію цього краю радянських військ у жовтні 1944 р. там розпочалися, по суті, протиправні, антидемократичні та антигуманні процеси «радянізації», що завершилися наприкінці 40-х років ХХ ст. його повним інтегруванням у тоталітарно-комуністичну структуру та систему Радянського Союзу.

Знищення всіх елементів самоврядування та саморегулювання суспільного організму, притаманних демократичним державам Центральної Європи, зокрема Чехословаччини, до складу якої входило Закарпаття в міжвоєнні роки, нав'язування неприродних орієнтальних форм взаємостосунків між людьми та владою, насильницькі націоналізація та колективізація, репресії та ігнорування національно-культурних потреб національних меншин, їхня депортація, повна байдужість до історичних традицій та звичаїв місцевого населення, примусова українізація, а потім активна русифікація, приниження гідності корінних жителів і недовіра до їхніх здібностей, груба та протиправна ліквідація греко-католицької церкви, тотальне проникнення в особисте життя громадян та зрівняльний підхід до оцінки їхньої праці, хижацький грабунок природних багатств краю, безробіття та вимушена міграція населення, закриття державного кордону, що відрізало закарпатців від рідних, знайомих та друзів у багатьох європейських країнах, і позбавлення їх звичного економічного, географічного та культурного простору, всебічних зв'язків із Заходом тощо не тільки

перетворили самобутню Карпатську (Закарпатську) Україну на звичайну радянську область, а вона стала своєрідним форпостом розпочатого після Другої світової війни процесу «радянзації» всього центральноєвропейського регіону.

Одним із проявів та наслідків цих процесів у Закарпатті були масові репресії проти національних меншин краю, насамперед угорців та німців. Зокрема, у листопаді–грудні 2004 р. минуло 60 років після трагічних подій, що відбувалися наприкінці 1944 р. в Закарпатті після визволення краю радянськими військами стосовно закарпатців — представників угорської та німецької національностей. Йдеться про те, що за постановою Військової ради 4-го Українського фронту № 0036 від 13 листопада 1944 р. та відповідно до наказу військового коменданта, виданого наступного дня (14.XI.1944 р.), тиллові служби НКВС мали виявляти, реєструвати та збирати на території Закарпаття й навколишніх районів Угорщини, Румунії та Чехословаччини військовозобов'язаних угорців і німців віком від 18 до 50 років під обманним приводом використання їх на «триденних відбудовчих роботах». Про розмах цієї акції свідчить хоча б той факт, що за період з 18 листопада по 16 грудня 1944 р., згідно з архівними даними, було затримано і направлено в табори військовополонених 22 951 чоловік, які добровільно прийшли на реєстраційні пункти. З них 14 202 чоловіки — колишні солдати, сержанти та офіцери угорської або німецької армій, які на момент приходу радянських військ «проживали в тиллових населених пунктах», тобто у своїх домівках на Закарпатті (більшість з них була насильно мобілізована до гортіївської армії саме напередодні вступу на територію Закарпаття радянських військ і не брали ніякої участі у воєнних діях). А 8 564 інтернованих чоловіка угорської та німецької національностей взагалі не мали жодного відношення до військової служби: їх єдиною «провиною» була належність до зазначених національностей.

Окремою акцією 13–14 грудня 1944 р. військами НКВС було «вилучено» німців-чоловіків такого самого віку у Свалявському, Мукачівському, Севлюському (Виноградівському), Хустському, Рахівському округах Закарпаття, внаслідок чого ще 292 чоловіки стали «військовополоненими». Очевидці свідчать про непосильну рабську працю та жорстокі умови утримання цих людей (угорців і німців) у Свалявському та Старосамбірському таборах, де значна частина інтернованих загинула. Інші були під озброєним конвоєм відправлені на відновлення шахт Донбасу, у Сибір, Казахстан. Додому з них повернулося менше половини.

Слід зазначити, що крім радянських військових комендатур у цих акціях проти людей, за якими не було помічено ніяких ворожих дій проти нового військового чи цивільного режиму, змушені були брати участь і місцеві органи народної влади Закарпаття, підконтрольні партійним і

військовим радянським органам. Наприклад, за розпорядженням Рахівського окружного Народного комітету (№ 642) до 27 грудня 1944 р. мала бути завершена вся підготовча робота з інтернування німецького населення. Про те, що шлях перед ними лежав неблизький, свідчила вимога: «Мати з собою три пари черевиків...». В окремих районах Закарпаття органи місцевої влади самовільно вдалися до арештів осіб угорської та німецької національностей як «підозрілих та шкідливих для українського та руського народів» або «накладали контрибуцію» на угорські та німецькі родини «як ворогів народу» тощо.

Отже, загалом протягом зими 1944 — весни 1945 р., тобто ще до підписання Договору між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну (її возз'єднання з Україною) від 29 червня 1945 р., військами НКВС за підтримки місцевих радянських органів влади в Закарпатті зазнали репресій за національною ознакою, за деякими даними, близько 40 тис. чоловік угорської та німецької національностей. Більше половини з них загинули в радянських таборях. Останніми роками тим, хто не повернувся додому, в угорських та німецьких селах Закарпаття за ініціативою громадськості на знак вшанування пам'яті жертв цих трагічних подій поставлені обеліски. Як свідчить, наприклад, відкритий наприкінці 1991 р. у селі Мужисєве Берегівського району Закарпатської області України такий пам'ятник, тільки з цього невеликого угорського села 14 листопада 1944 р. на «триденні роботи» було вивезено 239 осіб: 131 з них не повернувся додому... А на фронтах Другої світової війни загинуло 19 жителів цього села.

З урахуванням вищенаведеного вважаємо необхідною моральну реабілітацію репресованих у 1944–1945 рр. за національною ознакою осіб угорської та німецької національностей Закарпаття, які стали безневинними жертвами радянського режиму, що прискореними темпами встановлювався в Закарпатті зразу ж після його визволення радянськими військами, шляхом офіційного вшанування на загальнодержавному рівні жертв цих репресій та законодавчого врегулювання цього питання. На цьому, зокрема, особливо наголошувалося на міжнародній науковій конференції «Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення», що проходила у квітні 2005 р. в Києві Інститутом історії України НАН України спільно з Інститутом історії Угорської Академії Наук за підтримки Демократичної спілки угорців України.

Ольга Буцко (Київ)

Українсько-польське переселення 1944–1946 рр.

(тези доповіді)

Навіть нісенітні ідеї, що народжувалися в голові вождя народів, мали певні причини. «Велике переселення двох народів», задумане Сталіним, та їх відображення в Угоді між урядами Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 р. було зумовлене насамперед проблемою українсько-польського кордону.

Ще під час переговорів, які провів у Москві влітку 1944 р. Сталін з керівниками Крайової Ради Народової, були порушені питання, пов'язані зі східними кордонами Польщі. Якщо законний польський уряд, що діяв з початку війни в еміграції, наполягав на тому, щоб після розгрому Німеччини територія Польщі була відновлена у кордонах 1 вересня 1939 р., то Польський Комітет Національного Визволення, фактично сформований у Москві з метою проведення в майбутньому соціалістичних перетворень у країні, визнавав як східний кордон Польщі «лінію Керзона». Погляди українського народу на питання кордонів нікого не цікавили, а думка керівництва республіки, природно, збігалася з офіційною позицією Москви.

Остаточне рішення про східні кордони Польщі було прийнято на Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) і документально оформлено за підписом трьох держав — Радянського Союзу, США і Великобританії. Тим часом «велике переселення народів» почалося вже у вересні 1944 р. Уряд СРСР особливо поспішав з обміном громадян, тому що національна ворожнеча та марна боротьба між польським і українським населенням посилювалася й створювала додаткові труднощі для Червоної Армії при вирішенні військово-політичних завдань у польсько-українському прикордонні.

© О.В. Буцко, 2005.

Для здійснення переселення був створений апарат уповноважених при урядах УРСР і Польщі. З українського боку його очолив М. Підгорний, з польського — Я. Вольський. Однак основну роль у цій акції відіграли органи НКВД в особі заступників головних і районних уповноважених як у Польщі, так і в Україні. Очевидно, не особливо розраховуючи на «добровільність» переїзду, творці цієї акції прагнули спиратися на реальні сили для втілення в життя цієї угоди.

За період евакуації, яка тривала майже два роки (від вересня 1944 до серпня 1946 р.) з УРСР у Польщу виїхало 283 499 родин, або 810 415 осіб. А всього на території України мешкало 310 989 польських родин (885 302 осіб), які планувалося евакуювати.

Не менш вражаючими були результати переселення українців з Польщі. В усіх районах, у яких здійснювалася евакуація, було взято на облік 125 949 українських родин (947 682 осіб), а евакуювалося в УРСР 122 622 родини, в яких нараховувалося 482 880 осіб, тобто 97,4% узятих на облік. Тим часом, як свідчать результати соціологічних досліджень, лише 4,8% українських переселенців вважають свій переїзд добровільним.

Ні, це не був масовий гіпноз. Існували цілком реальні механізми впливу на населення.

Подальша доля переселенців була трагічною. Жахливі умови переїзду, труднощі в облаштуванні на новому місці, пристосовування до нових умов праці, порядків. Однак найбільше пригнічував моральний стан, коли кожний розумів, що він тут зайвий, чужий.

Багато хто не витримував і правдами та неправдами повертався до рідного краю. Інші змінювали по кілька разів місце проживання і, позбавившись усього майна, осідали в якому-небудь населеному пункті, таким жахливим чином знаходячи для себе нову Вітчизну.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Юрій Крамар (Луцьк)

Політика «зміцнення польської присутності» на Волині та її вплив на характер українсько-польських стосунків напередодні Другої світової війни

В основу формування національної політики Другої Речі Посполитої щодо українців, які проживали головним чином у східних воєводствах і становили близько 80 відсотків усієї людності, була покладена інкорпоративна концепція польських націонал-демократів. Останні, виходячи з тези, що українці є лише «етнічною масою», не спроможною ідентифікувати себе з приналежністю до певної нації, заперечували перспективу української державності та домагалися проведення політики національної асиміляції української меншини¹.

Згідно з цією концепцією українське населення розглядалося урядом як потенційний об'єкт асиміляції шляхом зміни національної структури Східної Галичини і Волині, а також відповідним чином спрямованої мовної, освітньої та конфесійної політики. Виходячи з цього, політика національної асиміляції передбачала швидку колонізацію українців, через те характер міжнаціональних стосунків на Волині у перші роки її перебування у складі Речі Посполитої визначала польсько-українська конфронтація.

Після травневого перевороту 1926 року і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського правлячі кола Польщі закликали до гнучкішої політики у національному питанні. Пропонований ними курс політики в укра-

¹ *Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski. — Warszawa, 1924. — S. 32.*

їнському питанні робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети — національної асиміляції української меншини². Він передбачав толерантнішу мовну й релігійну політику, допущення українців на окремі посади в органи державного управління, задоволення нагальних економічних потреб українського населення. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення.

Лібералізація польської політики в українському питанні стала причиною появи так званого «волинського експерименту», реалізатором якого у 1928–1938 рр. був воєвода Г. Юзевський. Стратегічна мета його «волинської політики» полягала в тому, щоб шляхом політичної асиміляції українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з усіма теренами Речі Посполитої. Для досягнення цієї мети програма Г. Юзевського передбачала цілий ряд заходів, реалізація яких привела б до радикальної зміни характеру польсько-українських взаємин на Волині. Їх суттю повинна була стати співпраця представників обох національностей в усіх галузях політичного, економічного, культурно-освітнього життя.

Зосередившись на вирішенні найбільш болючих економічних, суспільно-політичних, релігійних і освітніх проблем місцевого життя, воєводській адміністрації Г. Юзевського певною мірою вдалось послабити напруженість у польсько-українських стосунках, яка зберігалася з середини 20-х років. Однак у другій половині 30-х років політика польсько-українського зближення на Волині почала виявляти свою безперспективність. Помітнішими стають симптоми кризи «волинського експерименту». До цього спрчинили, головним чином, зміни у внутрішній політиці польської держави після смерті Ю. Пілсудського. У національній політиці «санації» відбувся різкий поворот вправо. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спрчинили популяризацію в Польщі націоналістичних ідей, посилювали ендецькі концепції розв'язання українського питання.

Важливим аспектом політичної діяльності Г. Юзевського в період 1935–1938 рр. були його взаємини з вищим військовим керівництвом. Предметом особливої уваги військових була національна політика, яка розглядалася ними, передусім, як проблема зовнішньої і внутрішньої безпеки держави. У середині 30-х рр. у зв'язку із зростанням воєнної загрози в Європі польські військові закликали уряд до більш жорсткого курсу щодо

² *Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // Dzieje Najnowsze. — 1972. — Z. 3. — S. 154.*

національних меншин. Саме міністерству військових справ були підпорядковані справи, пов'язані з проблемами національної політики.

З боку військових звучали голоси про необхідність усунення Г. Юзевського з посади воеводи та зміни курсу державної політики на Волині. В липні 1936 року командувач Округу Корпусу II в Любліні (якому у військовому відношенні підпорядковувалося Волинське воеводство. — *Ю.К.*) генерал М. Сморовінський надіслав до міністра справедливості В. Грабовського звіт про суспільно-політичну ситуацію у Волинському воеводстві. Генерал піддав різкій критиці діяльність Г. Юзевського на посаді воеводи. На його думку, наслідком дев'ятирічного «волинського експерименту» стало зменшення польської присутності на терені воеводства та перетворення Волині на «домен комунізму та войовничого українського націоналізму»³.

Різно негативну оцінку генерал давав економічній, культурно-освітній та конфесійній політиці воеводської адміністрації. На підставі викладених фактів командувач дійшов висновку про те, що політичний курс, який проводив волинський воевода, був помилковим. Генерал вимагав від офіційних чиновників вжити «негайних і енергійних» заходів, аби виправити існуюче становище. Цілком зрозуміло, що під «енергійними заходами» військові розуміли відставку Г. Юзевського.

Наприкінці 1937 — на початку 1938 року керівництвом ОК II в Любліні було опрацьовано ще один документ, який називався «Характеристика терену Округу Корпусу II, з точки зору його безпеки». Він мстив детальний аналіз суспільно-політичної ситуації на Волині і визначав основні напрями нової політики військових стосовно національних меншин. Програма була складена у формі 21 тези й охоплювала всі сфери суспільно-політичного життя українського населення Волині.

Власне, суть цієї «нової політики» визначалась у трьох вступних тезах. У першій з них йшлося про необхідність повної інтеграції Волині до складу Речі Посполитої. «Волинь, — вказувалось у документі, — є інтегральною частиною Речі Посполитої Польської і повинна з нею тісно об'єднатись як матеріально, так і духовно; будь-яка діяльність, що перешкоджатиме цьому об'єднанню, буде розглядатись як злочин проти держави»⁴. Не викликало сумніву, що дана теза адресувалась безпосередньо воеводі Г. Юзевському та його «українізаторській «політиці на Волині,

³ Wołyń — dokumenty CAW // Przegląd Wschodni. — 1997. — Т. 4. — З. 1. — S. 199.

⁴ Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939 // Dzieje Najnowsze, Rocznik XXIV. — 1992. — № 1–2. — S. 184.

яка, на думку військових, була не чим іншим, як зрадою польських державних інтересів на східних теренах Речі Посполитої.

Зміст наступних програмних тез цього документа (як-то: припинення українізації православної церкви, полонізація шкільництва, ліквідація всіх українських організацій на терені воєводства, надання землі виключно польським осадникам) однозначно дає підстави охарактеризувати його як програму полонізації Волині.

Слід підкреслити, що серед основних напрямів «нової політики» на терені східних воєводств Речі Посполитої особливе місце відводилося конфесійній політиці. Виступаючи 2 липня 1936 року на нараді вишого командного складу армії, міністр військових справ Т. Каспжицький заявив: «Польська держава, а отже, й військо повинні прагнути до підпорядкування віруючих окремих конфесій асиміляційним впливам польської культури ... а там, де це можливо, як, наприклад, по відношенню до слов'янських меншин, процес полонізації церковно-релігійного життя слід оточити якнайбільшою увагою»⁵.

Цією промовою керівника польського військового відомства на теренах східних воєводств Речі Посполитої була започаткована акція окатоличення (ревіндикації) українського населення (в польських джерелах ця акція має назву «акція ревіндикації» — навернення православних віруючих на католицький обряд. — *Ю.К.*). Метою цієї акції, яка проводилась за активної участі військових, проголошувалось «повернення до польськості всього, що було польським»⁶.

У першу чергу, мова йшла про повернення до «віри предків» тих груп населення, які з тих чи інших причин втратили свою польську національну свідомість і були нібито зукраїнізовані. За підрахунками військових, на Волині налічувалося близько 400 місцевостей, де мешкало 100–150 тис. «рутенізованих» поляків⁷. Це, головним чином, — нащадки давньої, так званої загородової шляхти, яка колись становила основну частину ополчення — посполитого рушення. Внаслідок певних обставин ця верства населення втратила свою польську свідомість, зазнала впливу православної чи греко-католицької церкви, зрівнялась в економічному відношенні з місцевим малоземельним селянством. «Ця людність, — зазначалось в одному з офіційних документів, — нині тримається православної віри,

⁵ *Stawecki P.* Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. — Warszawa, 1969. — S. 169.

⁶ *Papierzyńska-Turek M.* Miedzy tradycją a rzeczywistością: państwo wóbec prawosławia: 1918–1939. — Warszawa, 1989. — S. 261.

⁷ Archiwum Akt Nowych (*danii* — AAN). Komitet do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski, Sygn. 1, s. 8.

розмовляє руською мовою і навіть підлягає впливам українізаторських течій, однак зберігає почуття станової окремішності, важко асимілюється і зберігає свої шляхетські традиції»⁸. Завдання полягало в тому, аби реполонізувати «православних» поляків, повернути їм почуття приналежності до польського народу, його традицій та культури. Проте цілком зрозуміло, що під «православними поляками» польський уряд розумів, у першу чергу, українське населення Волині, яке слід було повернути до «віри предків», тобто полонізувати.

З метою координації руху загородової шляхти 25 лютого 1938 року у Варшаві було засновано Комітет у справах загородової шляхти на Сході Польщі. Головою комітету став перший віце-міністр військових справ, генерал Я. Глуховський. Це ще раз підтверджувало думку про те, що саме військові були ініціаторами руху загородової шляхти, мета якого полягала у зміцненні польської присутності на східних теренах Речі Посполитої. Слід зауважити, що на Волині цей рух з особливою інтенсивністю розгортається з травня 1938 року.

Другим напрямом ревіндикаційної кампанії на «східних кресах» було насильницьке переведення православних українців на католицьку віру. Для реалізації цієї програми 11 грудня 1936 року в Любліні створюється Координаційний комітет на чолі з командувачем Округу Корпусу II генералом М. Сморовінським⁹. До складу комітету увійшли окрім військових, представники воєводських адміністрацій Люблінського і Волинського воєводств. Його рішення були обов'язковими до виконання органами державної влади і місцевого самоврядування.

Ревіндикаційна акція розпочалась на Волині в другій половині 1937 року. В першу чергу вона торкнулася прикордонних повітів воєводства — Здолбунівського, Рівненського та Кременецького. Методи, які використовувались для переведення православних українців на католицьку віру, були найрізноманітнішими: від адміністративного тиску до відвертого залякування та погроз. Мешканці с. Біловежа Сарненського повіту в листі до митрополита Варшавського та Волинського Діонісія скаржилися: «Нас усіма способами змушують до того, аби ми відійшли від своєї віри... Акція проводиться в такий спосіб: спочатку до нас приїздить католицькі місіонери і на загальних зборах починають просити нас перейти на католицьку віру. Якщо бажаючих не виявляється, тоді самі записують нас, а коли прибуває римо-католицький ксьондз, ведуть до нього для складання присяги. А якщо хто не хоче йти, тоді до роботи приступають військові...»¹⁰

⁸ Idem.

⁹ *Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939.* — Warszawa, 1969. — S. 190.

¹⁰ AAN, MWR i OP, Sygn. 987, s. 455.

Нерідко траплялося й так, що спочатку складалися списки всіх мешканців села, прізвища котрих закінчувались на «ський» чи «вич», а далі погрозами або й силою змушували їх приймати католицьку віру. Для цього найчастіше використовувались військові частини так званого Корпусу охорони пограниччя (КОП), підрозділи якого розташовувались на кордоні з СРСР. «Католицька акція на терені парафії Козачки-Осники, — читаємо у звіті кременецького старости, — проводиться за активної підтримки КОПу. Селянам с. Осники забороняють працювати в городі, вимагаючи попереднього зголошення на стражниці — за 3 кілометри; й дня не проходить, щоб кого-небудь з православних не заарештували»¹¹.

Нерідко для того, щоб змусити православних зректися своєї віри, КОП застосовував методи морального й матеріального шантажу. Наприклад, видавалися розпорядження звільняти з роботи православних і не приймати їх доти, доки ті не перейдуть на римо-католицьку віру¹². Солтис с. Молотків, Кременецького повіту отримав запевнення місцевого командувача КОПу, що в разі прийняття католицької віри йому буде підвищено заробітну плату і пенсію. В протилежному випадку влада погрозувала йому звільненням із займаної посади¹³.

У багатьох випадках селянам за зміну віри місцева влада обіцяла додатковий наділ землі під час парцеляції, звільнення від податків, надання грошової допомоги, ліквідацію боргів. Нерідко така агітація натрапляла на придатний ґрунт. Той, хто зголошувався перейти на римо-католицьку віру, аргументував свою позицію тим, що не хоче більше бути «кривджем українцем», а хоче стати поляком — людиною, котра має «більше прав». Так, частина православних українців, котрі перейшли на католицький обряд у с. Молотків Кременецького повіту твердила: «Досить нам вже бути селянами, тепер ми пани і не будемо купувати нашим бабам хусток на голови, а тільки берети»¹⁴.

Характерною рисою ревіндикаційного руху на Волині була його масовість. Нерідко здійснювалось переведення на римо-католицьку віру цілих сіл. Наприклад, у звіті керівника ревіндикаційної акції у Дубнівському повіті — капітана Вислоцького повідомлялось, що 4 травня 1938 року у с. Підлужжя, гміни Верба на римо-католицьку віру перейшло 52 особи¹⁵.

¹¹ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 2965, арк. 43в.

¹² AAN, MWR i OP, Sygn. 987, s. 455.

¹³ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7250, арк. 55.

¹⁴ Там само, арк. 55зв.

¹⁵ Lewandowski J. Materiały Ministerstwa Spraw Wojskowych o polityce narodowościowej wojska w latach trzydziestych // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna. — 1963. — № 8. — S. 99.

Командувач полку КОП «Здолбунів» у своєму повідомленні від 18 липня 1938 року рапортував про 113 «ревіндикованих» на терені повіту осіб.

Однак особливо великого резонансу в усій країні набула справа насильницького переведення православних українців на римо-католицьку віру у с. Гриньки Крем'янецького повіту. 17 жовтня 1937 року в приміщенні сільської школи місцевий підрозділ КОПу влаштував імпрезу, на яку було запрошено й місцеву українську молодь Гриньок. Наступного дня виявилось, що під час свята за загадкових обставин невідомі здійснили наругу над портретами вищих керівників держави і прапором. Місцевий капрал КОПу відразу ж заарештував шістьох місцевих хлопців, звинувачених у здійсненні злочину.

Місцева влада і військові почали домагатись виселення з Гриньок цих шести осіб разом з їх родинами. Одночасно в селі поширювалися провокаційні чутки про те, що в село прибуде каральна військова експедиція, яка здійснить масову пацифікацію. Після цього відбудеться виселення всіх підозрюваних у найменшій нелояльності щодо польської державності осіб¹⁶. До них у першу чергу відносили тих, хто передплачував українські видання, що виходили у Львові. Одному з таких передплатників селянину Аверкію Мельничуку місцевий солтис Йосип Мазур заявив: «Ми тих, хто читає українські часописи, вже виселяємо з села. А ти, синку, пильнуйся, бо ти передплачуєш «Дзвіночок» (Львівський український часопис для дітей. — Ю.К.), то й тебе можемо виселити»¹⁷.

Одночасно в Гриньках велась активна агітація за масовий перехід православних українців на римо-католицький обряд, бо лише це, як заявляли представники місцевої адміністрації і військові, могло врятувати українське населення Гриньок від каральних експедицій, пацифікацій і виселення.

Ця агітація, а також постійний моральний терор, здійснюваний по відношенню до українського населення Гриньок, не залишилися без наслідків. 19 грудня 1937 року близько 400 місцевих православних українців перейшли на римо-католицький обряд.

Події в с. Гриньки викликали рішучий протест з боку українських політичних угруповань. Посол у Сеймі від Галичини С. Баран 11 лютого 1937 р. звернувся із запитом до міністра внутрішніх справ Польщі¹⁸. У ньому він вимагав негайного припинення терору з боку КОПу щодо православного населення Гриньок і призначення урядового для розслідування цієї справи. Голова Української парламентської репрезентації

¹⁶ ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1т., спр. 582, арк. 3.

¹⁷ Там само, арк. 4.

¹⁸ Там само, арк. 1–9.

Волині (УПР) посол С. Тимошенко 5 січня 1938 року виїхав до Гриньок, аби на місці вивчити всі обставини подій, що відбувалися в жовтні—грудні 1937 року. Однак місцеве командування КОПу відібрало в нього перепустку і заявило, аби він «негайно залишив с. Гриньки і ні з ким не зв'язувався, особливо з тими, хто 19 грудня 1937 р. перейшов на римо-католицьку віру».

10 січня 1938 р. УПР Волині виступила із заявою з приводу подій у Гриньках. В ній, між іншим, йшлося про те, що уряд мусить зробити все можливе, аби нормалізувати ситуацію у прикордонній смузі і заборонити втручання в релігійні справи органів, які до цього не уповноважені. «Сам факт приєднання кількох православних родин до католицької церкви, — йшлося у документі, — ще не дає гарантії, що наведені в такий спосіб особи будуть добрими громадянами і добрими католиками»¹⁹.

Акція в Гриньках була лише окремим фрагментом політики зміцнення польської присутності на «східних кресах», яку проводив уряд, починаючи з 1936 року. Посилення колонізаційного тиску у сфері міжконфесійних стосунків суперечило головним засадам «волинської політики» воєводи Г. Юзевського. Постає питання: чи не були події у Гриньках спланованою акцією військових, здійсненою з метою остаточної компрометації воєводи в очах уряду та Президента? Адже те, що Г. Юзевський відразу не висловив своєї позиції щодо подій у Гриньках і не засудив дій КОПу, військові розцінили як ознаку слабкості його позицій.

На воєводу посилалися нові доноси у Варшаву. Лише після цього Г. Юзевський звернувся із скаргою до міністерства внутрішніх справ про зловживання КОПу у прикордонних повітах воєводства. Воєвода звинуватив військо у застосуванні терору щодо православного населення Волині. «Те, що діялося на Волині у 1938 р., — писав Г. Юзевський, — ставало нестерпним. Це був замах не тільки на православних, але й замах на Польщу»²⁰. Отже, воєвода відверто виступив проти того курсу національної політики, який проводив польський уряд на східних теренах Польщі, починаючи з другої половини 30-х рр. Цілком зрозуміло, що за цих умов відставка Г. Юзевського ставала лише питанням часу. В квітні 1938 р. воєвода був відкликаний з Волині, отримавши нове призначення в Лодзі. Новим волинським воєводою став О. Гауке-Новак.

Невдовзі після своєї відставки Г. Юзевським була опрацьована доповідна записка **«Про основні напрямки польської державної політики на Волині»**, в якій колишній воєвода виклав своє бачення розвитку ситуації

¹⁹ ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 1, арк. 98.

²⁰ *Józewski H. Opowieść o istnieniu.* — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Rękopisów (dani — BUW, DR), № акс. 3189, s. 74.

на терені воєводства на найближчу перспективу²¹. Велику стурбованість воєводи викликав сам факт втручання військових у справи міжнародних та міжконфесійних стосунків на Волині. На думку Г. Юзевського, політика зміцнення польської присутності на терені воєводства, яку реалізували військові, в недалекому майбутньому могла обернутись непередбачуваними для держави наслідками. Терор по відношенню до православного населення, тенденція до повної колонізації українського шкільництва, звільнення української інтелігенції зі своїх посад — усі ці починання нової адміністрації Волині, на переконання Г. Юзевського, невдовзі призведуть до «вкрай небажаних і небезпечних» для поляків змін в укладі політичних стосунків на «східних кресах». «Позиція ненависті до всього українського, — писав він, — викликає з боку українців позицію ненависті до всього польського»²². Подальший драматичний розвиток подій польсько-української історії в роки Другої світової війни, на жаль, підтвердив правильність багатьох передбачень Г. Юзевського.

Після відставки Г. Юзевського нова волинська адміністрація на чолі з О. Гауке-Новаком своїм головним завданням проголосила «прискорення процесу колонізації воєводства»²³. Про це було заявлено в опрацьованій нею і затвердженій міністерством внутрішніх справ Польщі, новій «Програмі державної політики Польщі на Волині». Програма складалася з кількох розділів. Перший з них було присвячено проблемі православної церкви на Волині. В ньому, зокрема, зазначалося, що проблему православ'я не можна ідентифікувати з проблемою українського населення Волині. На думку авторів програми, серед православних були як національно свідомі українці, так і ті, національна свідомість яких ще не сформувалась. «Боротьба за душі несвідомого православного населення, — вказувалось у документі, — повинна бути піднята усім польським громадянством, і ця боротьба мусить скінчитися перемогою»²⁴.

Воєвода наголошував на необхідності прискорення процесу колонізації православної церкви на Волині. Для цього пропонувалось використовувати всі можливі засоби, зокрема, створення в містах осередків православних поляків, залучення несвідомої православної молоді до напіввійськових формувань, прискорення ліквідації православної семінарії в Кременці, запровадження в школах польських підручників з історії православної релігії, уніфікацію католицького та православного календарів.

²¹ Memoriał H. Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu. 1938 r. — BUW, DR, № акс. 1549, s. 1–30.

²² Там само, s. 22.

²³ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4634, арк. 6.

²⁴ Там само, спр. 4671, арк. 2.

Програма зміцнення польської присутності на Волині, до реалізації якої приступала нова адміністрація на чолі з воєводою О. Гауке-Новаком, стала логічним завершенням того курсу національної політики, який був започаткований військовими у 1936 році і проводився за неофіційної підтримки уряду. Ревіндикаційна кампанія 1938 року була одним із проявів політики «зміцнення польськості краю», яскраво засвідчивши наміри правлячих кіл Польщі денационалізувати українців. Посилення колонізаційного тиску в усіх сферах суспільно-політичного життя Волині наприкінці 30-х років призвело до різкого загострення українсько-польських відносин у регіоні, та вилилось у драматичні події у взаєминах між двома народами у період Другої світової війни.

Микола Михайлуца (Одеса)

Національно-релігійне питання у Південній Бессарабії напередодні Другої світової війни

У статті, на основі румунських (румуномовних) документів, показані методи румунізації національно-релігійного життя в південній Бессарабії, тиску на місцевий православний клір і віруючих мирян з боку ієрархії Румунської православної церкви через обмеження права на мову богослужіння.

Міжетнічні та національно-релігійні перспективи в цьому регіоні півдня України тісно пов'язані з вивченням історичного минулого і відродженням духовності народів та етнічних груп. Звідси, особливо актуальним є виховання толерантного і поважливого ставлення до релігійного вибору кожної людини нашого суспільства.

Зазначена проблема на південних теренах Бессарабії є досить цікавою з погляду на стосунки між румунською владою та румунською духовною ієрархією, з одного боку, і православним слов'янським населенням — українцями, росіянами, болгарами — з іншого.

За Всесоюзним переписом населення 1939 р. в регіоні (Аккерманський та Ізмаїльський повіти), який займав площу близько 14,5 тис. км², українці та росіяни становили відповідно 39% і 34,7% від населення краю¹. В абсолютному вираженні у південно-бессарабських повітах мешкало разом 232,5 тис. українців і росіян, в Аккерманському — 143,5 тис. і майже 89 тис. осіб в Ізмаїльському. За даними того ж перепису 1939 р., загалом на цих теренах мешкало близько 624 тис. осіб. За наведеними

¹ Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). — К., 2004. — С. 37.

А. Жуковським даними — 650 тис. осіб². Румунське володарювання споконвічними землями слов'ян протягом 20–30-х років ХХ століття мало великий негативний наслідок з огляду на людське право релігійного волевиявлення та відправлення православного культу.

Саме ця проблема не знайшла потрібного вивчення у сучасній науково-історичній літературі. Побіжно церковної політики румунських окупантів у південній частині Бессарабії торкався український історик, професор А. Жуковський (Париж). Разом з тим, його наукові інтереси зосереджувалися переважно на національно-визвольних, національно-культурних та релігійних процесах у Трансністрії та Буковині і вже в самий розпал війни³.

Більш докладно вивчав українське православ'я напередодні і в роки Другої світової війни німецький історик Б. Зальмон (Кельн)⁴. Проте в його дослідженнях переважно йдеться про УАПЦ, РПЦ в центральних та західних землях України, а етноконфесійні процеси в Бессарабії залишилися поза увагою.

Питанням релігійної політики румунської влади та Патріархії, меті та методам її досягнення в міжвоєнний період у Бессарабії присвячував свої праці російський історик П.М. Шорніков⁵. Однак солідну джерельну базу автор репрезентує задля висвітлення російсько-молдавсько-румунських стосунків, і аж ніяк не українського питання. Ніби його й не існувало. Більше того, автор часто ототожнює населення, яке дотримувалося церковнослов'янської мови в богослужіннях з російським населенням, що в корені невірно.

Виходячи з постановки проблеми в нашій статті, зробимо спробу розглянути методи румунізації національно-релігійного життя в регіоні, способи тиску на місцевий православний клір та віруючих мирян з боку ієрархії Румунської православної церкви, яка була дійовим інструментом у закріпленні румунської окупаційної влади в Бессарабії.

З церковно-адміністративного боку бессарабські землі входили до єпархії Cetății-Albe-Ismail (Четатя-Албе-Ізмаїл; Четатя-Албе — м. Білгород-Дністровський Одеської обл. — *М.М.*) з численними парафіями, що розташовувались у трьох повітах (жудецах). На початку 30-х років, за да-

² Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941–1944 // Український історик. 1–4 (93–96). Рік ХХІV. — Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1987. — С. 83–96;

³ Там само. — С. 83.

⁴ Див.: УІЖ. — 2000. — № 3. — С. 120–130.

⁵ Шорніков П.М. Политика румынских властей и кризис православной церкви в Бессарабии. 1918–1940 годы // Отечественная история. — М., 1998. — № 5. — С. 158–167.

ними єпархіального секретаріату, у повітах Ізмаїл, Кагул (м. Кахул, Молдова) та Четатя-Албе налічувалося 220 парафій з храмами в сільських общинах (комунах)⁶. Українці, росіяни та болгари мешкали переважно в Ізмаїльському та Білгород-Дністровському повітах, про що вже йшлося вище.

У 30-ті роки ХХ ст. єпископію Четатя-Албе-Ізмаїл очолював ревний прихильник румунізації єпископ Діонісій, якого з 19 вересня 1941 року замінив єпископ Полікарп. Головою Румунської автокефальної православної церкви (*далі* — РАПЦ), Священного Синоду був патріарх Никодим.

Пропонуємо розглянути національно-релігійну проблему в регіоні під кутом мовної політики румунської влади. Саме проблема мовного плюралізму в церковному богослужінні румунами категорично заперечувалася, як, власне, і в інших сторонах життя.

Загострення національних проблем через гоніння на мову в церковній сфері особливо посилилося в лютому 1938 р. після встановлення в Румунії диктатури короля Кароля II.

Влада, а також і церква як невід’ємна духовна інституція Румунської держави у Південній Бессарабії керувалися новою конституцією, де у 94-му Артикулі, в категоричній формі наголошувалось: «Румунська мова є офіційною мовою в Державі». Виходячи з цього, командування корпусу 3-ї румунської армії, що розквартирувалася і на теренах Бессарабії, своїм розпорядженням № 13 від 13 лютого 1938 р., за підтримки Ради Міністрів та Патріарха РАПЦ забороняло всім військовослужбовцям і чиновникам публічно розмовляти іноземною мовою під час служби, за винятком випадків дозволених законом чи регламентом.

Церква в такій ситуації вбачала свою роль і однозначно підкреслювала свої важливі завдання. Так, єпископ Діонісій у своїй резиденції в Ізмаїлі 6 квітня 1938 р. видав «Циркуляр усім протопопам парафій, монастирів, каплиць, церков єпископії і кафедральних м. Ізмаїла»⁷, в якому визначав ряд вимог у межах «національних кордонів».

По-перше, всі служби (акафісти*, поліхронії** тощо), що мали відбуватися в церквах та каплицях повіту, офіційних чи приватних, повинні були виконуватися лише румунською мовою. Клірики мали піклуватися, щоб усі написи російськими буквами на зовнішніх та внутрішніх церковних стінах та інших об’єктах культури були замінені румунською мовою.

⁶ Ізмаїльський архів. Філія Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїл (*далі* — ІА. ФДАОО), ф. 110, оп. 1, спр. 437, арк. 40–46;

⁷ ІА. ФДАОО, ф. 110, оп. 1, спр. 673, арк. 109.

* Акафіст — церковний піснеспів на честь святих.

** Поліхронія — довготривала церковна молитва.

По-друге, використання іншої мови у святих службах дозволялося тільки тоді, коли запрошені до храму прихожани не знали румунської.

По-третє, за спільним бажанням архієпископа Кишинівського та командування 3-ї армії, потрібно було докласти зусилля, щоб жодного слова не вимовлялося іншою мовою, крім румунської, в молитовних будинках, визнаних законом, а також на різних зібраннях сектантів: штундо-баптистів, баптистів, адвентистів, молоканів та ін. Усі проповідники та слухачі мали користуватися виключно румунською мовою, як у живій формі, так і на письмі.

По-четверте, за умови, коли протопопи чи парафія матимуть потребу в проведенні будь-якої конференції чи диспуту із сектантами російською чи слов'янською мовами, необхідно було заздалегідь просити уповноваженого від єпископа із зазначенням особи місіонера, місця, дати і часу, щоб надіслати на те дозвіл. І на кінець, вимагалось від кліру єпархії не підтримувати розмови по-слов'янськи в межах парафії; ані на вулицях, ані на базарах, а розмовляти лише румунською мовою.

Усі церковнослужителі повинні були терміново виконати зазначене вище, аби уникнути судових санкцій для непокірних.

Такий «драконівський» циркуляр і переслідування з боку жандармів та поліції «релігійних традиціоналістів» викликали невдоволення серед слов'янського населення півдня Бессарабії, особливо там, де воно компактно проживало. Почалися масові звернення з петиціями та проханнями до місцевих та єпархіальних архієреїв з боку поодиноких та колективних захисників місцевого православ'я. Наведемо показовий приклад — лист до отця Федора, священника церкви Св. Іоанна Богослова, підписаний Георгієм Чернявським, від імені жителів комуни Кара-Махмет (нині с. Вишневе Одеської області. — *М. М.*) і датований 18 квітня 1938 року. У ньому, між іншим, говорилося: «За розпорядженням уряду по всій Румунії, у православних церквах, служба Божа повинна здійснюватися виключно тільки румунською мовою, однак усі старожили до сих пір не навчилися говорити по-румунськи. Ці старожили-українці перестали ходити до православної церкви, адже вони розуміють службу Божу в церкві виключно тільки церковнослов'янською...

Уся служба, — пояснює Г. Чернявський, — мені знайома церковнослов'янською, а румунською — зовсім нічого не зрозуміло; немає в мені того почуття, тієї ревності, яка була до сих пір, я не можу славити Господа Бога тими молитвами, тією хвалою, якою я висловлювався зрозумілою мені мовою...»⁸.

⁸ ІА. ФДАОО, ф. 110, оп. 1, спр. 673, арк. 117.

Релігійна напруга у краї змусила церковних ієрархів Бессарабії послабити явний румунізаторський тиск на слов'янське населення і шукати модернізації у вирішенні мовного питання в богослужіннях. З червня 1938 р. єпископія видала розпорядження, в якому доводила до відома клір про те, що попередній циркуляр Священного Синоду за № 2833 від 18 травня того ж року зазнав деяких змін. Суть їх полягала в тому, щоб у селах з переважаючим румунським населенням служби відправлялися тільки румунською, а в селах зі слов'янською популяцією чи з переважаючою часткою слов'ян більша частина служби мала проводитись румунською і лише по одній ектенії*** і по одній молитві — слов'янською⁹. З цією метою було надіслано до місцевих протопопів таблицю з етнічно-релігійною класифікацією парафій.

Проте сектанти (особливо, баптисти) не визнавали ніяких обмежень і продовжували серед населення, що компактно мешкало в краї, пропаганду російською-українською (часто в документах ототожнювалось. — *М.М.*) мовами.

Румунська церковна ієрархія та міністерство культів, будучи наляканими відтоком віруючого населення від ортодоксальної румунської церкви до різних (часто неконтрольованих) сект, змушене було йти на поступки, хоч і не втрачало надії на широку румунізацію.

Отже, підводячи ризик у нашій статті, можемо виділити ряд моментів, які характеризуватимуть політику румунізації православ'я на українських землях Південної Бессарабії наприкінці 30-х років ХХ століття. По-перше, румунська православна церква була служницею антинаціональної політики окупаційної влади. По-друге, румунська церква викоринювала споконвічні духовні традиції слов'янського населення через заборону мовних традицій, виключала право місцевого населення на віросповідання та богослужіння рідною мовою. По-третє, духовне насилля сприяло підриву авторитету Румунської православної церкви, викликало відтік віруючих і сприяло розповсюдженню сектантства — розширенню впливу Білокриницької старообрядницької ієрархії, а також баптистів, молокан, інокентіївців тощо. Нарешті, слов'янське православне населення краю було на сполох і протистояло викориненню батьківських традицій та віри.

*** Ектенія — церковна молитва, що читає діякон або священник, на яку хор відповідає: «Господи помилуй» або «подай Господи».

⁹ ІА. ФДАОО, ф. 110, оп. 1, спр. 710, арк. 1.

Олег Суровцев (Чернівці)

**Трудова експлуатація
єврейського населення Північної Буковини
в період румунської окупації краю 1941–1944 рр.:
огляд та аналіз матеріалів Державного архіву
Чернівецької області**

Холокост у Північній Буковині, який здійснювався румунською окупаційною владою, мав ряд особливостей та відмінностей від подій на інших українських територіях в роки війни. З-поміж них було те, що 15 жовтня 1941 р. з дозволу Бухареста в Чернівцях залишили частину єврейського населення, в основному найкращих спеціалістів у різних галузях промисловості, торгівлі, сфері послуг¹. Таке рішення пояснювалося й експлуаторською політикою королівської Румунії щодо Північної Буковини і намаганням нової влади швидше відновити економіку у Чернівцях і краю загалом. У Чернівцях восени 1941 р. було залишено понад 21 тис. буковинських євреїв (станом на 1942 р. їх було 16 569)², більшість з них була примусово мобілізована на роботи до державних установ, а саме в директориати, адміністративні органи повітів, претур, волостей, до військових і поліцейських установ, навчальних, лікувальних закладів, на державні чи приватні транспортні, промислові підприємства й різні ремісничі майстерні³.

¹ Попович Т. Черновцы 1941 года. Гонение, гетто и высылка: документы архива Яд Вашем. — Иерусалим, 1971. — С. 63.

² ДАЧО, ф. Р-307, оп. 3, спр. 10, арк. 219.

³ Ляпунов Ю. О фашистском геноциде против евреев Буковины в годы Второй мировой войны (обзор ГАЧО). Вестник Черновицкого общества еврейской культуры им. Е. Штейнберга. — Вып. 3: Люди остаются людьми / Под ред. Г.Л. Шабашевича. — Черновцы, 1994. — С. 145.

Буковинські євреї працювали навіть у німецькому консульстві в м. Чернівці⁴.

З перших днів румунської окупації (2–7 липня 1941 р.) багатьох єврейських чоловіків та жінок схоплювали на вулицях, у власних квартирах і відправляли в поліцію, а звідти групами від 50 до 300 чоловік — на примусові роботи, багатьох було депортовано на роботи організацією «ТОДТ»⁵. Багато чернівецьких євреїв було передано німецькій комендатурі, яка використовувала їх на будівництві залізничного мосту через р. Прут. Румунські сім'ї, які швидко займали єврейські квартири, приходили в поліцію, де їм надавали в розпорядження по 20–30 євреїв, як чоловіків, так і жінок, для прибирання квартир «від сміття, залишеного більшовиками»⁶.

Також у Чернівцях існував табір, де румуно-німецькі окупанти тримали здорових і сильних людей, переважно єврейської національності, як безкоштовну робочу силу. Він був розташований біля садгирського мосту через р. Прут і нинішньої вул. Гагаріна. Ця долина, де зараз побудована взуттєва фабрика, була огорожена колючим дротом, по кутках стояли вишки з вартовими. В середині були вбудовані довгі бараки і звідси цих робітників під охороною направляли на роботу. Працювали в основному в кар'єрах по видобутку каменя, а також ремонтували центральну дорогу на м. Хотин, яка була в поганому стані. Кожен працівник у кар'єрі мав розбити один куб каменю протягом одного дня⁷.

Для проведення жорсткої регламентації життя й роботи євреїв окупаційна влада створила в Чернівцях Єврейський комітет (бюро у справах євреїв) на чолі з доктором Нейбургом. Цей комітет виконував роль своєрідного рупора румунських окупантів щодо єврейського населення. Єдине, чого домогся Комітет за роки свого існування, так це збереження в Чернівцях п'яти єврейських організацій, а саме: єврейської лікарні, торгового дому, дому для людей похилого віку та психічно хворих, а також дому сиріт⁸.

Ввечері 15 жовтня 1941 р., після початку першої хвилі депортації чернівецьких євреїв, у приміщення Єврейського комітету прибув примар

⁴ ДАЧО, ф. Р-307, оп. 3, спр. 39, арк. 1–7.

⁵ Там само, оп. 1, спр. 13–24.

⁶ Черновцы в период немецко-румынской оккупации // Черная Книга (о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941–1945 гг.). — Иерусалим, 1980. — С. 92.

⁷ Там же. — С. 19.

⁸ Там же. — С. 93.

Чернівців Т. Попович, який оголосив, що з Бухареста отримано дозвіл про залишення частини євреїв у Чернівцях. Це рішення було зумовлене, насамперед, необхідністю відновлення торгівлі та промисловості міста. Для цього було видано декрет, згідно з яким усі румуни, які очолювали промислові та торгові підприємства, звільнялись від військової служби. За короткий час у Чернівцях відкрилося чимало магазинів та промислових підприємств, які раніше належали євреям, а тепер були оголошені власністю румунської держави і за символічні ціни віддані в оренду румунам. Однак нові румунські власники відразу ж відчували потребу в спеціалістах та кваліфікованих працівниках, яких можна було знайти лише серед єврейського населення. На вимогу примара Т. Поповича були складені списки чернівецьких євреїв за професіями та віком. Це зумовило залишення в місті більше 21 000 осіб. Сюди ввійшли представники різних професій, особи похилого віку (старші 60 років), вагітні жінки (більше 6 місяців), матері з дітьми грудного віку, державні пенсіонери й офіцери запасу в минулому⁹.

Фактично дозволи на право залишитись у Чернівцях, так звані «авторизації», в багатьох випадках продавались за великі суми грошей. Люди, які не володіли достатніми коштами, не могли отримати дозвіл, навіть якщо вони за професією чи іншою умовою підпадали під інструкцію.

Особи, які отримали дозвіл на життя в Чернівцях, повинні були розлучитись зі своєю сім'єю, дітьми, батьками, оскільки дозвіл на них не поширювався. Більшість поступово депортувалась до середини листопада 1941 р., однак депортація була призупинена через транспортні труднощі. Майже 5 тис. чернівецьких євреїв, які не мали дозволу, переховувались у місті, на горищах, у підвалах, землянках.

Ті, що володіли дозволами, могли залишити гетто і повернутися у власні, повністю пограбовані квартири. Одночасно була створена контрольна комісія з метою перевірки правильності видання дозволів. Зазначена комісія засідала у великому залі ратуші, її очолював губернатор К. Калотеску, участь брали представники цивільної та військової влади, а також сигуранци. За час роботи комісія анулювала чимало дозволів, а їхні власники були депортовані у Трансністрію.

Згодом була призначена нова реєстрація, яку повинні були пройти всі євреї, які залишилися у Чернівцях без офіційного дозволу. Їм були видані дозволи дещо іншого типу, які дозволяли залишатись у місті, але вони були підписані не губернатором, а примарем Т. Поповичем, чому й називались «поповицькі». За переписом навесні 1942 р. майже 21 тис. євреїв з Чернівців отримали від румунської влади «авторизацію» (дозволи), —

⁹ Там же. — С. 94.

близько 16 тис. з підписом губернатора К. Калотеску, та 5 тис. з підписом Т. Поповича¹⁰.

Така ситуація довкола чернівецьких євреїв зберігалася до червня 1942 р. У той час генерал-губернатором Буковини став Марінеску (раніше він був заступником К. Калотеску). Марінеску домогся звільнення з посади чернівецького примаря Т. Поповича, й відразу ж був виданий наказ про те, щоб депортувати у Трансністрію всіх власників «авторизацій» (дозволів) з «підписом Т. Поповича. Одночасно депортуванню були піддані й ті, у кого були відібрані дозволи на роботу, а також інваліди, що не потрапили в трудові батальйони. У другу хвилю депортації не потрапили лише євреї старше 70 років (за пропозицією губернатора). Таких за списками налічувалося 607 осіб. З самого початку планувалося, згідно зі списком, депортувати 4471 єврея. План депортації був погоджений з поліцією, примарією міста та керівництвом губернаторства Трансністрії¹¹.

Усього за червень 1942 р. із Чернівців у табори Трансністрії було депортовано 4094 євреїв. Таким чином, у серпні 1942 р. у місті залишалось приблизно 16 тис. євреїв.

У ДАЧО в фонді № 307 («Губернаторство Буковина») існує низка справ про мобілізації єврейського населення на примусові роботи. Серед цих документів, які, до речі, становлять найбільшу групу, накази про залучення на примусові роботи¹², листування з різними установами і підприємствами щодо мобілізованих євреїв¹³, списки залучених на примусові роботи спеціалістів, кваліфікованих робітників і ремісників.¹⁴

Виконання єврейями робіт жорстко регламентувалося, мобілізовані перебували під постійним суворим наглядом державних чиновників, жандармерії¹⁵. Вони обов'язково повинні були носити жовті шестикутні зірки¹⁶, отримувати дозвіл на працевлаштування¹⁷, проїзд залізницею¹⁸, звільнення від примусових робіт¹⁹, зміну працевлаштування²⁰, пересування по

¹⁰ Вестник Черновицкого общества еврейской культуры им. Е. Штейнберга. — Вып. 5: Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / Под ред. Е.М. Финкель, П.В. Рыхло. — Черновцы, 1996. — С. 63.

¹¹ ДАЧО, ф. Р-307, оп. 1, спр. 244, арк. 1.

¹² Там само, спр. 2426, 3119, 4084, 2730–2731.

¹³ Там само, спр. 2954–2957, 2141, 3120; оп. 2, спр. 23, 4084; оп. 3, спр. 10, 16.

¹⁴ Там само, спр. 2170, 2428, 3096; оп. 3, спр. 15–45, 50.

¹⁵ Там само, спр. 2953.

¹⁶ Там само, спр. 2952.

¹⁷ Там само, спр. 2141.

¹⁸ Там само, спр. 1065, 2332.

¹⁹ Там само, спр. 2730.

²⁰ Там само, спр. 75.

місту²¹. До того ж, усі євреї були на обліку в губернаторстві, отримали авторизації (право на проживання в м. Чернівці), заповнювали декларації про склад сім'ї²².

Безпосередньо в канцелярії губернаторства велись щоденні табелі обліку відпрацьованих днів єврейськими робітниками²³. Також велась документація про виплату грошей мобілізованим євреям, проте ця заробітна плата була мінімальною і залишалась лише формальністю²⁴. Більша частина буковинських євреїв фактично не отримувала жодної грошової винагороди за виконані роботи.

Румунською владою для приватних осіб, які були зайняті в торгівлі, ремісничому виробництві, працювали у сфері послуг чи володіли промисловими об'єктами на Буковині, були встановлені наступні правила: заборонялось брати на роботу єврея без спеціального дозволу біржі праці (для отримання такого дозволу доводилось виконувати багато формальностей, а також доводити, що даний єврей «дуже необхідний» для певної роботи, після цього дозвіл мав бути погоджений і підписаний у сигуранці); кожен буковинський єврей, мобілізований на примусові роботи, повинен був мати дублера, якого він за короткий термін навчав професії, навичкам і, таким чином, підготовляв собі заміну. В квітні 1942 р. з дозволу окупаційної влади в Чернівцях було створено єврейську релігійну общину, однією з функцій якої була й організація буковинських євреїв для примусових робіт у губернаторстві.

Отже, протягом двох з половиною років євреї Північної Буковини відверто експлуатувались на примусових роботах румунською окупаційною владою. Люди зазнавали постійних ревізій, переписів, перевірок, які супроводжувались переслідуванням та знущанням. Кожному єврею необхідно було мати при собі багато різних довідок, посвідчень та дозволів. Це питання потребує подальшого, більш суттєвого вивчення, а головне — ретельного дослідження архівних матеріалів ДАЧО.

²¹ Там само, спр. 2886.

²² Там само, оп. 3, спр. 77–107, 132–133.

²³ Там само, оп. 2, спр. 126–130, 140–141.

²⁴ Там само, оп. 2, спр. 35, 125, 1443.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНДРІЙЧУК МИКОЛА ТАРАСОВИЧ, старший викладач видавничо-поліграфічного інституту Національного технічного університету України «КПІ»

АЧКИНАЗІ ІГОР ВЕНІАМІНОВИЧ, кандидат історичних наук, вчений секретар Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Є. Кримського НАН України

БУЦКО ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ВИНОКУРОВА ФАЇНА АБРАМІВНА, кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Вінницької області

ВИШИВАНЮК ОЛЕКСІЙ ГРИГОРОВИЧ, здобувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

ВІДНЯНСЬКИЙ СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України

ГОН МАКСИМ МОЙСЕЙОВИЧ, кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету будівництва і архітектури

ГОНЧАРЕНКО ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ, старший викладач Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Г. Сковороди

ГРИНЕВИЧ ВЛАДИСЛАВ АНАТОЛІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

ДУБИК МАРИНА ГРИГОРІВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

КОВБА ЖАННА МИКОЛАЇВНА, кандидат історичних наук, доцент Національного технічного університету України «КПІ»

КОРОЛЬ ВІКТОР ЮХИМОВИЧ, доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка

- КОТ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- КРАМАР ЮРІЙ ВІКТОРОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Волинського державного університету ім. Л. Українки
- КОНДРАШОВА ВІКТОРІЯ МИХАЙЛІВНА, кандидат історичних наук, доцент Мелітопольського педагогічного університету
- ЛЕВИКІН ВОЛОДИМИР ВАЛЕРІЙОВИЧ, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- ЛИСЕНКО ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ, доктор історичних наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України
- ЛУНЯК ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя
- МАЙБОРОДА ОЛЕКСАНДР МИКИТОВИЧ, доктор історичних наук, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
- МИХАЙЛУЦА МИКОЛА ІВАНОВИЧ, кандидат історичних наук, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету
- НАДОЛЬСЬКА ВАЛЕНТИНА ВАСИЛІВНА, кандидат історичних наук, доцент Волинського державного університету ім. Л. Українки
- НАЙМАН ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ, кандидат політичних наук, вчений секретар Української Академії історії та культури євреїв ім. Ш. Дубнова
- НАХМАНОВИЧ ВІТАЛІЙ РАФАЇЛОВИЧ, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, завідувач відділу Музею історії м. Києва
- ПАСТУШЕНКО ТЕТЯНА ВІКТОРІВНА, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- ПЕРЕВЕЗІЙ ВІТАЛІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

ПОДОЛЬСЬКИЙ АНАТОЛІЙ ЮХИМОВИЧ, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, директор Українського центру вивчення історії Голокосту

РОМАНЬКО ОЛЕГ ВАЛЕНТИНОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Кримського державного медичного інституту ім. С.І. Георгієвського

СУРОВЦЕВ ОЛЕГ АНДРІЙОВИЧ, аспірант, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету

ТИТАРЕНКО ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Донецького університету економіки та права

ТЯГЛИЙ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ, відповідальний редактор журналу «Проблеми истории Холокоста»

ШАЙКАН ВАЛЕНТИНА ОЛЕКСІЇВНА, кандидат історичних наук, докторант Інституту історії України НАН України

ШАЙКАН ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Криворізького економічного інституту КНЕУ

ШУЛЬГА СВИТЛАНА АНАТОЛІЇВНА, кандидат історичних наук, доцент Волинського державного університету ім. Л. Українки

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ
Матеріали Всеукраїнської наукової конференції

Редактор *Г. Туранська, С. Носова*

Коректор *В. Божок*

Комп'ютерна верстка *О. Хлопової*

Здано до виробництва 15.08.05. Підписано до друку 20.09.05.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 13,95.
Ум. фарб.-відб. 14,07. Обл.-вид. арк. 12,14.

Міжнародний Благодійний Фонд
Видавництво «Сфера».
Україна, 04107, Київ, пров. Делегатський, 3.
Свідоцтво про внесення у Державний реєстр видавців
ДК № 233 від 07.11.2000 р.

Д76 **Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.** — К.: Сфера, 2005. — 220 с.
ISBN 966-8782-12-7.

У збірці вміщено доповіді учасників Всеукраїнської наукової конференції, які висвітлюють загальні процеси у житті народів України під час війни, проблеми міжнаціональних відносин, історію національно-визвольних рухів, різні сторони національного життя. Досліджено також національну політику Радянського Союзу, нацистської Німеччини і держав Східної Європи на українських землях наприкінці 1930-х — на початку 1950-х років.

ББК ТЗ(4Укр)62

